

શ્રી વલ્લભાચાર્યજી કૃત ષોડશ ગ્રંથ
(ગુજરાતી શ્લોકાર્થ અને ભાવાર્થ સાથે)

દક્ષા આર. પટેલ (દત્તાણી)

લેખિકા:-

દક્ષા આર. પટેલ (દત્તાણી)

૯૩૨૧૧૮૯૨૧૧

પ્રાપ્તિ સ્થાન:-

દત્તાણી ગ્રુપ ઓફ કંપનીસ,
શ્રીજી દરશન બિલ્ડિંગ, ૧૦૦ એસ. વી. રોડ,
૧લો માળો, કાંદીવલી (વેસ્ટ),
મુંબઈ - ૪૦૦૦૬૭
ફોન નં - ૦૨૨-૨૮૦૮૦૯૪૯

Website:- www.vrajvihaar.com

E-mail:- deepak@vrajvihaar.com
raj@vrajvihaar.com
bhavna@vrajvihaar.com

મુદ્રણ અને પરિક્ષણ:- દીપક એ. ઠક્કર (ભિવંડી)

પ્રકાશક:-

પ્લસ કોર્પોરેશન, ૧૦૩, શાંતી કોમપ્લેક્સ,
૧લો માળો, ૧, કોટક શેરી મેઈન રોડ,
હોટલ આદિત્યની પાછળ, રાજકોટ.
ફોન નં:- ૦૨૮૧-૨૨૩૫૬૧૧, ૨૨૩૪૨૬૨.

પ્રસ્તાવના

શ્રીમહાપ્રભુજીએ ષોડશ ગ્રંથની રચનામાં અમુક ગ્રંથો સ્તુતિ રૂપે, અમુક ધર્માચાર્ય તરીકે અને ખાસ કરીને નિજજનોને પુષ્ટી ભક્તિ વિષેનાં જ્ઞાન માટે રચેલ છે. આગળ પણ ઘણાં ભક્તિનાં આચાર્યોએ અનેક ગ્રંથોની રચના કરી છે. પરંતુ પરમ તત્ત્વ, મૂળ ધર્મી સ્વરૂપ, "રસો વૈસઃ" શ્રીકૃષ્ણનું સ્વરૂપ અને તેની નિષ્કામ પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ આપશ્રીએ બતાવી છે. જે લોકવેદાતિત, પરાભક્તિ, પરબ્રહ્મ સાથે જોડવાની ભક્તિ અને તેનું ફળ પણ લોકવેદાતિત, પરમધામ સુધી પહોંચાડનાર છે. જે ફળ સ્વર્ગ, અક્ષરધામ બધાથી પર છે. શ્રીમહાપ્રભુજીના આ ગ્રંથોમાં બીજી પણ એક વિશેષતા સ્પષ્ટ જોવામાં આવે છે, કે સમય-સંજોગો, વિપરીતકાળ, કોઈપણ પરિસ્થિતિમાં આવી શક્તા દરેક અંતરાયોની શક્યતાઓ, દરેકનો વિચાર કરીને ખૂબ જ સહજતાથી અને સાવધાની પુર્વક નિજજનો ભક્તિ માર્ગમાં આગળ વધી શકે, આ સર્વે સંજોગો તેને બાધા ના કરી શકે તે માટેનાં ખૂબ જ વ્યવહારિક રસ્તાઓ દર્શાવેલ છે. ઘરની પ્રતિકુળતાઓ શારીરિક, માનસિક વિગેરે વિક્ષેપો, દુઃસંગ અથવા કાળની અસર. તે દરેક સંજોગોમાં સ્વસ્થ રહેવાના ઉપાયો પણ દર્શાવ્યા છે. આપશ્રીએ સેવા અને સ્મરણની મુખ્યતા ધર્શાવી છે. તે જ સાધન અને તે જ ફળનો સુંદર સમન્વય કર્યો છે. કૃષ્ણાવતાર સમયે વ્રજભક્તો જે રીતે પ્રભુ સાથે સંયોગરસ અને વિપ્રયોગરસનો અનુભવ કરતા કરતા સેવા અને ગુણગાન થકી સતત પ્રભુ સાથે જોડાએલા રહેતા, તેનું અંગૂલી નિર્દેશન કરીને આજના અનાવતાર સમયમાં પણ આપણને ઘરમાં પ્રભુ પધરાવીને વ્રજ ભક્તો જે ફળ પામ્યા હતા તે જ ફળ આજના જીવો માટે આ ષોડશ ગ્રંથ દ્વારા પ્રાપ્ત કરવું સરળ બનાવ્યું છે. ટુંકમાં એમ કહી શકાય કે આપશ્રીએ

બહુ જ દીર્ઘ દ્રષ્ટિ રાખીને આવનાર સમયની સામાજિક પરિસ્થિતિઓ તેમ જ આ તીવ્ર ગતીએ ચાલતા તંત્રયુગમાં કાળ પ્રમાણેના દુઃસંગનો ફેલાવો, વિદ્વાનો અને ધર્મ વડાઓની સ્વાર્થ માટેની કથા, કિર્તનો, ધાર્મિક કાર્યો વિગેરે. આવા સંજોગોમા સ્ત્રીઓ અથવા અતિ સરળ સ્વભાવના ભાવિકજનો, પુષ્ટિ જીવો માટે આ સર્વે પાસાઓનો વિચાર કરીને આ ગ્રંથોમાં આજ્ઞાઓ કરી છે. સન્યાસ લેવા વિશેનો નિર્ણય, ઘર કેવા સંજોગોમાં છોડવું, તીર્થમાં ક્યારે અને કેવી રીતે વાસ કરવો, ક્યા સંજોગોમાં વાસ કરવો. આવા સુક્ષ્માતિસુક્ષ્મ વિચાર કરીને જીવ સતત મનથી અને ઈન્દ્રિયોથી પ્રભુ સાથે જોડાયેલો રહે તેવા અનેક માર્ગો આ ગ્રંથોમાં બતાવ્યા છે. વેદ માર્ગ અને શાસ્ત્રોની સંપૂર્ણ ગરિમા જાળવીને પણ એક સ્વતંત્ર ભક્તિ, જીવનમાં પ્રભુ સાથે જોડાવાની આપે આ ગ્રંથોમાં બતાવી છે. દીનતાના અતિ આગ્રહી એવા આપ, પોતાનાં જીવો હીનતા સુધી ન પહોંચી જાય તેનો પણ આપનો આગ્રહ હોય તેવું લાગે છે. એક અતિ સામાન્ય જીવ, આર્થિક નબળી પરિસ્થિતિમાં, સ્ત્રી કે શુદ્ર યોનીમાં જન્મ્યો હોય એવા પણ સંજોગોમાં સ્વાભિમાન પૂર્વક, અભય પ્રાપ્ત કરીને પ્રભુ સાથે આનંદથી જોડાઈ શકે એવા ઉપાયો આપે દર્શાવ્યા છે.

આગળ ઉપર સામાજિક સંજોગો એવા આવશે કે સત્સંગમાં જ રહેવાવાળા જીવોને પણ ક્યારે દુઃસંગ લાગી જશે એ પરિસ્થિતિનો પણ જાણે આપને ખ્યાલ હતો. અલૌકિક જીવન જીવવાનાં પ્રયત્નો કરતા હશે, સત્સંગ, દર્શન, તીર્થ વિગેરે સ્થળોએ જતા હશે તો ત્યાં પણ કેટલાક સ્વાર્થી કામી, લોભી વિગેરે લોકો તેનાં ભક્તિમાં ઘાતક નિવડી શકશે. માટે આ બધા સંજોગોથી સ્વકીયજનોના ભાવોના રક્ષણ માટે ઘરમાં રહીને જ સેવા સ્મરણ વિગેરે વિશે આપ આગ્રહી હોય તેવું જણાય છે.

ક્યારેક તો એવું પણ અનુભવાય છે કે અવતાર કાળમાં પ્રભુ એ દરેક અસુરોથી વ્રજ ભક્તોનું રક્ષણ કર્યું હતું તેવી જ રીતે આ સમયમાં શ્રીમહાપ્રભુજીએ આ ગ્રંથો દ્વારા નિજજનોનું, તેના આંતર અને બાહ્ય અસુરોથી સતત રક્ષણ કર્યું છે અને કરી રહ્યાં છે (દુર્ગુણો અને દુસંગોથી). આપશ્રી આ ગ્રંથો દ્વારા આજે પણ પુષ્ટિ જીવોની વચમાં વાકપતિ સ્વરૂપે બિરાજે છે. એવી અનુભૂતી આજે પણ નિજજનોને કરાવે છે.

આ ષોડશ ગ્રંથને પુષ્ટિમાર્ગમાં "વલ્લભગીતા" પણ કહેવાય છે. જેવી રીતે શ્રી કૃષ્ણએ અર્જુનને સ્વકીય જાણીને કહ્યું કે "દરેક શાસ્ત્રોના ગુઢ રહસ્યો મેં તારી પાસે બોલ્યા છે." તેવી જ રીતે શ્રીમહાપ્રભુજીએ પણ દરેક શાસ્ત્રોના ગુઢ અને ખાસ કરીને પ્રમલક્ષણા ભક્તિ માટેના દરેક રહસ્ય પુષ્ટિજીવો ને સ્વકીય જાણીને આ ગ્રંથમાં બતાવ્યા છે. જેવી રીતે કર્તવ્ય વિમૂઢ થયેલા અર્જુનને સ્વધર્મનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું તેવી રીતે સ્વકીયજનોને પણ સ્વધર્મના રસ્તાઓ ષોડશ ગ્રંથ થકી પ્રાપ્ત થાય છે.

ષોડશ ગ્રંથો વિશે અનેક સ્વમાર્ગીય આચાર્યો અને વિદ્વાનોની સુંદર ટીકાઓ, શબ્દાર્થ, ભાવાર્થ સાથે પ્રાપ્ત છે. પરંતુ અહીં સરળતાથી શ્લોકાર્થ, ભાવાર્થ તે આચાર્યો ટીકાઓના આધારે જ લખવાનો પ્રયત્નો કર્યો છે. વિશેષ જાણકારી માટે ઉપર જણાવેલ ટીકાઓ સમજવી આવશ્યક છે.

દક્ષા આર. પટેલ (દત્તાણી)

મો. ૦૯૩૨૧૧૮૯૨૧૧

અનુક્રમણિકા

ક્રમ નં.	વિગત	પૃષ્ઠ નંબર
૧	॥ શ્રી યમુનાષ્ટકમ્ ॥	૧ થી ૧૭
૨	॥ બાલબોધઃ ॥	૧૮ થી ૩૨
૩	॥ સિક્ષાંત મુક્તાવલી ॥	૩૩ થી ૫૨
૪	॥ પુષ્ટિપ્રવાહ મર્યાદા ભેદઃ ॥	૫૩ થી ૭૬
૫	॥ સિક્ષાન્તરહસ્યમ્ ॥	૭૭ થી ૮૯
૬	॥ નવરત્નમ્ ॥	૯૦ થી ૧૦૦
૭	॥ અન્તઃકરણપ્રબોધઃ ॥	૧૦૧ થી ૧૧૨
૮	॥ વિવેકધૈર્યાશ્રયઃ ॥	૧૧૩ થી ૧૩૨
૯	॥ કૃષ્ણાશ્રયસ્તોત્રમ્ ॥	૧૩૩ થી ૧૪૬
૧૦	॥ યતુઃશ્લોકી ॥	૧૪૭ થી ૧૫૪
૧૧	॥ ભક્તિવર્ધિની ॥	૧૫૫ થી ૧૬૯
૧૨	॥ જલભેદઃ ॥	૧૭૦ થી ૧૯૫
૧૩	॥ પંચપદ્યાની ॥	૧૯૬ થી ૨૦૨
૧૪	॥ સંન્યાસનિર્ણયઃ ॥	૨૦૩ થી ૨૨૫
૧૫	॥ નિરોધલક્ષણમ્ ॥	૨૨૬ થી ૨૫૧
૧૬	॥ સેવાફલમ્ સ વિવરણમ્ ॥	૨૫૨ થી ૨૬૬

॥ શ્રી યમુનાષ્ટકમ્ ॥

શ્રી વલ્લભાચાર્યજી સવંત ૧૫૪૯માં ભારતની પ્રથમ પરીક્રમા દરમ્યાન જ્યારે આપશ્રી શ્રીમદ્ ગોકુલ પધાર્યા તે સમયે શ્રી ઠકુરાણી ઘાટ અને શ્રી ગોવિંદ ઘાટના વિષયમાં દુવિધામાં હતા ત્યારે સાક્ષાત શ્રી યમુનાજી પ્રગટ થઈને ગોવિંદ ઘાટ વિષે આજ્ઞા કરી, તે સમયે આપની આયુ ૧૩વર્ષની હતી. આ અષ્ટક દ્વારા આપે શ્રી યમુનાજીની સ્તુતિ કરી, જે પુષ્ટિ માર્ગમા મંગલાચરણ રૂપે મનાય છે.

સ્તુતિ ઉપરાંત આ અષ્ટમાં શ્રી યમુનાજી દ્વારા જીવોને પ્રાપ્ત થતી અષ્ટસિદ્ધિઓનું વર્ણન છે. શાસ્ત્રોમાં વર્ણવેલ અષ્ટ સિદ્ધિ (અરીમા, ગરીમા ઇત્યાદી) તો ક્યારેક ભક્તિમાં બાધક પણ થઈ શકે છે, પરંતુ શ્રી યમુનાજી દ્વારા પ્રાપ્ત થતી આ અષ્ટસિદ્ધિઓ પ્રભુ પ્રાપ્તી માટે સાધક છે.

નમામિ યમુનામહં (૧) સકલ સિદ્ધિ હેતું મુદા
મુરારિ-પદ-પંકજ સ્ફુરદમન્દ-રેણૂત્કટામ્ ॥
તટસ્થ-નવકાનન-પ્રકટ-મોદ-પુષ્પામ્બુના
સુરાસુર-સુપૂજિત-સ્મરપિતુઃ શ્રિયં વિભ્રતીમ્ ॥૧॥

શ્રી યમુનાજીને હું નમન કરૂ છુ જે સકલ સિદ્ધિના હેતુ રૂપ છે. જેમના કિનારે મુરારીના ચરણકમલની વિપુલમાત્રામાં ચમકતી રજ બિરાજે છે. જેમના તટ પર રહેલ નવા નવા પ્રગટ થતા વૃક્ષમાંથી ખિલેલા પુષ્પો પ્રગટ થાય છે, જે જલમાં પડે છે અને જલ ને પણ સુગંધીત કરે છે. (સુર-અસુર) સાત્વિક અને તામસીક

ભક્તજનો આપની સારી રીતે પૂજા કરી રહ્યા છે. એવા શ્રી યમુનાજી શ્રી પ્રભુની શોભાને ધારણ કરવાવાળા છે.

સકલ સિદ્ધિના હેતુ રૂપ શ્રી યમુનાજીની આ પ્રથમ સિદ્ધિ છે - સકલ સિદ્ધિ હેતું.

શ્રી મહાપ્રભુજી ઠકુરાણી ઘાટ પર ઉભા છે અને આપની સમક્ષ સાક્ષાત શ્રી યમુનાજીના દિવ્ય સ્વરૂપના દર્શન કરતા, આનંદ પૂર્વક નમન કરતા સ્તુતિ કરે છે કે હે ! શ્રી યમુનાજી આપ ભક્તોને સકલ સિદ્ધિ દેવા વાલા છો. જે સિદ્ધિ દ્વારા જીવ પ્રભુ પ્રાપ્તિમાં આવતા બધાજ પ્રતિબંધ પાર કરીને પ્રભુને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. આ સિદ્ધિઓનું વિવરણ એક-એક શ્લોકમાં આવેલ છે. શ્રી યમુનાજીના કિનારે જલથી પણ વિશેષ શ્રી મુરારીના ચરણ કમલની રજ બિરાજે છે, કારણકે પ્રભુની રાત્રી એવમ દિવસની બધીજ લીલાઓ યમુનાજીના કિનારે જ થાય છે. રાસલીલા, ગૌચારણ, દાણલીલા, હોળી છત્યાદી. આ કારણથી મુરારી પ્રભુનાં ચરણની રજ તટ પર વિશેષ રૂપે પ્રાપ્ત થાય છે. શ્રી યમુનાજીના જલથી પણ વિશેષ તટ પર શ્રી મુરારી પ્રભુની ચરણ રજ બિરાજ રહી છે. શ્રી યમુનાજીના જલની પ્રાપ્તિ માટે તટ ઉપર જલ પાસે જઈ ને પાન દ્વારા પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. પરંતુ રજ તો ઉડી-ઉડી ને શ્રી યમુનાજીના તટ પર સ્થિત વૃક્ષ, લતા-પતા, કુંજ અને એના પર બેઠેલા પક્ષીગણ, શ્રી યમુનાજીના આસપાસ પસાર થતા પથીક ગણ આ સૌને પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. આ શ્રી યમુનાજીની વિશેષ કૃપા છે કે જ્યાં જલથી અધીક રજ ની માત્રા છે. આપના તટ પર નવા નવા કાનન પ્રગટ થાય છે, પ્રભુને જ્યારે-જ્યારે, જેવી-જેવી લીલાઓ કરવાનો મનોરથ હોય છે તેવી-તેવી કુંજ-

નિકુંજ, વનરાજી, લતા-પતા, ફૂલ, ક્યારીઓ ઇત્યાદી શ્રી યમુનાજી પ્રભુ સુખાર્થ પ્રગટ કરે છે. પ્રભુના નિત્ય નવા મનોરથ તેવા જ નવા-નવા કાનન શ્રી યમુનાજી પ્રગટ કરે છે. આ વૃક્ષોમાંથી સુગંધીત અને દિવ્ય પુષ્પો જલમાં પડતા રહે છે અને તે દ્વારા જલ પણ સુગંધીત રહે છે. શ્રી યમુનાજીની પુજા (આધિભૌતિક, જલ સ્વરૂપની) સાત્વિક અને તામસીક જીવ અર્થાત સકામ અને નિષ્કામ જીવ અથવા માન કરવાવાળા ગોપીજન અને માન ન કરવાવાળા ગોપીજનો કરે છે. શ્રી યમુનાજીના સ્વામીનીજી, આધીદૈવિક સ્વરૂપની સેવા આ સર્વે ગોપીજનો કરે છે. શ્રી યમુનાજી પ્રભુ જેવા જ ષટ્ગુણો, ધર્મો ને ધારણ કરવા વાળા છે, તેનું વિવરણ આગળ આવશે.

પ્રભુ જેવાજ વસ્ત્ર-શ્રંગાર ધારણ કરી આપ પ્રભુને મનાવે છે. અહીંયાં પ્રભુ ને “સ્મરપિતુઃ” કહ્યા છે, જેનો અર્થ કામદેવના પિતા શ્રી કૃષ્ણ (દ્વારકાલીલા). જે સંપૂર્ણ શ્રંગાર રસના ભોક્તા છે. તો અહિંયાં શ્રી યમુનાજીને એવા જ “સ્મરપિતુઃ” શ્રી કૃષ્ણની શોભાને ધારણ કરવાવાળા અને કામદેવથી પણ વિશેષ શોભા રૂપ કહ્યા છે. કારણ કે ગૂઢ રસાદિક, રમણ લીલાઓમા શ્રી પ્રભુ કામદેવથી પણ વિશેષ નિપુણ છે, તો આવી લીલાઓમાં શ્રી યમુનાજી પણ એટલાજ સામર્થ્યપુર્વક પ્રભુને રીઝવવા વાળા છે.

કલિન્દ-ગિરિ-મસ્તકે પતદમન્દ-પૂરોજ્જ્વલા

વિલાસ-ગમનોલ્લસત્-પ્રકટ-ગણ્ડ-શૈલોન્નતા ॥

સઘોષ-ગતિ-દન્તુરા સમધિરૂઢ-દોલોત્તમા

(૨) મુકુન્દ-રતિ-વર્ધિની જયતિ પદ્મબન્ધોઃ સુતા ॥૨॥

કલિંદ પર્વત ઉપરથી શ્રી યમુનાજી વિલાસ અને ઉલ્હાસ પૂર્વકની ગતીથી પધારી રહ્યા છે, કારણકે પર્વતના નાના મોટા પત્થરોના કારણે ઉછળી રહ્યા છે. જેના કારણે ધ્વની સાથે (સઘોષ) પધારી રહ્યા છે. જેમ કોઈ નવ વધુ ઉત્તમ પાલખીમાં બીરાજી પધારી રહ્યા હોય ! એવા સૂર્ય પુત્રી જે મુકુંદમાં રતીની વૃદ્ધિ કરાવવા વાળા છે, એવા સૂર્યપુત્રીની જય હો.

આ શ્રી યમુનાજીની બીજી સિદ્ધિ-મુકુંદરતી વર્ણિની.

અહિયા શ્રી મહાપ્રભુજીને જલ સ્વરૂપ, કલિંદ પર્વતથી તિવ્ર વેગ પૂર્વક પધારતા શ્રી યમુનાજીના દર્શન થઈ રહ્યા છે. વેગના કારણે જલ ઉજ્જવલ છે અને માર્ગમાં આવતી શીલાઓને કારણે વિલાસપૂર્વક, ઉછળતા, કુદતા અને ઉલ્હાસ પૂર્વક પધારતા જલના દર્શન થઈ રહ્યા છે. અહીં આપને શ્રી યમુનાજીના આધિભૌતિક અને આધિદૈવિક બન્ને સ્વરૂપને એકસાથે દર્શન થઈ રહ્યા છે. જાણે શ્રી યમુનાજી નવોઢાની જેમ શ્રંગાર સજીને ઉત્તમ પાલખીમાં બિરાજીને પધારી રહ્યા છે અથવા તો ઉત્તમ ઝૂલા પર જાણે નવી દુલ્હન ઝુલી રહ્યા છે. જલ સ્વરૂપથી ઘોષ-અવાજ સાથે પધારી રહ્યા છે તે જાણે કે નવોઢા તિવ્ર ભાવાવેશની સાથે પધારે છે તો જાણે એના કંગન-નુપુર-કટીમેખલા આદી શ્રંગારના ધ્વનિ થઈ રહ્યા છે. એવા શ્રી યમુનાજીની જય હો કે જે કમલના બંધુના પુત્રી અર્થાત કમલને ખિલવવા વાળા સૂર્યના પુત્રી છે. અહીં આ ઉપમાનું કારણ એ છે કે જેમ સૂર્ય થી કમળ ખિલે તેમ દૈવીજીવોના જીવનમાં રહેલ ભક્તી રૂપી બીજ, તે ભક્તિ કમલને ખિલવવા વાળા શ્રી યમુનાજી છે, જેવી રીતે પિતા ના ગુણ પુત્રીમાં હોય. ઉપરાંત આપ મુકુંદમાં પ્રેમની વૃદ્ધિ કરાવવા વાળા

છે. અહીં વિશેષતા છે કે મુકુંદ ભગવાન મોક્ષ દેવાવાળા છે પરંતુ શ્રી યમુનાજીની કૃપાથી આવા મુકુંદ ભગવાનની પણ જીવોમાં રતી થાય છે અને જીવોની પણ મુકુંદ ભગવાનમાં રતી થાય છે. જ્યારે મોક્ષ તો રતીની વિરુદ્ધ ધર્મ વાળો છે આ શ્રી યમુનાજીની કૃપા છે.

(૩) ભુવં ભુવન-પાવનીમધિગતામનેક-સ્વનૈ:

પ્રિયાભિરિવ સેવિતાં શુકમયૂરહંસાદિભિઃ ॥

તરંગ-ભુજ-કંકણ-પ્રકટ-મુક્તિકા-વાલુકા ।

નિતમ્બ-તટ-સુન્દરીં નમત કૃષ્ણ-તુર્ય-પ્રિયામ્ ॥૩॥

કલિંદ પર્વતથી વ્રજ પર્યંત અનેક શબ્દો સાથે પધારતા અનેક સ્થળોને પણ આપ પાવન કરી રહ્યા છે. શૂક, મયુર, હંસ આદી પક્ષીગણથી આપ સેવીત છો અને આવા સાત્વિક, રાજસીક અને તામસીક જીવો પણ આપની પ્રિયાની જેમ સેવા કરી રહ્યા છે. આપના તટ પર જે વાલુકા છે તે એવા ચમકી રહ્યા છે જાણે આપના હસ્તમાં મોતીના કંગન ચમકી રહ્યા હોય ! આપના તટ એવા દેખાઈ રહ્યા છે જાણે કોઈ સુંદરીના નિતંબ! આ શ્રી કૃષ્ણના ચતુર્થ પ્રિયાને શ્રી મહાપ્રભુજી નમન કરી રહ્યા છે.

આ શ્રી યમુનાજીની ત્રીજી સિદ્ધિ છે - ભુવં ભુવન પાવનીમ.

કલિંદ પર્વતથી વ્રજ સુધી અનેક સ્થળોને પાવન કરતા આપ પધારી રહ્યા છે. આપના સાત્વિક જલ અનેક સ્થળોને પણ પાવન-સાત્વિક કરી રહ્યા છે. અને “ભુવન” દેહ ને પણ કહ્યા છે. ભક્તિ માર્ગમાં આવતા દેહ-ઇન્દ્રિયોના પ્રતિબંધ આપ દુર કરી ને દેહોને પાવન કરી ભગવદ સેવા અને ભગવદ અનુભવ યોગ્ય દેહ અને ઇન્દ્રિયોને કરવાવાળા આપ છો. આ આપનું મહાત્મ્ય

આધ્યાત્મીક સ્વરૂપ છે. જલના તટ પર શુક-મયુર-હંસ આદી સાત્વિક, રાજસ, તામસ પક્ષીઓનું સેવન આપના આશ્રયથી થાય છે. શ્રી યમુનાજી એમનું પોષણ કરે છે અને આવી ત્રણ પ્રકૃતિ સારા-તા જીવોનું પણ આપ પોષણ કરી રહ્યા છે. વાચીક સેવા કરવાવાળા સખી જન (શુક જેવા), કાચીક સેવા કરવાવાળા સખી જન (મયુર જેવા), માનસીક સેવા કરવાવાળા (હંસ જેવા). આપ જ્યારે નવોઢાના સ્વરૂપે પધારી રહ્યા છો ત્યારે આવા સખી જન આપની સાથે શોભાયમાન થઈ રહ્યા છે. જેમ પક્ષીઓનો કલરવ યુગલ સ્વરૂપ માટે ઉડીપન ભાવ કહેવાય છે તેમ આ સખી જનો પ્રભુની રસમય લીલાનું વર્ણન કરી શ્રી યમુનાજીના હૃદયમાં દુલ્હનનો ભાવ ઉડીપન કરે છે. જેમ આપ જલ સ્વરૂપથી પક્ષીઓનું પોષણ કરી રહ્યા છો તેવી રીતે અનેક પ્રકારે જીવોની ભક્તિનું આપ પોષણ કરવાવાળા છો. આપ પણ આવા સખી જનોથી આવૃત, શોભાયમાન છો.

આવા સુંદર નિતંબ વાળા, મોતીના કંગન ધરેલા, સખીઓ દ્વારા શોભાયમાન એવા ચતુર્થ પ્રિયા શ્રી યમુનાજીને શ્રી મહાપ્રભુજી નમન કરી રહ્યા છે.

ચતુર્થ પ્રિયાનો અર્થ ચતુર્થયુથ, નિર્ગુણ યુથના સ્વામીનીજી શ્રી યમુનાજી છે.

અનન્ત-ગુણ-ભૂષિતે શિવ-વિરઞ્ચિ-દેવ-સ્તુતે
 ઘનાઘન-નિભે સદા ધ્રુવપરાશરામીષ્ટદે ॥
 વિશુદ્ધ-મથુરા-તટે સકલ-ગોપ-ગોપી-વૃત્તે
(૪) કૃપા-જલધિ-સંશ્રિતે મમ મનઃ સુખં ભાવય ॥૪॥

શ્રી યમુનાજી અનંત ગુણોથી શોભાયમાન છે અને શિવ, બ્રહ્મદેવો આપની સ્તુતિ કરે છે. આપ અત્યંત શ્યામ વાદળ જેવા શોભાયમાન થઈ રહ્યા છો. ધ્રુવ, પરાશર જેવા ભક્તોને અભિષ્ટ દાન દેવા વાળા છો. વિશુદ્ધ મથુરા નગરી ના તટ સકલ ગોપ-ગોપીઓથી આવૃત્ત છે. કૃપાના સાગર રૂપ પ્રભુ સાથે સારી રીતે સંશ્રીત-મિશ્રીત થયેલા શ્રી યમુનાજી મારાં મનને આપ સુખરૂપ થાવ એવી વિનંતી શ્રી મહાપ્રભુજી કરી રહ્યા છે.

આ શ્રી યમુનાજીની ચોથી સિદ્ધિ છે-કૃપા જલધિ સંશ્રીતે.

શ્રી યમુનાજી અનંત ગુણોથી શોભાયમાન છે. દેવો પણ આપની સ્તુતિ કરે છે. વરાહપુરાણ અને અન્ય શાસ્ત્રોમાં પણ શ્રી યમુનાજીની અપાર મહીમા બતાવી છે. આપનું શ્રી અંગ અતીશ્યામ વાદળ સમાન છે, કારણ કે શ્રંગાર રસનો રંગ શ્યામ છે અને શ્રી યમુનાજી પણ સંપૂર્ણ શ્રંગાર રસ દ્વારા પ્રભુ સાથે જોડાઈને પ્રભુને વિશેષ સુખ દેવા વાળા છે. ધ્રુવ પરાશર જેવા ભક્ત જે શ્રી યમુનાજીના આશ્રીત છે એવા ભક્તોને આપ અભિષ્ટ અર્થાત ઈચ્છિત દાન, કલ્યાણ કારી દાન દેવા વાળા છો. આ કારણથી આપે ધ્રુવજી અને પરાશરજીને પોતાના જ ઈષ્ટ શ્રી કૃષ્ણ સાથે મેળવી આપ્યા. જીવોને આવું અલૌકિક દાન દેવાવાળા શ્રી યમુનાજી છે. વિશુદ્ધ મથુરાના તટ સકલ ગોપ ગોપીઓથી આવૃત્ત રહે છે. દિવસની લીલા ગૌચારણ આદી લીલાઓમાં ગ્વાલ બાલ સાથે અને રાત્રી લીલાઓ રાસાદીકમાં ગોપીજનો સાથે. મથુરા નગરી સપ્ત મોક્ષદાયી નગરીમાં માનેલ છે (વારાણસી, ઉજ્જૈન આદી). પરંતુ શ્રી યમુનાજીના પધારવાથી મથુરા નગરી ભક્તિ દાયીની બની, મોક્ષથી પણ અધીક ભક્તિનો મહિમા બતાવ્યો છે.

આ કારણથી અહિયા વિશુદ્ધ મથુરા કહ્યા છે. આવા કૃપા સાગર શ્રી યમુનાજીને શ્રી મહાપ્રભુજી વિનંતી કરે છે કે “આપના દ્વારા મારા મનને પણ સુખ પ્રાપ્તી થાય”.

“કૃપા જલધિ” અર્થાત કૃપાના સાગર રૂપ શ્રી કૃષ્ણ ને અહિયા કહ્યા છે અને પ્રભુ શ્રી કૃષ્ણ અને યમુનાજીના મિલનથી કૃષ્ણ જેવા જ રૂપ-ગુણ આદી શ્રી યમુનાજીએ પ્રાપ્ત કર્યા છે. આવા સારી રીતે મિશ્રીત કૃપાના સાગર શ્રી યમુનાજીના આશ્રયથી પ્રભુ પ્રાપ્તી થાય છે. કારણ કે પ્રભુ જેવું જ સામર્થ્ય શ્રી યમુનાજીએ પ્રાપ્ત કર્યું છે. શ્રી મહાપ્રભુજીનું સુખ તો કેવલ એક પ્રભુ જ હોય શકે તો શ્રી યમુનાજી અને શ્રી કૃષ્ણના (સંશ્લિષ્ટ) સારી રીતે મિલનથી, શ્રી યમુનાજીને મળવાથી પ્રભુને મળ્યા જેવું જ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. માટે અહીંયા શ્રી મહાપ્રભુજી વિનંતી કરે છે કે આપના દ્વારા મારા મનને પણ સુખ થાય.

આ શ્લોકમાં પ્રભુ સાથે સંશ્લિષ્ટ શ્રી યમુનાજીમા પણ શ્રી પ્રભુના ૬ ગુણ બિરાજે છે જે અહી બતાવ્યું છે.

૧) એશ્વર્ય - અનંત ગુણ ભુષિતે.

૨) વીર્ય - શિવવિરંચિ દેવસ્તુતે.

૩) યશ - ધનાધન નિત્યે સદા.

૪) શ્રી - ધ્રુવ પરાશરા ભિષ્ટદે.

૫) જ્ઞાન - વિશુદ્ધ મથુરા તટે.

૬) વૈરાગ્ય - સકલ ગોપ-ગોપી વૃત્તે.

૧) એશ્વર્ય - પ્રભુ જેવા અનંતગુણોથી શોભાયમાન છે આ શ્રી યમુનાજીનું પ્રથમ “એશ્વર્ય” છે.

૨) વીર્ય - શિવ વિરંચિ આદી દેવો દ્વારા આપની સ્તુતિ થાય છે આ આપનું વિશેષ “વીર્ય” તેજ છે.

૩) યશ - સંપૂર્ણ શ્રંગાર રસના ભોક્તા શ્રી પ્રભુની સાથે સદા શોભાયમાન આ આપનો “યશ” ગુણ છે.

૪) શ્રી - ધ્રુવ પરાશર જેવા આપના આશ્રીત ભક્તોને પોતાના પ્રિય શ્રી કૃષ્ણને મેળવી આપે છે આ આપનો “શ્રી” ગુણ છે.

૫) જ્ઞાન - મથુરા મોક્ષદાયીની નગરી પણ આપના પધારવાથી ભક્તિદાયીની બની છે આ આપનો વિશેષ “જ્ઞાન” ધર્મ છે.

૬) વૈરાગ્ય - સકલ ગોપ-ગોપી આપના કિનારે પ્રભુ સાથે લીલાઓમા જોડાયેલા છે. પોતાના સાંસારીક બંધનોથી મુક્ત થઈ શ્રી યમુનાજી કૃપાથી દિવ્ય લીલાઓનું આ વ્રજ ભક્તો આનંદ લઈ રહ્યા છે. આ આપનો “વૈરાગ્ય” ગુણ છે.

यया चरणपद्मजा मुररिपोः प्रियम्भावुका
समागमनतोऽभवत् सकल-सिद्धिदा सेवताम् ॥

तया सदृशतामियात् कमलजासपत्नीव यद्
(૫) હરિ પ્રિય-કલિન્દયા મનસિ મે સદા સ્થીયતામ્ ॥૫॥

જેમ વિષ્ણુના ચરણમાંથી પ્રગટિત શ્રી ગંગાજી, શ્રી મુરારી પ્રભુને પ્રિય બન્યા આ આપના સમાગમ થી જ થયું છે. અને ગંગાજી સકલ સિદ્ધિ દેવા વાળા થયા. આપના સમાન તો કમલમાંથી પ્રગટેલ લક્ષ્મી જ છે, જે આપના સપત્ની છે. આ શ્રી હરિને પ્રિય શ્રી યમુનાજી (હરિને પ્રિય એવા ભક્તજનોના) કલીકાલના દોષોનું નિવારણ કરે છે. આવા શ્રી યમુનાજી મારા મનમાં સદા સર્વદા બિરાજો

આ શ્રી યમુનાજી ની પાંચમી સિદ્ધિ છે - હરિપ્રિય કલિન્દયા.

શ્રી ગંગાજી સ્વર્ગમાં પ્રભુના શ્રી ચરણ પ્રક્ષાલન દ્વારા પ્રગટ થયા છે. અહીં વિશેષતા બતાવી છે કે ચરણ પ્રક્ષાલન કરેલું જલ પ્રભુને સ્વીકાર્ય ન હોય શકે પરંતુ શ્રી યમુનાજીની કૃપાથી આવા ગંગાજી ને પણ શ્રી મુરારી પ્રભુએ સ્વીકાર્યા છે. અહીં શ્રી મહાપ્રભુજી પ્રભુ માટે “મુરારી” શબ્દ કહે છે. મુર રાક્ષસના શત્રુ મુરારી, મુર રાક્ષસ જલનો દોષ છે. શ્રીમદ્ ભાગવતમાં ભૌમાસુરના ચરિત્રમાં આ મુર રાક્ષસનું વ્યાખ્યાન બતાવેલું છે. આ મુર રાક્ષસનો વધ કરીને પ્રભુ એ જલનો દોષ દુર કર્યો, એવી જ રીતે અહિંયા શ્રી યમુનાજીએ ગંગાજીના દોષ દુર કરી મુરારી પ્રભુ સાથે તેમનું મિલન કરાવ્યું અને ગંગાજી સકલસિદ્ધિને દેવા વાળા થયા. આ શ્રી યમુનાજીના જ સમાગમ થી, કૃપાથી.

શ્રી મહાપ્રભુજીએ અહિંયા લક્ષ્મીજી ને યમુનાજીના સપત્ની બતાવ્યા. લક્ષ્મીજી ધર્મ પત્ની છે અને આવું જ સન્માન શ્રી યમુનાજી પ્રભુ સાથે પ્રાપ્ત કરે છે. આગળ લક્ષ્મીજીથી પણ અધિક શ્રી યમુનાજીની વિશેષતા શ્રી મહાપ્રભુજી બતાવશે. શ્રી યમુનાજી કલિંદ પર્વતથી પધારે છે માટે “કાલિંદી” કહેવાયા છે, જે કળીયુગના દોષથી પોતાના જીવોનું રક્ષણ કરે છે. કળીયુગના પ્રભાવથી તન મનની ચંચલતા, દુઃસંગ, દેહાદિક ઉપદ્રવ આદી અનેક અવરોધો ભક્તિમાર્ગમાં આવવાની શક્યતા છે. આ સર્વે આવરણ શ્રી યમુનાજી દુર કરવા વાળા છે (આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ).

નમોઽસ્તુ યમુને સદા તવ ચરિત્રમત્યદ્ભૂતં
 ન જાતુ યમ-યાતના ભવતિ તે પયઃ પાનતઃ ॥
 યમોઽપિ ભગિની-સુતાન્ કથમુ હન્તિ દુષ્ટાનપિ
(૬) પ્રિયો ભવતિ સેવનાત્ તવ હરેર્યથા ગોપિકાઃ ॥૬॥

શ્રી યમુનાજીને સદા નમન કરતા રહેવાની ભાવના કરતા આપ કહે છે કે, હે શ્રી યમુનાજી! આપનું ચરીત્ર અતિ અદ્ભુત છે, કારણ કે આપના પયપાનથી યમયાતના નથી આવતી. જીવ કેટલા પણ દુષ્ટ હોય તો પણ બહેનના પુત્રોને યમ કેવી રીતે હાનિ કરી શકે? આપના સેવનથી જીવો પણ ગોપીજનો ની જેમ હરિને પ્રિય થાય છે.

આ શ્રી યમુનાજીની છઠી સિદ્ધિ-પ્રિયો ભવતિ સેવનાત.

શ્રી યમુનાજીના ચરિત્રને અતિ અદ્ભુત કહ્યું છે કારણ કે યમરાજ જેવા કઠોર દેવતાને પણ શ્રી યમુનાજી પોતાના નિજજનો પ્રતિ કોમળ બનાવી દે છે. યમરાજ સૂર્ય પુત્ર છે અને શ્રી યમુનાજીના બંધુ હોવાથી, ભાઈબીજના દિવસે શ્રી યમુનાજીને વચન આપ્યું કે તેમના આશ્રીત જીવો, જે તેમના સંતાન જેવા છે તેઓ યમરાજ માટે ભગીની પુત્ર થાય. આ જીવો ને ક્યારે પણ યમયાતના ન થઈ શકે કારણ કે આ જીવો શ્રી યમુનાજીના પયપાન પણ કરે છે. પય અર્થાત જલ અને પય અર્થાત દુધ પણ થાય છે. શ્રી યમુનાજીના જલ લીલાત્મક છે જે આગળના શ્લોકમાં આવશે (સ્મર શ્રમ જલાણુભીઃ) તો આ જલના પાન કરવાથી હૃદયમાં પ્રભુની દિવ્ય લીલાઓ સ્થાપીત થાય છે. ઉપરાંત પય એટલે દુધની જેમ શ્રી યમુનાજી પોતાના સંતાનોમાં ભક્તિનું પોષણ પણ કરે છે. ઉપરાંત તે જીવ નિર્ભય થઈ ને ગોપીકાઓની જેમ પ્રભુને પ્રિય થાય છે અને ફળ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. જેમ કાત્યાયીની વ્રત દ્વારા ગોપીઓને ફળ મળ્યું. આપની કૃપાથી જ જીવ ગોપીજનો જેવી નિષ્કામ પ્રેમ લક્ષણા ભક્તિ પ્રાપ્ત કરીને પ્રભુને પ્રિય થઈ શકે છે.

મમાસ્તુ તવ સન્નિધૌ (૭) તનુ-નવત્વમેતાવતા
ન દુર્લભતમા રતિર્મુરરિપૌ મુકુન્દપ્રિયે ॥
અતોઽસ્તુ તવ લાલના સુર-ધુની પરં સંગમાત્
તવૈવ ભુવિ કીર્તિતા ન તુ કદાપિ પુષ્ટિસ્થિતૈઃ ॥૭॥

શ્રી મહાપ્રભુજી શ્રી યમુનાજીને વિનંતી કરે છે કે મને આપનું સાનિધ્ય પ્રાપ્ત થાય અને તેનાથી તનુનવત્વની પ્રાપ્તિ થાય. હે મુકુંદપ્રિયે! જો આવું હોય તો મુરારી પ્રભુમાં પ્રેમ થવો દુર્લભ નથી. અહીં શ્રી મહાપ્રભુજી સ્તુતિ કરી રહ્યા છે, આપ એવા દયાળુ છો કે દેવતાઓની નદી સુરધુની, ગંગાજી આપના લાડ ચાવ અને આપના સંગમથી જ ભૂતલ પર કિર્તીને પ્રાપ્ત થયા છે નહીં તો પૃષ્ઠિસ્થ જીવ ક્યારે પણ આપની સ્તુતિ ન કરે (કારણકે ગંગાજીની સ્તુતિથી પાપ નાશ થાય છે, લીલાપયોગી દેહની પ્રાપ્તિ ન થઈ શકે)

આ શ્રી યમુનાજીની સાતમી સિદ્ધિ છે - તનુનવત્વમ એતાવતા.

શ્રી યમુનાજીની કૃપાથી તનુનવત્વ પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત બાહ્ય ઇન્દ્રિયો અને આંતરીક ઇન્દ્રિયો, મન-બુદ્ધિ-અહંકાર આદિ બધુજ અલૌકિક થાય છે. પુષ્ટિ જીવોનું મુખ્ય કર્તવ્ય ભૂતલ પર સેવા અને સ્મરણ છે, તે સાધન અને તે જ ફળ છે. તે માટે સંપૂર્ણ ઇન્દ્રિયોની સ્વસ્થતા, અલૌકિકતા અતિ આવશ્યક છે. અને તેવીજ રીતે આપની કૃપાથી, આપના સાનિધ્યથી અલૌકિક દેહ દ્વારા નિત્ય લીલામાં પણ ભૌતિક દેહ ત્યાગ કર્યા પછી સેવા પ્રાપ્ત થાય છે.

આંતર-બાહ્ય ઇન્દ્રિયો અલૌકિક થવાથી પ્રભુમાં રતી થવી દુર્લભ નથી, સહજ હોય છે. અહીં પ્રભુને મુરારી કહ્યા છે, જે જલનો દોષને નાશ કરવાવાળા છે. દેહના પંચતત્ત્વોમા જલતત્ત્વની વિશેષતા છે, તો દેહ ને શુદ્ધ કરીને પ્રભુમાં પ્રીતિ શ્રી યમુનાજી કરાવે છે. અહિં મુકુંદ પણ કહે છે, “મુકુંદ” મોક્ષ દેવાવાળા પ્રભુ. તો સંસારમાંથી રતીને સમાપ્ત કરીને ફક્ત પ્રભુમાં જ રતી આપની કૃપાથી પ્રાપ્ત થાય છે, આ ભક્તિ માર્ગીય મોક્ષ છે અને મુકુંદ પ્રભુને પણ આવા જીવોમાં રતી થાય છે. આ કારણથી શ્રી યમુનાજી મુકુંદ પ્રભુને પ્રિય છે. સંપૂર્ણ દેહ અલૌકિક થવાથી જીવનુ સ્વરૂપ અને સેવા બધુ જ આધિદૈવિક સિદ્ધ થાય છે. અને તત્ત્વશ્ચાત તે જીવોને બધુજ બ્રહ્મમય અને લીલામય દેખાય છે જે સર્વાત્મા ભાવ માટે અતિ આવશ્યક છે. શ્રી મહાપ્રભુજીએ સેવા ફલ વિવરણ ગ્રંથમાં પૃષ્ઠિ જીવોનુ આજ ફળ બતાવ્યુ છે કે ભૂતલ ઉપર સર્વેન્દ્રિયો થી સેવા, સ્મરણ અને દેહ ત્યાગ બાધ ગોલોક ધામમાંજ દિવ્ય દેહથી પ્રભુની સેવા, આ બધુ શ્રી યમુનાજીની કૃપાથી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.

“અતીસ્તુ.....”

આપના ગંગાજી સાથેના સંગમથી અને આપના દ્વારા કરાયેલ ગંગાજીના લાલન-પાલનથી ગંગાજી ભૂતલ પર કિર્તીને પ્રાપ્ત થયા અને પુષ્ઠિ જીવો પણ ગંગાજીની સ્તુતિ ન કરતા હોત, કારણ કે પુષ્ઠિ જીવોનુ પરમફળ તો અલૌકિક દેહથી પ્રભુ સેવાની પ્રાપ્તિ જ છે. પરંતુ ગંગાજી કેવલ પાપનાશીની કે સ્વર્ગ દાયીની કેહવાય છે. આ બધુ જ શ્રી યમુનાજીના સંગમથી ગંગાજીને પ્રાપ્ત થયુ છે.

સ્તુતિં તવ કરોતિ કઃ કમલજા-સપત્નિ ! પ્રિયે !

હરેર્યદનુસેવયા ભવતિ સૌખ્યમામોક્ષતઃ ॥

इयं तव कथाधिका सकल-गोपिका-संगमः

(૮) સ્મરશ્રમ-જલાણુભિઃ સકલ ગાત્રજૈઃ સંગમઃ ॥૮॥

હે, હરિ ને પ્રિય! આપશ્રી લક્ષ્મીજીના સમાન છો આપની સ્તુતિ કોણ કરી શકે? કારણ કે હરિ ના સેવન બાદ લક્ષ્મીજીના સેવનથી જીવને મોક્ષ પર્યંતની પ્રાપ્તી થાય છે. પરંતુ આપનું મહાત્મ્ય લક્ષ્મીજીથી પણ અધિક છે કારણ કે ગોપીઓની સાથે લીલા થયા પછી જ પ્રેમરૂપ પરિશ્રમ જલના અણુઓ જે સંપૂર્ણ ગાત્રોના સંગમથી પ્રગટ થયા છે તે આપના દ્વારા જ પ્રાપ્ત થાય છે.

આ શ્રી યમુનાજીની આઠમી સિદ્ધિ છે - સ્મરશ્રમ જલાણુભીઃ

શ્રી લક્ષ્મીજીની સાથે શ્રી યમુનાજીની તુલના કરીને ઉપરાંત શ્રી મહાપ્રભુજી શ્રી યમુનાજીનું અધિક મહાત્મ્ય બતાવે છે. હરિના સેવન પછી લક્ષ્મીજીના સેવન થી મોક્ષનું સુખ જે ભક્તિની સામે તુચ્છ માનેલ છે, ભક્તિથી પ્રભુ સાથે પ્રેમથી જોડાઈને સેવા નું સુખ લેવું સર્વશ્રેષ્ઠ માનેલ છે, જે શ્રી યમુનાજીની કૃપાથી મળે છે. કારણ કે શ્રી યમુનાથી સાક્ષાત ગોલોક પતિના પ્રિયા-પટરાણી છે. આ દિવ્ય સુખને શ્રી યમુનાજી જ આપી શકે છે અને શ્રી લક્ષ્મીજી વૈકુંઠથી ધર્મ પત્નિ હોવાથી મોક્ષ પર્યંતનું જ ફળ આપી શકે છે. જ્યારે પ્રભુ નીજ પરીકર સાથે રાસ લીલા જેવી રસલીલા કરે છે ત્યારે પરિશ્રમ નિવારણાર્થ શ્રી યમુનાજીના જલમાં વિહાર કરે છે ત્યારે પ્રભુના પૂર્ણ અંગોના સંગમરૂપ, શ્રમજલ બિંદુઓથી યુક્ત જલ થાય છે, અને તે જલના પાન દ્વારા પુષ્ટિ જીવોના જીવનમાં પણ તે દિવ્ય, રસ લીલાઓનું સ્થાપન થાય છે.

તવાષ્ટકમિદં મુદા પઠતિ સૂરસૂતે ! સદા
સમસ્ત-દુરિત-ક્ષયો ભવતિ વૈ મુકુન્દે રતિઃ ॥
તયા સકલ-સિદ્ધયો મુરરિપુશ્ચ સન્તુષ્યતિ
સ્વભાવ-વિજયો ભવેદ્ વદતિ વલ્લભઃ શ્રીહરેઃ ॥૧॥

આ ફળ શ્રુતીના શ્લોકમાં આપ આજ્ઞા કરે છે કે, હે સુર્યપુત્રી! આપના આ અષ્ટકનો હંમેશા, આનંદપૂર્વક પાઠ કરવાથી તે જીવોના તમામ પાપોનો નાશ થાય છે, મુકુંદ પ્રભુમાં નિશ્ચિત રતિ થાય છે, અને તે દ્વારા સકલ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થયા ઉપરાંત મુરારી પ્રભુ પણ તેનાથી સંતુષ્ટ થાય છે. અને તે જીવોનો સ્વભાવ પર પણ વિજય થાય છે, આવુ શ્રી વલ્લભ, શ્રી હરિ કહે છે.

શ્રી યમુનાજી માટે અહિ સુર્યપુત્રીનું સંબોધન કર્યું છે. જેવી રીતે સુર્યથી અંધકારનો નાશ થાય છે તેવી જ રીતે નીજજનોના હૃદયમાં અજ્ઞાનરૂપી અંધકારને દુર કરી ભક્તિનો પ્રકાશ દેવા વાળા શ્રી યમુનાજી છે. ભક્તોના હૃદયમાં પડેલ ભક્તિનુ બીજ ખીલે છે, જેવી રીતે સુર્યથી કમળ ખીલે છે. પિતાના ગુણ પુત્રીમાં આવે માટે અહિ સુર્યપુત્રી શ્રી યમુનાજી ને કહ્યા છે. સમસ્ત પાપોના નાશ કરવા માટે શાસ્ત્રોમાં દાન-પુણ્ય, જપ, વ્રત આદિ અનેક ઉપાય બતાવેલ છે પરંતુ ભક્તિમાં બાધક થતા પાપોને શ્રી યમુનાજી સહજમાં નાશ કરે છે, ઉપરાંત મુકુંદ ભગવાનમાં તે જીવોની રતિ થાય છે. પ્રભુમાં રતિ-પ્રેમ થવા પશ્ચાત જ સમર્પણ પૂર્વકની ભક્તિ થઈ શકે છે તે રતિ શ્રી યમુનાજીની કૃપા થી થાય છે. ત્યારે તે જીવો ભક્તિ માર્ગની સકલ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી લે છે, જે સિદ્ધિઓ ભક્તિમાં સાધક, આવશ્યક છે. આવા જીવોથી મુરારી પ્રભુ પણ સંતુષ્ટ થાય છે અને આવી ઉત્તમ અવસ્થા સદા માટે સ્થિર

રહે છે. કારણ કે યમુનાજીની કૃપાથી તેના સ્વભાવ પર પણ વિજય પ્રાપ્ત કરે છે અને ભગવાનનો સ્વભાવ જે વ્રજ ભક્તોને પ્રદાન કરેલું સ્વરૂપાનંદનો આનંદ અન્ય કોઈ જીવોને નથી આપતા, આ પ્રભુના સ્વભાવનો પણ શ્રી યમુનાજીની કૃપાથી પરીવર્તન થઈ જાય છે અને પ્રભુ તે આનંદનું દાન શ્રી યમુનાજીની કૃપા પ્રાપ્ત કરેલા જીવોને પણ આપે છે.

સ્વભાવ એટલે સ્વ-ભાવ, સ્વ ને ગમવું. શ્રી યમુનાજીની કૃપાથી તે જીવને સેવા, સત્સંગ ભગવદીયોનો સંગ આદિ સ્વમાર્ગની રીતી અનુસારનું જ જીવન ગમે છે. અને આમ થવા થી હંમેશા માટે તેમની ભક્તિ સિદ્ધ થઈ શકે છે. આ રીતે તે જીવના સ્વભાવ પર વિજય શ્રી યમુનાજીની કૃપા થી જ થાય છે અને તે પ્રભુને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. એવી આજ્ઞા શ્રી હરિને પ્રિય એવા શ્રી વલ્લભ કરી રહ્યા છે અથવા તો શ્રી હરિ સ્વયંમ જ શ્રી વલ્લભના સ્વરૂપમાં આજ્ઞા કરી રહ્યા છે.

॥ ઇતિ શ્રીવલ્લભાચાર્યવિરચિતમ્ શ્રી યમુનાષ્ટક સ્તોત્રમ્ સમ્પૂર્ણમ્ ॥

શ્રી યમુનાષ્ટકમ

શ્રી યમુનાજીનું અષ્ટવિધ ઐશ્વર્ય:

- ૧) સકલ સિદ્ધિ હેતુ
- ૨) મુકુન્દ રતિ વર્ધિની
- ૩) ભુવં ભુવન પાવનીમ્
- ૪) કૃપાજલધિ સંશ્રિતે
- ૫) હરિ પ્રિય કલ્પિદયા
- ૬) પ્રિયો ભવાતિ સેવનાન્
- ૭) તર્નનવત્વ મેતાવતા
- ૮) સ્મરશ્રમ જલાશૃભિઃ

શ્રી યમુનાષ્ટકના પાઠની ફળશ્રુતિ

- ૧) સમસ્ત દુરિતક્ષયો
- ૨) મુકુન્દ રતિ વર્ધિની
- ૩) તથા સકલ સિદ્ધયો
- ૪) મુરારિ પુશ્ય-સંતુષ્ટાતિ
- ૫) સ્વભાવ વિજયો ભવેદ્

શ્રી યમુનાજીના ત્રણ સ્વરૂપ

- ૧) આધિભૌતિક જલસ્વરૂપ
"કલિન્દગિરિ મસ્તકે પતદમંદ
પૂરોજ્જવલા
- ૨) આધ્યાત્મીક મહાત્મ્ય સ્વરૂપ
"દુરિતક્ષયો", "મુકુન્દરતિવર્ધિની",
"સકલ સિદ્ધયો", "મુરારિ પુશ્ય-
સંતુષ્ટાતિ", "સ્વભાવ વિજયો ભવેદ્"
- ૩) આધિદૈવિક શ્રી સ્વામીનીજી સ્વરૂપ
"કૃષ્ણતુર્ય પ્રિયા"

॥ બાલબોધઃ ॥

આ ગ્રંથ શ્રી નારાયણદાસ કાયસ્થ અંબાલાવાળા માટે રચાયેલો છે. શ્રી મહાપ્રભુજીએ શ્રી નારાયણદાસને આજ્ઞા કરી “તોસો સેવા નાહિં નિભેગી” અને અષ્ટાક્ષર લખીને આપે પધરાવી આપ્યા. અને શ્રી દ્વારકામાં શ્રી નારાયણદાસને ધર્મ-અર્થ-કામ-મોક્ષ આ શાસ્ત્રોક્ત પુરૂષાર્થ વિશે સમજાવીને આ ગ્રંથની રચના કરી. પુષ્ટિ માર્ગીય ચાર પુરૂષાર્થનું વર્ણન આપે ચતુઃશ્લોકી ગ્રંથમાં કરેલું છે. અને ભક્તિ પંચમ પુરૂષાર્થ છે તે સમજાય માટે “બાલબોધ” ગ્રંથ દ્વારા શાસ્ત્રોક્ત પુરૂષાર્થ વિશે આપે અહીં સમજાવ્યું છે.

नत्वा हरिं सदानन्दं सर्वसिद्धान्तसंग्रहम् ॥

बालप्रबोधनार्थाय वदामि सुविनिश्चितम् ॥१॥

શ્રી હરિને નમન કરીને કે જે અગણીતાનંદ રૂપ છે. શાસ્ત્રોનાં સર્વ સિદ્ધાંતોના સારરૂપ અને ભક્તિ માર્ગમાં નવા પ્રવેશેલા જીવો માટે, સારી રીતે બોધ કરવા માટે (બાલ પ્રબોધનાર્થ) વિશેષ રીતે નિશ્ચય કરીને કહો રહ્યો છું.

અહીં અજ્ઞાનરૂપી દુઃખને હરવાવાળા હરિને નમન કરીને ભક્તિમાર્ગમાં નવાનવા પ્રવેશેલા જીવોને શાસ્ત્રોના સારરૂપ ચતુર્વિધ પુરૂષાર્થ વિશેના સિદ્ધાંતો વિશે શ્રી મહાપ્રભુજી કહી રહ્યાં છે. ભક્તિ માર્ગ જે પંચમ પુરૂષાર્થ છે તે સમજવા માટે પહેલા શાસ્ત્રોક્ત સિદ્ધાંત સમજવા જરૂરી છે. પુષ્ટિ ભક્તિ માર્ગના પુરૂષાર્થ વિષયમાં આગળ ચતુઃશ્લોકીમાં આપ કહેશે.

ધર્માર્થકામમોક્ષાઝ્યાશ્ ચત્ત્વારોઽર્થા મનીષિણામ્ ॥
જીવેશ્વર-વિચારેણ દ્વિધા તે હિ વિચારિતાઃ ॥૨॥

ધર્મ-અર્થ-કામ-મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થ જ્ઞાનીઓએ બે રીતે વિચારેલ છે. જીવની વાણી અને ઈશ્વરની વાણી, એમ બે રીતે વ્યાખ્યા કરેલ છે.

પુરાણોમાં જીવે વિચારેલ પુરુષાર્થ એટલે ઋષિમુનીઓએ વિચારેલ અને ઈશ્વરે વિચારેલ એટલે વેદ. એમ બે પ્રકારે પુરુષાર્થ વિષે કહેવાયેલું છે. મૂલ વાણી તો વેદ જ છે, જે ઈશ્વરની વાણી છે, તેના આધાર પર જ પુરાણોમાં ઋષીમૂનીઓ એ ચાર પુરુષાર્થના વિષયમાં સમજાવ્યું છે, જે સમજવું જીવો માટે અતી આવશ્યક છે કારણકે જીવ મનુષ્ય યોનીમાંજ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. વર્ણાશ્રમ ધર્મથી જીવ પોતાનો ઉદ્ધાર કરી શકે છે. શાસ્ત્રોમાં આજ્ઞા કરેલ ચાર વર્ણ બ્રાહ્મણ, વૈશ્ય, ક્ષત્રીય એવમ્ ક્ષુદ્ર અને ચાર આશ્રમ બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસ આશ્રમ. આ અન્તર્ગત ચાર પુરુષાર્થનું પાલન કરવાથી મનુષ્ય મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

અલૌકિકાસ્તુ વેદોક્તાઃ સાધ્યસાધનસંયુતાઃ ॥
લૌકિકા ઋષિભિઃ પ્રોક્તાસ્ તથૈવેશ્વર-શિક્ષયા ॥૩॥

ચાર પુરુષાર્થનું વિવરણ સાધ્ય-સાધન દ્વારા વેદમાં કહ્યું છે, જે અલૌકિક વાણી છે. લૌકિક વાણી ઋષીઓએ કહી છે તે પણ ઈશ્વરની શિક્ષા અન્તર્ગત જ છે.

આ ચાર પુરુષાર્થોનું વિવરણ સાધ્ય-સાધન સાથે વેદમાં કહ્યું છે અર્થાત તે મોક્ષના સાધન કયાં પ્રકારના છે અને તેનાથી શું પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. આ પ્રભુની વાણી હોવાથી ઈશ્વરની વાણી

કહેવાય છે. અને લૌકિક વાણી તો ઋષીઓની વાણી સ્મૃતી આદિમાં કહેવાય છે. પણ તે વાણી ઈશ્વરની શિક્ષાના આધાર પર અને વેદના આધાર પર જ છે. વેદના મતોથી ભિન્ન નથી. વેદમાં વિચારેલ પુરૂષાર્થ મુખ્ય અને સ્મૃતિમાં વિચારેલ પુરૂષાર્થ ગૌણ કહેવાય છે. આ ચારેય પુરૂષાર્થ માટે કેવા, કયા-કયા સાધન હોવા જોઈએ અને તેનાથી શું સાધ્ય પ્રાપ્ત થઈ શકે છે તે સંયુક્ત રૂપથી વેદ માં કહેલ છે.

લૌકિકાંસ્તુ પ્રવક્ષ્યામિ વેદાદાદ્યા યતઃ સ્થિતાઃ ॥

ધર્મશાસ્ત્રાણિ નીતિશ્ચ કામશાસ્ત્રાણિ ચ ક્રમાત્ ॥૪॥

લૌકિક વાણીના વિષયમાં કહિશ. વેદની અલૌકિક વાણી તો શાસ્ત્રોમાં બનાવેલ છે. ધર્મ શાસ્ત્ર નિતી-કામશાસ્ત્રના વિષયમાં તો ક્રમથી કહેવાયેલ છે.

વેદની અલૌકિક વાણી તો શાસ્ત્રોમાં સ્થિત જ છે, પ્રગટ જ છે, વિશેષ રૂપથી સમજાવેલ છે માટે શ્રી મહાપ્રભુજી કહે છે કે હવે લૌકિક વાણી, ઋષીમુનિઓની વાણીના વિષયમાં કહુ છું. ઋષીમુનિઓએ ધર્મ શાસ્ત્ર, નિતિ શાસ્ત્ર અને કામ શાસ્ત્રના વિષયમાં અનેક રીતે સમજાવ્યું છે. “મનુસ્મૃતિ” આદિ ધર્મ શાસ્ત્ર. “કામંદકીય” નીતિશાસ્ત્ર (અર્થ શાસ્ત્ર) અને વાત્સ્યાયન અને ભરતમુનિના “કામશાસ્ત્ર-નાટ્ય શાસ્ત્ર”. માટે હવે મોક્ષના વિષયમાં શ્રી મહાપ્રભુજી સમજાવે છે કે જે મનુષ્યોના ઉદ્ધાર માટે અતિ આવશ્યક છે.

ત્રિવર્ગ-સાધકાનીતિ ન તન્નિર્ણય ઉચ્યતે ॥

મોક્ષે ચત્વારિ શાસ્ત્રાણિ લૌકિકે પરતઃ સ્વતઃ ॥૫॥

ત્રીવર્ગ (ધર્મ, અર્થ, કામ) ના નિર્ણયના વિષયમાં નહીં કહું. મોક્ષ તો ચાર પ્રકારથી શાસ્ત્રોમાં બતાવ્યા છે. લૌકિકવાણી (ઋષિઓનીવાણી). પરતઃ (૨ પ્રકાર થી) સ્વતઃ (૨ પ્રકાર થી).

આ ત્રિવર્ગ (ધર્મ, અર્થ, કામ) ની સાધનાના વિષયમાં શ્રી મહાપ્રભુજી અધિક વિવરણ નથી કરી રહ્યા. કારણકે આ વિષયમાં ઘણું સમજાવેલ છે અને તે પુરુષાર્થોના ફળ પણ નિત્ય નથી. આથી સાધકો માટે ચતુર્થ પુરુષાર્થ મોક્ષના વિષયમાં કહીને આપ સમજાવે છે કે પુરાણોમાં ચાર પ્રકારના મોક્ષ ઋષીઓએ બતાવેલ છે. પરતઃ મોક્ષ માટે બે શાસ્ત્રો અને સ્વતઃ મોક્ષ માટે બે શાસ્ત્રો. પરતઃ મોક્ષ અર્થાત કોઈ દેવતાઓની શરણાગતિ દ્વારા મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાની સાધના અને સ્વતઃ મોક્ષમાં તો સાધક સ્વયંજ અષ્ટાંગ યોગ આદિ દ્વારા મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાની સાધના કરે છે.

**દ્વિધા દ્વે-દ્વે સ્વતસ્તત્ર સાંખ્ય-યોગૌ પ્રકીર્તિતૌ ।
ત્યાગાત્યાગ-વિભાગેન સાંખ્યે ત્યાગઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥૬॥**

આ બે પ્રકારના મોક્ષ (૧- સ્વતઃ, ૨-પરતઃ) તે બંનેનાં પાછા બે-બે પ્રકાર સ્વતઃના ૧-સાંખ્ય, ૨- યોગ તરીકે જાણીતા છે. જેમાં ત્યાગ અને અત્યાગ બે વિભાગ પ્રખ્યાત છે.

સાંખ્ય વડે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવા ત્યાગ જરૂરી છે (સન્યાસ) અને સ્વતઃ ના બીજા પ્રકારમાં અષ્ટાંગયોગ કે જેમાં બાહ્ય ત્યાગ જરૂરી નથી. સંસારમાં રહીને મનથી જ ત્યાગ કરવાનો રહે છે. આ સ્વતઃના બે પ્રકાર થયા. પરતઃ ના બે પ્રકાર આગળ બતાવશે. વિષ્ણુ અને શિવના શરણ થકી મોક્ષની પ્રકીયા આપ બતાવશે.

અહન્તા-મમતા-નાશૌ સર્વથા નિરહંકૃતૌ ।
સ્વરૂપસ્થો યદા જીવઃ કૃતાર્થઃ સ નિગદ્યતે ॥૭॥

અહંતા-મમતાનો નાશ થવાથી તે જીવ સંપૂર્ણ રીતે અહંતા-મમતાથી મુક્ત થાય છે. તેથી તે તેના સ્વ-સ્વરૂપમાં સ્થિર થાય છે (આત્મામાં). અને ત્યારે તે જીવ કૃતાર્થ થયો કહેવાય છે.

સાંખ્યના જ્ઞાન માટે ત્યાગ કરીને તે જીવ જ્યારે સંસાર ત્યજવાથી સંપૂર્ણ રીતે અહંતા-મમતાથી મુક્ત થાય છે. ત્યારે તે અહંકારમાંથી એટલે કે પોતાના દેહના અનુસંધાનમાંથી સ્વ-સ્વરૂપમાં એટલે આત્મામાં સ્થિર થાય છે, પંચપર્વા અવિધાથી રહિત થાય છે. દેહાધ્યાસ, ઈન્દ્રિયાધ્યાસ, પ્રાણાધ્યાસ, અંતઃકરણાધ્યાસ. આ ચાર અધ્યાસથી પોતાના સ્વરૂપની જ વિસ્મૃતિ થાય છે. પરંતુ જ્યારે તે જીવ પંચપર્વાથી મુક્ત થઈ સ્વ-સ્વરૂપનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે. ત્યારે તે સ્વમાં, આત્મામાં સ્થિર થાય છે. અને તે કૃતાર્થ થયો કહેવાય છે. કારણકે તે આત્મા જ તેનું મૂલ સ્વરૂપ છે અને તેમા સ્થિર થવાથીજ તે પરમાત્માને મળી શકે છે.

તદર્થ પ્રક્રિયા કાચિત્ પુરાણેઽપિ નિરૂપિતા ।
ઋષિર્ભિર્બહુધા પ્રોક્તા ફલમેકમબાહ્યતઃ ॥૮॥

તે માટે (સ્વરૂપમાં સ્થિર થવા માટે) ની કેટલીક પ્રક્રિયા પુરાણોમાં પણ નિરૂપણ કરેલી છે. એટલે ઋષિઓએ પણ ઘણી રીતે કહેલ છે. પણ ફળ તો એક જ છે. એટલે કે વેદની બહારનું નથી. વેદથી વિરૂદ્ધ નથી.

અહંતા-મમતા નાશ થવાથી જીવની સ્વરૂપ માં સ્થિર થવાની પ્રક્રિયા ઋષીમુનિઓએ વેદના આધાર દ્વારા જ બતાવેલ છે અને વેદના આધારથી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાની પ્રક્રિયા બતાવેલ છે તો ફલ પણ વેદ અનુસાર જ બતાવ્યું છે. સ્વના (આત્મા) અને પ્રભુના સ્વરૂપ (પરમાત્મા) નું જ્ઞાન થવાથી જ સંસારના સર્વ દેહાદિક બંધનમાથી તે જીવ મુક્ત થઈ શકે છે ત્યારે જ મોક્ષ પ્રાપ્તી થાય છે. અહિં સુધી સાંખ્યના વિષયમાં કહ્યું જેમા ત્યાગ આવશ્યક છે.

**અત્યાગે યોગમાર્ગો હિ ત્યાગોઽપિ મનસૈવ હિ ।
યમાદયસ્તુ કર્તવ્યાઃ સિદ્ધે યોગે કૃતાર્થતા ॥૧॥**

યોગ માર્ગમાં તો ત્યાગ (સંન્યાસ) જરૂરી નથી, ત્યાગ પણ મનથી જ અપેક્ષીત છે. યમ-નિયમ આદિ કરવું જરૂરી છે આમ યોગ સિદ્ધ થવાથી જીવ કૃતાર્થ થાય છે.

સ્વતઃ મોક્ષ યોગના પ્રકાર પર આધારીત છે, જેમા ત્યાગ બિલકુલ આવશ્યક નથી. તેમા સંસાર છોડ્યા વગર જ ગૃહાસ્થાશ્રમમાં અષ્ટાંગ યોગ, યમ-નિયમ-આસન-પ્રાણાયામ-પ્રત્યાહાર-ધ્યાન-ધારણા દ્વારા મનનો નિગ્રહ કરી ને સમાધિ સુધીની અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી છે. તેનાથી સર્વ વૃત્તિયોનો નિગ્રહ થવાથી ઈષ્ટ સ્વરૂપમાં જોડાવાથી યોગ સિદ્ધ થાય છે, તેનાથી અવિધ્યાનો સહજ જ નાશ થાય છે અને સ્વ-સ્વરૂપનું જ્ઞાન થવાથી તે જીવ આત્મામાં સ્થિર થઈ, કૃતાર્થ થાય છે. અર્થાત તે જીવ મોક્ષ ને પ્રાપ્ત થાય છે.

પરાશ્રયેણ મોક્ષસ્તુ દ્વિધા સોઽપિ નિરુપ્યતે ।
બ્રમ્હા બ્રાહ્મણતાં યાતસ્ તદ્રૂપેણ સુસેવ્યતે ॥૧૦॥

કોઈ દેવતાનો આશ્રય લેવાથી મોક્ષના વિષયમાં બે પ્રકાર નિરૂપણ કરેલ છે. બ્રહ્માજી તો બ્રાહ્મણત્વ ને પ્રાપ્ત થયેલ છે તે રીતે જ બ્રહ્માજી સેવન કરવા યોગ્ય છે.

હવે અહીં પરતઃ મોક્ષ બે પ્રકારનાં નિરૂપણ કરેલ છે. મુખ્ય ત્રણ દેવતા વિભૂતિ રૂપ છે, બ્રહ્મા-વિષ્ણુ-મહેશ. પરંતુ અહીં મોક્ષ માટે બે દેવોનાં જ આશ્રય માટે આપ આજ્ઞા કરે છે, વિષ્ણુ અને શિવ. બ્રહ્માજીના આશ્રયનું નિરૂપણ અહીં કરવામાં આવ્યું નથી. કારણકે બ્રહ્માજી તો રાજસ ગુણ થકી સૃષ્ટીની રચના કરે છે, જીવોને ઉત્પન્ન કરે છે, માટે તે જીવોને મોક્ષ ન આપે. બ્રહ્માજી બ્રહ્મ સાથે જોડાયેલા છે અને બ્રાહ્મણત્વને પ્રાપ્ત થયેલ છે, તે રૂપથી તે સારી રીતે સેવવા યોગ્ય છે. સન્માન-દાન-દક્ષિણા-ભોજન વિગેરે પ્રકારથી બ્રાહ્મણો સાથેનાં વ્યવહારથી, બ્રહ્માજી સેવવા યોગ્ય તો ગણાય, પરંતુ મોક્ષ માટે બ્રહ્માજીની સેવા આવશ્યક નથી. ફક્ત વેદ અધ્યયન, બ્રહ્મજ્ઞાન, બ્રહ્મતેજ વિગેરેની પ્રાપ્તિ માટે તે સુ-સેવ્ય છે.

તે સર્વાર્થા ન ચાદ્યેન શાસ્ત્રં કિંચિદુદીરિતમ્ ।
અતઃ શિવશ્ચ વિષ્ણુશ્ચ જગતો હિતકારકૌ ॥૧૧॥

તે (એટલે બ્રહ્માજી) દ્વારા મોક્ષ પ્રાપ્તિ થાય તે પ્રકારે આગળ કોઈ શાસ્ત્રમાં સર્વથા કહેલ નથી. માટે શિવ અને વિષ્ણુ જ જગતનું હિત કરવા વાળા છે. (મોક્ષ આપીને હિત કરવાવાળા).

શાસ્ત્રોમાં શિવ અને વિષ્ણુના અનેક ભક્તોનો ઇતિહાસ જોવા મળે છે કે તે દેવોનો આશ્રય કરવાથી તે ભક્તોનો ઉદ્ધાર, મોક્ષ થાય છે. પરંતુ બ્રહ્માજીના ભક્તોનું આવું કોઈ પ્રમાણ ઉપલબ્ધ નથી.

**वस्तुनः स्थितिसंहारौ कार्यौ शास्त्रप्रवर्तकौ ॥
ब्रह्मैव तादृशं यस्मात् सर्वात्मकतयोदितौ ॥१२॥**

જગત માત્રની સ્થિતિ-સંહારના કાર્ય વિષ્ણુ અને શિવ દ્વારા શાસ્ત્રોમાં દર્શાવેલ છે. તે બ્રહ્મ જેવા જ છે, તાદૃશી છે. આથી તે સર્વાત્મા ભાવને પ્રાપ્ત થયેલ છે.

જગત માત્રનાં સ્થિતી અને સંહારના કાર્યો વિષ્ણુ અને શિવજી દ્વારા થાય છે. અને તેઓના શાસ્ત્રોના બનાવનાર પણ તેઓજ છે. પોત-પોતાનાં શાસ્ત્રોના પ્રવર્તકો છે. સાત્વિક ગુણથી વિષ્ણુ જગતની સ્થિતી કરે છે અને તામસ ગુણથી શિવજી સંહાર કરે છે. પરંતુ આ ત્રણે દેવતાઓ બ્રહ્મની જ વિભૂતી રૂપ છે. તે સર્વાત્મા ભાવથી જ માનવામાં આવે છે. સ્વતંત્ર ભાવથી નહીં. આ ત્રણે દેવો સ્વતંત્ર શક્તિ નથી. જો કે તેઓના શાસ્ત્રોમાં કહેલું તે સર્વ બ્રહ્મના વાક્ય જ ગણાય છે. કારણકે તેઓ બ્રહ્મના જ વિભૂતિ રૂપ છે.

**निर्दोष-पूर्ण-गुणता तत्तच्छास्त्रे तयोः कृता ॥
भोगमोक्षफले दातुं शक्तौ द्वावपि यद्यपि ॥१३॥**

(શિવ અને વિષ્ણુ) નિર્દોષ પૂર્ણ ગુણ છે તો તેમના બનાવેલ શાસ્ત્રો પણ એવા જ છે આથી તે ભોગ અને મોક્ષના ફળ દેવા માટે શક્તિમાન છે.

શિવ અને વિષ્ણુ તે-તે ના શાસ્ત્રોમાં નિર્દોષ અને પૂર્ણ ગુણ કહેવાયા છે. માટે તેઓનાં તે-તે શાસ્ત્રો (વિષ્ણુ પંચરાત્રિક-શિવ પાશુપતાદિક શાસ્ત્ર વિગેરે) પણ નિર્દોષ અને પૂર્ણ ગુણ રૂપે વર્ણવેલ છે. વળી બન્ને ભોગ અને મોક્ષના ફળ આપવા માટે શક્તિમાન છે.

પરંતુ તેઓના શાસ્ત્રોમાં બતાવેલ ગુણો, સર્વાત્મકપણું વગેરે પરબ્રહ્મના ગુણો જ છે. તેમનાં સ્વતંત્ર નહિ. કારણકે તેઓ પરબ્રહ્મના વિભૂતી રૂપ જ છે.

**ભોગઃ શિવેન મોક્ષસ્તુ વિષ્ણુનેતિ વિનિશ્ચયઃ
લોકેઽપિ યત્ પ્રભુર્ભુક્તતે તન્ન યચ્છતિ કર્હિચિત્ ॥૧૪॥**

ભોગ તો શિવ દ્વારા અને મોક્ષ વિષ્ણુ દ્વારા જ મળે છે. લોક માં પણ જે વસ્તુ પ્રભુને ભોગવા માટે યોગ્ય હોય તે જીવને દેવાની ઈચ્છા (તે દેવ) ક્યારેય નથી કરતા.

શિવ અને વિષ્ણુ પૂર્ણ ગુણ હોવાથી ભોગ અને મોક્ષ બંને દેવા સામર્થવાન છે પરંતુ સામાન્ય રીતે શિવ ભોગ આપે છે અને વિષ્ણુ મોક્ષ આપે છે, તે શાસ્ત્રો દ્વારા સારી રીતે નિશ્ચિત છે. લોકમાં પણ જે વસ્તુ પ્રભુ ભોગ્ય છે તે જીવોને દેવાની ઈચ્છા નથી કરતા કારણકે બધા જીવોનો તો તે વસ્તુનો અધિકાર કે પાત્રતા પણ નથી હોતી.

**અતિપ્રિયાય તદપિ દીયતે ક્વચિદેવ હિ ॥
નિયતાર્થ-પ્રદાનેન તદીયત્વં તદાશ્રયઃ ॥૧૫॥**

છતાં પણ અતિ પ્રિય ભક્તોને તેની ઈચ્છિત વસ્તુઓ (ભોગ અથવા મોક્ષ) ચોક્કસ ક્યારેક પ્રદાન કરે છે. જો તે દેવોના આશ્રયે

રહેલા જીવોનું તે તે દેવો સાથે તદીયત્વ (એકતા) સિદ્ધ થયેલું હોય તો.

તદીયતા એટલે તે જીવ તે દેવની શરણાગતિ પૂજન-અર્ચન આદિથી તે દેવ સાથે એકાકાર થયેલ હોય ત્યારે તે દેવ ભોગ અથવા મોક્ષ પ્રદાન કરે છે. પોતાના પ્રિયજનને વિષ્ણુ ક્યારેક મોક્ષને બદલે પોતાનો પ્રિય એવો ભોગ પણ પ્રદાન કરે છે. જ્યારે તે જીવ તે ભોગમાં વિલાસપૂર્વક પ્રભુને વિસ્મૃતિ નહીં કરે, પોતાનું અહિત નહીં કરે ત્યારેજ ભોગ પ્રદાન કરે છે તેવો વિશ્વાસ આવે ત્યારે જ. દા.ત. સુદામા. તેવી જ રીતે શિવ પણ તેના પોતાના જીવોને ક્યારેક ભોગ ને બદલે પોતાને પ્રિય એવો મોક્ષ પ્રદાન કરે છે. દા.ત. બાણાસુર, માર્કંડેયઋષિ વિગેરે.

પ્રત્યેકં સાધનં ચૈતત્ દ્વિતીયાર્થે મહાન્ શ્રમઃ ॥

જીવાઃ સ્વાભાવતો દુષ્ટા દોષાભાવાય સર્વદા ॥૧૬॥

પ્રત્યેકને પોતાના સાધનથી બીજી રીતે આપવામાં મહાન શ્રમ થાય છે. જીવતો સ્વભાવથી જ દુષ્ટ છે. હંમેશા માટે તેનામાં દોષનો અભાવ અતિ દુર્લભ છે.

શિવ માટે સાધન કરવાથી ભોગ સહેલાઈથી મળે છે અને વિષ્ણુ માટે સાધન કરવાથી મોક્ષ સહેલાઈથી મળે છે. આ સાધનથી બીજી રીતે કરવાથી તે દેવને મહાન શ્રમ થાય છે. કારણકે શિવના આશ્રિત જીવો ખાસ કરીને તામસ્ પ્રકૃતિના હોય છે. શિવ તામસ્ ગુણના દેવ છે. તેથી તેની સામગ્રી, વેષ-ભુષા, સાધના, સ્થાન, ભોગ વિગેરે પણ તામસ પ્રકારના છે. તેથી તામસ્ પ્રકૃતિનાં જીવો શિવ તરફ આકર્ષાય. માટે મોક્ષ માટે અનિવાર્ય નિર્ગુણમાં પ્રવેશવાની પ્રક્રિયા માટે તામસથી રાજસ - રાજસથી

સાત્વિક અને સાત્વિકથી નિર્ગુણ. આ પ્રક્રિયામાંથી પસાર થવું જીવ માટે પણ અતિ શ્રમયુક્ત થઈ પડે. માટે અહીં શિવજીના જીવો માટે શિવજીને “મોક્ષ” કરતા તે તામસ જીવોને “ભોગ” દેવો સરળ છે. તે રીતે વિષ્ણુ સાત્વિક ગુણના દેવતા હોવાથી, તેમની સામગ્રી, સ્થાન, સાધન, વસ્ત્રાભૂષણો, ભોગ વિગેરે સર્વ કઈ સાત્વિક છે. માટે તેના તરફ સાત્વિક પ્રકૃતિના જીવો આકર્ષાય છે. તે જીવોને સાત્વિકમાંથી નિર્ગુણમાં પ્રવેશ કરાવીને મોક્ષ સહજતાથી પ્રદાન કરી શકાય છે. અને તેઓને ભોગ આપવો અતિ શ્રમયુક્ત છે.

જીવો તો સ્વભાવથી દુષ્ટ જ છે. કારણકે જન્મ- જન્મના કુકર્મ, પાપ આદિ તેની સાથે જોડાયેલા છે. તેથી તેમને માટે, હંમેશ માટે દોષનો અભાવ થવો અને મોક્ષ પ્રાપ્ત થવો અતિ દુર્લભ છે. માટે સ્વભાવિક દોષોને દૂર કરવા તે તે દેવોના તદાશ્રયે અને તદીયતા મેળવી જીવે સ્વધર્માચરણ નિભાવવું મોક્ષ માટે અતિ આવશ્યક છે. શ્રી ગુંસાઈજી એ અહિંયા કહ્યું છે કે જીવ સ્વભાવથી દુષ્ટ છે પરંતુ સ્વરૂપથી નહીં, સ્વરૂપ તો શુદ્ધ જ છે. તો આવા દેવતાઓના આશ્રય થી મૂળ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે.

શ્રવણાદિ તતઃ પ્રેમ્ણા સર્વં કાર્યં હિ સિધ્યતિ ॥

મોક્ષસ્તુ સુલભો વિષ્ણોર્ ભોગશ્ચ શિવતસ્તથા ॥૧૭॥

તે માટે (જીવ સ્વભાવથી દુષ્ટ છે અને મોક્ષ દુર્લભ છે માટે) પ્રેમપૂર્વક શ્રવણાદિમાં (નવધા ભક્તિ) જોડાવવું. તો જીવોના સર્વ કાર્ય ચોક્કસ સિદ્ધ થાય. વિષ્ણુ માટે મોક્ષ દેવો સુલભ છે તથા શિવજી માટે ભોગ દેવો સુલભ છે.

હજારો વર્ષોથી જન્મ-જન્મથી જીવ સાથે દુષ્ટતા વળગેલી હોવાથી, તે તેનો સ્વભાવ થઈ જાય છે. અને મોક્ષ જેવું ફળ પ્રાપ્ત થવું દુર્લભ થઈ જાય છે. ત્યારે પ્રભુમાં પ્રેમ થવો જ એક સરળ ઉપાય આપ બતાવી રહ્યાં છે. અને તે પ્રેમ પ્રગટ કરવા માટે પ્રભુના મહાત્મ્ય અને લીલાઓના શ્રવણ આદિ, અર્થાત કીર્તન, સ્મરણ આદિ નવધા ભક્તિપૂર્વક જોડાવાથી પ્રભુમાં પ્રેમ પ્રગટ થાય છે. પ્રેમ થવાથી પછી બધા કાર્યો સિદ્ધ થઈ શકે છે કારણકે દુષ્ટતા તો પ્રેમથી વિરુદ્ધ લક્ષણ છે. અને પ્રભુ સાથે પ્રેમપૂર્વક જોડાવાથી પ્રભુ ના ગુણ દયા, કોમળતા આદિ પ્રાપ્ત થવાથી તે મુળ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

સમર્પણેનાત્મનો હિ તદીયત્વં ભવેદ્ ધ્રુવમ્ ॥
અતદીયતયા ચાપિ કેવલશ્ચેત્ સમાશ્રિતઃ ॥૧૮॥

આત્મ સમર્પણ થી જ (તે-તે દેવોમાં) તદીયત્વતા પ્રાપ્ત થાય છે. આવી “તદામ્યતા” દેવોમાં ન થઈ શકે તો પણ સારી રીતે તેમનો આશ્રય સિદ્ધ કરવો તેજ કેવલ ઉપાય છે.

આત્માના સમર્પણથી (આત્મનિવેદનથી) તે દેવમાં તે જીવને ચોક્કસ ભગવદિયત્વ થશે. ભગવદ્ ચરણારવિંદમાં સર્વ સમર્પણ કરવાથી, તે જીવનું દાસત્વ સિદ્ધ થવાથી, ભગવદિયત્વ પ્રાપ્ત થાય. પરંતુ (જીવની ક્ષતિઓને કારણે) તદિયત્વ સિદ્ધ ન થાય ત્યારે સારી રીતે આશ્રય કરવો આ એક જ ઉપાય છે. અનન્યાશ્રયથી જીવની અસમર્થતા તે દેવ જ્યારે સ્વિકારે ત્યારે પોતાના સામર્થ્ય વડે તે જીવનું કાર્ય કરે છે.

તદાશ્રય તદીયત્વ બુદ્ધયૈ કિંચિત્ સમાચરેત્ ॥
સ્વધર્મમ્ અનુતિષ્ઠન્ વૈ ભારદ્વૈગુણ્યમ્ અન્યથા ॥
इत्येवं कथितं सर्वं नैतज्ज्ञाने भ्रमः पुनः ॥१९॥

તે-તે દેવોનો આશ્રય કરીને, તદીયત્વ પ્રાપ્ત કરીને, તેમનામાં જ બુદ્ધિનો નિયોગ કરીને તે રીતનુ આચરણ (તે દેવોની સાથે) કરીને સ્વધર્મ નીભાવવો, સ્વધર્મમાં સ્થિર થઈ રહેવું. નહીં તો બમણો ભાર થશે.

તે-તે દેવનો આશ્રય કરીને તેના મય થઈને, તેનામાં જ બુદ્ધિનો નિયોગ કરીને, તદીયત્વ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે કંઈક તે પ્રમાણેના ધર્મનું આચરણ કરવું. તે સાથે તે જીવે વર્ણાશ્રમ ધર્મનું પાલન કરીને રહેવું. વર્ણાશ્રમ ધર્મથી જીવમાં સ્વચ્છંદતા નથી આવી શકતી. તેથી કૃપાની પ્રાપ્તિ થયા પછી તે સર્વ ગુમાવવાની શક્યતા નથી રહેતી. માટે વર્ણનો ધર્મ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શુદ્ર. જે વર્ણના હોય તેના શાસ્ત્રોએ બતાવેલ ધર્મ નિભાવવા અને આશ્રમનાં ધર્મો બ્રહ્મચર્યાશ્રમ, ગૃહસ્થાશ્રમ, વાનપ્રસ્થાશ્રમ અને સન્યાસાશ્રમ. આ આશ્રમોનું પાલન કરીને રહેવું. નહીં તો તે તે દેવોની પ્રાપ્ત કરેલી કૃપા પછી વિમુખ થવાથી મોક્ષ તો પ્રાપ્ત નહીં થાય તદુપરાંત બેવડો ભાર થઈ શકશે. એટલે આગલા કર્મો ને કારણે મળેલો મનુષ્ય જન્મ અને આ જન્મમાં પણ સ્વચ્છંદતાને કારણે ફરી પાછો અવિધ્યામાં ફસાશે અને ફરી જન્મોજન્મના કર્મોમાં બંધાશે. માટે તે દેવતાનો આશ્રય કરીને પૂર્વોક્ત કર્મોના બંધન અને આ જન્મના બંધન થી મુક્ત થઈ શકાશે. નહીં તો વર્ણાશ્રમ અને દેવના આશ્રય બન્નેથી વિમુખ થઈ અવિધ્યામાં તે જીવ અટવાશે. તેથી મોક્ષ પ્રાપ્તિમાં વિલંબ થશે.

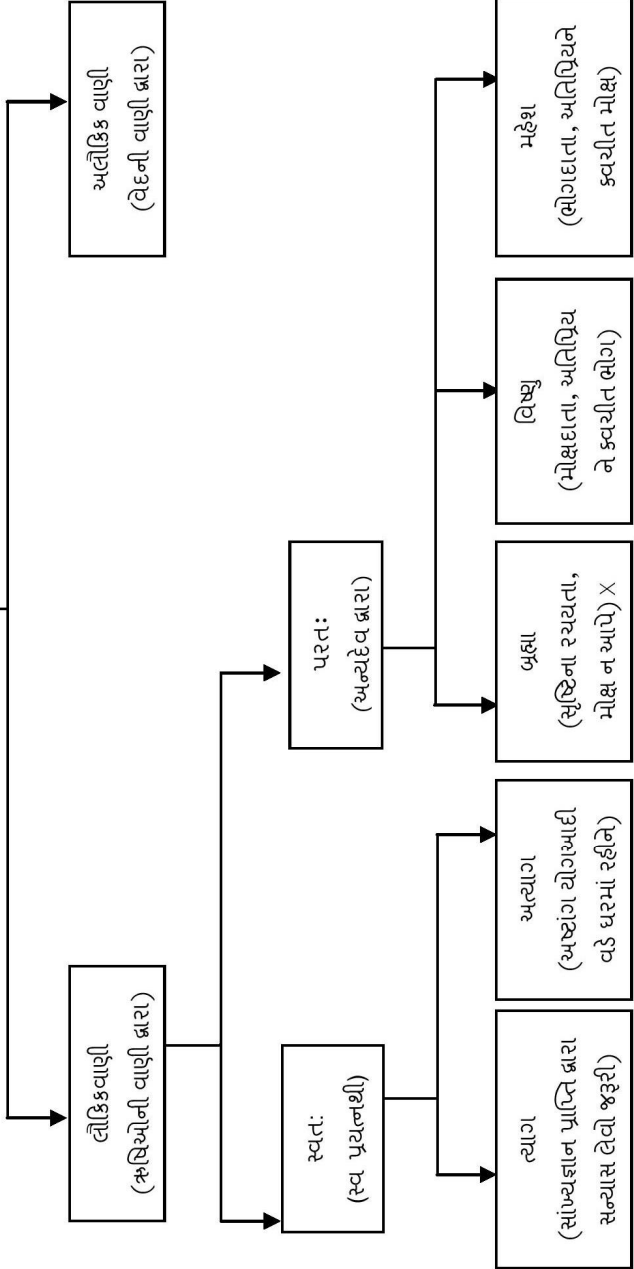
આ બધું મેં તમને ચાર પુરુષાર્થોનું વિશેનું જ્ઞાન કહ્યું જેના થકી તે વિષયમાં તમને ફરી પાછો ક્યારેય ભ્રમ નહીં થાય.

॥ ઈતિ શ્રીવલ્લભાચાર્યવિરચિતો બાલબોધઃ સમ્પૂર્ણઃ ॥

બાલબોધ:

શાસ્ત્રોએ કરેલો મોક્ષનો વિચાર

મોક્ષ પ્રાપ્તિના સાધન

॥ સિદ્ધાન્તમુક્તાવલી ॥

આ ગ્રંથ ઉપર નવ (૯) આચાર્યોની ટીકાઓ પ્રાપ્ત છે. સંવત ૧૫૫૫ માં અચ્યુતદાસ સનોઢીયા ઉપર કૃપા કરીને માનસી સેવા સિદ્ધ થવા માટે આ ગ્રંથની રચના કરી. સિદ્ધાન્ત મુક્તાવલી એટલે સિદ્ધાન્તરૂપી મોતીઓની માળા. દરેક શાસ્ત્રોના આધારે પોતાના સિદ્ધાન્તોનાં સારરૂપે “કૃષ્ણસેવા” અને તેનું સ્વરૂપ, તેનું ફળ અને તે માટે “બ્રહ્મ” (કૃષ્ણ) ના સ્વરૂપનું જ્ઞાન. વિગેરે માટેના સિદ્ધાન્તોને સુંદર માળા રૂપે અહીં અચ્યુતદાસના નિમિત્તે સ્વકીયજનો પર કૃપા કરી દર્શાવ્યું છે.

નત્વા હરિં પ્રવક્ષ્યામિ સ્વસિધ્ધાન્તવિનિશ્ચયમ્ ॥
કૃષ્ણ સેવા સદા કાર્યા માનસી સા પરા મતા ॥૧॥

હરિને નમન કરીને સ્વ સિદ્ધાન્તનો સારી રીતે નિર્ણય કરીને કહું છું. “કૃષ્ણસેવા” હંમેશ માટે અવશ્ય કરવી અને “માનસી” સેવા તેનું પરમ ફળ છે.

ભક્તિમાં આવતા વિઘ્નો હરવાવાળા હરિને નમન કરીને પોતાના સિદ્ધાન્તનો સારી રીતે નિર્ણય કરીને આજ્ઞા કરે છે “કૃષ્ણસેવા” હંમેશા કરવી. સિદ્ધાન્તરૂપી માળામાં સૌથી પહેલો અને અગત્યનો સિદ્ધાન્ત આપ આજ્ઞા કરે છે કે “કૃષ્ણસેવા”. કૃષ્ણની જ સેવાની આજ્ઞા કરી છે. કારણકે તે જ પરબ્રહ્મ, પરમતત્ત્વ, પૂર્ણાનંદ સ્વરૂપ, વેદો એ વર્ણવેલ “રસોવૈસઃ” સ્વરૂપ. વળી જીવ પણ તેનો જ અંશ હોવાથી તેની જ સેવા જીવનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે. જેમ સ્વામિની સેવા સેવકનું કર્તવ્ય છે. તેવી જ રીતે અંશીની સેવા અંશનું કર્તવ્ય છે. અને તે સેવાનું મુખ્ય ફળ માનસી સેવા છે. જેના થકી જીવ સતત પ્રભુ સાથે જોડાયેલો રહે છે.

પ્રથમ બે શ્લોકમાં શ્રી કૃષ્ણની સેવા કરવાનો ઉપદેશ, તેના મુખ્ય ફળ અવસ્થાનું લક્ષણ, સાધન અવસ્થાનું લક્ષણ અને અવાંતર ફળોના લક્ષણ શ્રી મહાપ્રભુજીએ બતાવ્યા છે.

चेतस्तत्प्रवणं सेवा तत्सिद्धयै तनुवित्तजा ॥
ततः संसार-दुःखस्य निवृत्तिर्ब्रह्म-बोधनम् ॥२॥

સેવામાં ચિત્તનુ પરોવવું (જરૂરી છે) તે તનુવિત્તજા થી સિદ્ધ થાય છે. તેનાથી સંસારના દુઃખની નિવૃત્તિ થાય છે અને બ્રહ્મનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે.

આપ અહીં સેવાનું સ્વરૂપ લક્ષણ બતાવી રહ્યાં છે, કે સેવા કેવા પ્રકારની હોવી જોઈએ. સ્વ-માર્ગમાં સેવા જ સાધન છે અને તે જ ફળ છે. લોકમાં સર્વેન્દ્રિયોથી સેવા કરી પ્રભુની સાથે જોડાવ વું અને પરલોકમાં પણ અલૌકિક દેહ થી સેવામાં રહેવું. તો આ સેવાનું સ્વરૂપ જાણવું અતિ આવશ્યક છે. “સેવા કરતા કરતા ચિત્તનું સંપૂર્ણપણે પ્રભુમાં પરોવાઈ જવું” અને તેના થકી માનસી સેવાની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. મન અને ચિત્ત નિયોગ પૂર્વક પ્રભુની વિધ્-વિધ્ લીલાઓમાં પરોવાયેલૂ રહે તે “માનસી”. પરંતુ તેની પ્રાપ્તિ માટે પોતાના જ “તનથી” અને પોતાના જ “દ્રવ્યથી” સેવા કરવી જરૂરી છે. માટે અહીં મૂળ શ્લોકમાં “તનુવિત્તજા” શબ્દ સાથે બતાવ્યો છે. કોઈને પૈસા આપી સેવા કરાવવી અથવા સેવા કરી પૈસાની પ્રાપ્તિ કરવી અર્થાત દ્રવ્ય પોતાનું અને તન અન્યનું અથવા તન પોતાનું અને સેવામાં વપરાતું વિત્ત-દ્રવ્ય અન્યનું. આવી સેવા શ્રી મહાપ્રભુજીના સિદ્ધાંતથી ફલિત નથી થતી. આપણી બાહ્ય ઇન્દ્રિયો અને આંતરિક ઇન્દ્રિયો સંપૂર્ણ રૂપથી સેવામાં જોડાશે ત્યારે તે સેવા પ્રભુ માટે પણ સુખરૂપ થઈ શકે છે.

અને જીવને પણ આવી સેવાનું જ ફળ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. આ પ્રકારની સેવાથી સંસારના દુઃખ નિવૃત્ત થાય છે કારણ કે જ્યારે ચિત્ત, મન આદિ બધુજ પ્રભુની સેવા-લીલાઓમાં જોડાયેલુ હોય છે, તેનો જ દિવ્ય આનંદ લેતો રહે છે. ત્યારે સંસારના નાના-મોટા દુઃખ તેના મન પર અસર નથી કરી શકતા. અને આ અવસ્થા લાંબા સમય સુધી રહેવાથી તે જીવને બ્રહ્મનુ બોધન થાય છે, જે ફળ અતિ દુર્લભ છે.

તનુવિતજા સેવા સાધન અવસ્થાનું લક્ષણ, માનસી સેવા ફળ અવસ્થાનું લક્ષણ છે (ગોપીજનો). માનસી સેવાની સિદ્ધિ તે મુખ્ય ફળ છે. વળી તે અવસ્થાએ પહોંચવાથી સહેજે દુઃખોની નિવૃત્તિ થાય છે, અને બ્રહ્મ બોધન થાય છે તે અવાંતર ફળ છે. દા.ત. કેરીની પ્રાપ્તિ માટે વૃક્ષ વાવીએ, તે ઘટાદાર થાય અને કેરી પ્રાપ્ત થાય. તે કેરી મુખ્ય ફળ અને તે વૃક્ષનો છાંયો, ઠંડી હવા, વૃક્ષ પર પક્ષીઓનું બેસવું, ચહેકવું આ બધું સુખ અવાંતર ફળમાં પ્રાપ્ત થાય. તેવી રીતે માનસી સેવા મુખ્ય ફળ, દુઃખની નિવૃત્તિ અને બ્રહ્મબોધન અવાંતર ફળ.

परं ब्रह्म तु कृष्णो हि सच्चिदानन्दकं बृहत् ॥

द्विरूपं तद्धि सर्वं स्याद् एकं तस्माद् विलक्षणम् ॥૩॥

પરબ્રહ્મ તો કૃષ્ણ જ છે. અને બીજું અક્ષરબ્રહ્મ સચ્ચિદાનંદ રૂપ છે. (સત્+ચિત્+અલ્પ આનંદ) આમ બે રૂપ. એક “પરબ્રહ્મ” અને બીજું “અક્ષરબ્રહ્મ”. તે બે માંથી એક “બ્રહ્મ” જગતરૂપ છે જે કણકણમાં બિરાજે છે. અને બીજુ જગતથી વિલક્ષણ છે.

જગત અક્ષર બ્રહ્માંથી જ પ્રગટ થાય છે અને તેમાં જ વિલીન થાય છે. આમ બ્રહ્મ અને પરબ્રહ્મ. તે રીતે બ્રહ્મ ના બે રૂપ.

બ્રહ્મને શાસ્ત્ર થકી મહાત્મ્ય જ્ઞાનપૂર્વક જાણી શકાય છે અને પરબ્રહ્મ શ્રી કૃષ્ણ જે અગણિતાનંદ છે તેને લીલાઓ થકી અનુભવી શકાય છે. કારણ કે તે પરબ્રહ્મ શ્રી કૃષ્ણ લોકવેદાતિત છે એટલે તે લોક અને વેદથી પર છે. માટે તેને લોકથી અથવા વેદથી જાણી શકાય નહીં. ફક્ત અનુભવી શકાય માટે તે વિલક્ષણ છે.

તૈતરીય ઉપનિષદમાં આનંદ બ્રહ્મવલ્લીમાં આનંદની ગણતરી કરી છે. તેમાં એક મનુષ્યથી લઈ ને અક્ષરબ્રહ્મ સુધીની આનંદની ગણના કરેલ છે. પરંતુ ત્યાં પરબ્રહ્મને તો અગણિતાનંદ જ કહેલ છે. આમ અક્ષરબ્રહ્મ અને પરબ્રહ્મમાં તફાવત છે.

અક્ષરબ્રહ્મનાં બે રૂપ. એક આ જગત અલગ-અલગ નામ રૂપથી કહેવાય છે તે. અને અક્ષર બ્રહ્મનું બીજું રૂપ જે શ્રુતિઓએ પ્રતિપાદન કર્યું છે. જ્ઞાનીઓ તેની ઉપાસના કરીને તેમાં મુક્તિ પામે છે અને તે પુરુષોત્તમને રહેવાનું સ્થાન કહેવાય છે તે અક્ષરબ્રહ્મનું બીજું રૂપ છે.

**અપરં તત્ર પૂર્વસ્મિન્ વાદિનોં બહુધા જગુઃ ॥
માયિકં સગુણં કાર્યં સ્વતન્ત્રં ચેતિ નૈકધા ॥૪ ॥**

અક્ષરબ્રહ્મનાં તે બે રૂપમાં પહેલું જગત રૂપ બ્રહ્મને વાદિઓ (પંડિતો) અનેક રીતે કહે છે. માયિક, સગુણ અને સ્વતંત્ર કાર્ય પ્રકારથી કહે છે એક રીતે નહીં.

અહીં સચ્ચિદાનંદ અક્ષર બ્રહ્મ વિશેના વિધ્-વિધ્ મતભેદો બતાવી રહ્યાં છે. આગળ ઘણા વાદીઓ એ જગતને અનેક રૂપે બતાવ્યું છે. ઘણા જગત માયાથી થયેલું ગણે છે, જેમ દોરડામાં સર્પ દેખાય અથવા છીપમાં ચાંદીની ભ્રાંતી થાય. કોઈ કહે છે કે જગત સ્વપ્નવત મિથ્યા છે. સાંખ્ય મતમાં જગતને સગુણ માન

વામાં આવે છે. અને તેનું કાર્ય ફક્ત પંચતત્વથી બનેલું છે એમ કહેવાય છે. સાંખ્ય શાસ્ત્ર અનિશ્વરવાદમાં માને છે (કપિલમુનીનો સાંખ્ય યોગ ભિન્ન છે). ઘણા જગતને વેદથી વિરૂદ્ધ મત પ્રમાણે દર્શાવે છે. ગૌતમ ઋષિના ન્યાય શાસ્ત્રમાં જગત ને ફક્ત કાર્ય તરીકે માને છે. ઈશ્વરની ઈચ્છાથી તેમાં ક્રીયા ઉત્પન્ન થવાથી જગત ઉત્પન્ન થયું એવો પણ ઘણા નો મત છે. જ્યારે ઘણા વાદીઓ જગતની ઉત્પત્તિ અનાયાસ અથવા સહજ રીતે થઈ ગઈ તેવું માને છે. જૈન મત પણ જગતને સ્વતંત્ર ઉત્પત્તિ માને છે. કોઈ પરમ શક્તિના આયોજનથી જગત નથી બન્યું એવું ઘણા માને છે. સ્વતંત્ર કર્મ કરવાવાળા (વેદની આજ્ઞા વગર ના કર્મો) મિમાંસકો આ જગત જેવું દેખાય છે, તે જ અનાદિકાળથી છે અને કાયમ રહે છે એવું માને છે. એનો કોઈ કર્તા નથી. આ રીતે જગતને બધાએ બહુ પ્રકારથી કહેલ છે. સાંખ્યશાસ્ત્ર અનિશ્વર વાદમાં માને છે (સાંખ્ય યોગ ભિન્ન છે). આમ દરેકના મતો અલગ છે.

તદ્-एवैतत्-प्रकारेण भवतीति श्रुतेर्मतम् ॥
द्विरूपं चापि गंगावज् ज्ञेयं सा जलरूपिणी ॥५॥

તે અક્ષરબ્રહ્મ જ આ જગતના પ્રકારમાં પરિણમે છે એવો શ્રુતિનો મત છે. બીજા બે રૂપ ગંગાજીની જેમ જાણવા. એક જલરૂપ અને બીજો મહાત્મ્ય યુક્ત.

આ ઉપરના દરેક મતો વેદ વિરૂદ્ધ હોવાથી શ્રી મહાપ્રભુજી જગત વિશેના શ્રુતિનો મત હવે બતાવે છે. ગંગાજીના ઉદાહરણ દ્વારા બે રૂપ સમજાવ્યા છે. ગંગાજીનું મહાત્મ્ય અને જલરૂપીણી ગંગા.

શ્રુતિનાં મત પ્રમાણે જગતનું કારણ અક્ષર બ્રહ્મ છે. અક્ષર બ્રહ્મમાંથી જગત પ્રગટ થાય છે. અને તેમાં જ વિલીન થાય છે. ગંગાજીનું આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ (મહાત્મ્ય સ્વરૂપ) તે મોક્ષ આપવાવાળા છે, પાપ નાશ કરવાવાળા છે વિગેરે, તેવી રીતે બ્રહ્મનું આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ અક્ષર બ્રહ્મ જેમાંથી જગત પ્રગટ અને વિલીન થાય છે. વળી ગંગાજીનું બીજું સ્વરૂપ જલ સ્વરૂપ જે દરેકને દેખાઈ રહ્યું છે, તે ગંગાનું આધિભૌતિક સ્વરૂપ. તેવી રીતે બ્રહ્મનું આધિભૌતિક સ્વરૂપ જગત. આમ બે સ્વરૂપ બ્રહ્મનાં આધિભૌતિક અને આધ્યાત્મિક, ગંગાજીના ઉદાહરણ દ્વારા સમજાવ્યા.

**માહાત્મ્ય-સંયુતા નૃણાં સેવતાં ભુક્તિમુક્તિદા ॥
મર્યાદામાર્ગ-વિધિના તથા બ્રહ્મા પિ બુધ્યતામ્ ॥૬॥**

(ગંગાજીના) માહાત્મ્ય જ્ઞાન સાથે જે જનો (ગંગાજીની) સેવા પૂજા કરે છે. તેને તે ભોગ અને મુક્તિ આપે છે. તેવી રીતે બ્રહ્મનું પણ મહાત્મ્ય જાણીને સ્વરૂપ જ્ઞાન થકી જ્ઞાનીઓ અથવા મર્યાદા ભક્તો મોક્ષ ને પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

ગરમીમાં ગંગાજીનું જલ ઘટે, વરસાદમાં વધે, ક્યારેક તે જલમાં અશુદ્ધિઓ પણ દેખાય છે. તે જ પ્રમાણે જગતમાં પણ વિવિધતા દેખાય છે. જે લોકો ગંગાજીને જે ભાવથી મહાત્મ્ય જાણીને સેવન કરે તે પ્રમાણે તેને ભોગ અથવા મુક્તિ આપે. તેવી રીતે અક્ષર બ્રહ્મનું સ્વરૂપ જાણીને મર્યાદા માર્ગ વિધિથી જે ભક્તો જે ભાવથી બ્રહ્મને ભજે તે પ્રમાણે મોક્ષ વિગેરે ફળ તે પ્રાપ્ત કરી શકે છે. ગંગાદેવી અને તીર્થ જૂદા જૂદા હોવા છતાં પણ અભિન્ન છે (ગંગા દેવી આધિદૈવિક અને તીર્થ આધિભૌતિક સ્વરૂપ) તેવી જ

રીતે જગત અક્ષરથી અને બ્રહ્મથી જૂદા હોવા છતાં અભિન્ન છે. જેમ દૂધ અને સાકર મળ્યા પછી એક જ થઈ જાય છે. તેવી રીતે જગતમાં તાણા-વાણા ની પેઠે અક્ષર બ્રહ્મ વણાયેલા છે, અભિન્ન છે. તેવું બ્રહ્મનું મહાત્મ્ય જાણીને સેવવાથી તે પ્રમાણે નું ફળ પ્રાપ્ત થાય. જેવી રીતે પટ-વસ્ત્ર બાહરથી અલગ-અલગ રંગ અને આકારમાં દેખાય છે. દા.ત. ઘોતી, ઉપવસ્ત્ર આદિ. પરંતુ તેમા દોરાના તાણા-વાણાથી બનેલ છે તે નથી દેખાતુ, પણ કપડા બનવામાં મુખ્ય કારણ તો તાણા-વાણા જ છે. તેવી રીતે જગત ભિન્ન-ભિન્ન આકાર, જીવ, સ્થાવર-જંગમ આ બધુ અનેક રૂપથી દેખાય છે. પરંતુ તાણા-વાણાની પેઠે બ્રહ્મ જ વણાય ગયા છે. આ ઉપનીષદનો બ્રહ્મવાદ શ્રી મહાપ્રભુજીએ અહીં સુક્ષ્મતાથી બતાવ્યો છે.

**તત્રૈવ દેવતા-મૂર્તિઃ ભક્ત્યા યા દૃશ્યતે ક્વચિત્ ।
ગંગાયાં ચ વિશેષેણ પ્રવાહાભેદબુદ્ધયે ॥૭॥**

ત્યાં પણ જલમાં પણ ગંગાજીની મૂર્તિ ક્યારેક કોઈ ભક્તોને ભક્તિપૂર્વક જોયું હોય તો દેખાઈ શકે, ગંગાજીમાં પણ વિશેષ રૂપથી (ગંગા દેવી દેખાય) ગંગાના પ્રવાહમાં અભેદ બુદ્ધિ રાખી હોય તો.

ગંગાજીના જલમાં ગંગાદેવીના દર્શન કોઈ ઉચ્ચ કોટિના ભક્તને પ્રાપ્ત થાય છે, જ્યારે જલ અને દેવી બન્નેને અભેદ બુદ્ધિ થી જુએ તો. આ જગતમાં પણ ભક્તિપૂર્વક, અભેદ બુદ્ધિ થી જોવાથી અર્થાત આ જગતને પણ બ્રહ્મનું જ આધિભૌતિક સ્વરૂપ સમજવાથી આ જ જગતમાં ભગવાનના દર્શન થઈ શકે છે.

**પ્રત્યક્ષા સા ન સર્વેષાં પ્રાકામ્યં સ્યાત્ તયા જલે ॥
વિહિતાચ્ચ ફલાત્ તદ્ધિ પ્રતીત્યાપિ વિશિષ્યતે ॥૮॥**

ગંગા દેવીનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન તીવ્ર કામનાથી જ તે જલમાં થઈ શકે બધા ને નહીં. આ ફળ શાસ્ત્રનાં વિધાન કરતા પણ અને ધાર્યા કરતા વિશેષ પ્રતિત થાય છે (સહજ નથી).

આજ રીતે બ્રહ્મ વિશે પણ ભગવાનના દર્શન પણ આ જગતમાં પણ થઈ શકે. પરંતુ આ ફળ માટે ભગવાનનું મહાત્મ્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું અને તેનાથી તીવ્ર ભક્તિ અને વિરહ પછી સર્વાત્માભાવ સિદ્ધ થતા કણ કણમાં બ્રહ્મની અનુભૂતી થાય ત્યારે જગતમાં અને ભગવાનનાં સ્વરૂપમાં તારતમ્ય ન રહેતા અહીં જ જગતમાં સાક્ષાત શ્રી કૃષ્ણનાં દર્શન થઈ શકે છે. આવું ભક્તિમાર્ગના ઇતિહાસમાં ઘણી વખત જોવા મળે છે. આ ફળ અતિ વિશેષ છે. જે બધાને પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી.

यथा जलं तथा सर्वं यथा शक्ता तथा बृहत् ॥
यथा देवी तथा कृष्णः तत्राप्येतदिहोच्यते ॥९॥

જેવી રીતે જલ તેવી રીતે સર્વ (જગત), જેવી રીતે મહાત્મ્ય તેવીજ રીતે અક્ષરબ્રહ્મ, જેમ દેવી તેમ કૃષ્ણ. ત્યાં પણ આવુજ કહ્યું છે.

અહીં ગંગાજીના અને બ્રહ્મના ત્રણ સ્વરૂપો બતાવે છે. જેવી રીતે જલ તેવી રીતે જગત (આધીભૌતિક) જેવી રીતે ગંગાજીનું મહાત્મ્ય તીર્થ તેવી રીતે અક્ષરબ્રહ્મ (આધ્યાત્મિક) જેવી રીતે ગંગાજી દેવી તેવી રીતે શ્રી કૃષ્ણનું સ્વરૂપ (આધીદૈવિક).
તત્રાપ્યેતદ..... ત્યાં શાસ્ત્રમાં પણ બ્રહ્મને આ જ રીતે કહેલ છે.

जगत्तु त्रिविधं प्रोक्तं ब्रह्म-विष्णु-शिवास्ततः ।
देवता-रूप-वत् प्रोक्ता ब्रह्मणीत्थं हरिर्मतः ॥१०॥

જગત તો ત્રણ રીતે કહેલું છે. તેના ત્રણ સ્વરૂપો બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ છે. તેઓ દેવતા રૂપ કહેલા છે. પરંતુ તે સર્વ બ્રહ્મ અને હરિની ઈચ્છાપ્રમાણે જ અહીં સર્વ કરે છે.

જગત ત્રણ રીતે શાસ્ત્રોમાં કહેવાયેલું છે. બ્રહ્માજી રાજસ ગુણથી સૃષ્ટિની રચના કરે છે. વિષ્ણુ સાત્વિક ગુણથી પાલન કરે છે અને શિવ તામસ ગુણથી તેનો સંહાર કરે છે. આ ત્રણે દેવતાઓ શ્રી કૃષ્ણની વિભૂતિ રૂપ છે. તે તે કાર્ય કરવાની તેઓની સ્વતંત્ર શક્તિ નથી. જેવી રીતે ત્રણ ગુણોનાં અધિષ્ઠાતા આ ત્રણ દેવો, તેવી રીતે અક્ષરબ્રહ્મમાં ભગવાન જ છે. અને જગત અને અક્ષરબ્રહ્મ વચ્ચે જેવો સંબંધ છે તેવો જ સંબંધ આ ત્રણે દેવો તથા ભગવાન વચ્ચે છે. કારણકે અક્ષર બ્રહ્મમાંથી જગત પ્રગટ થયું તેવી જ રીતે બ્રહ્મમાંથી આ ત્રણ દેવતાઓ પ્રગટ થયા છે. તો છેવટે આ બધાના અધિષ્ઠાતા બ્રહ્મ જ થયા. તેથી આખરે તો પ્રભુ ઈચ્છાથી અક્ષર બ્રહ્મમાંથી જગત પ્રગટ થયું અને આ જગતના નિયંત્રણ માટે તેમનીજ ઈચ્છાથી પ્રકૃતિના નિયામક ગુણ દેવતા થયા. અને જગતનું પ્રાગટ્ય, પાલન વિગેરે શ્રી હરિની ઈચ્છાથી, હરિના મત અનુસાર આ ત્રણ દેવતાઓ કરી રહ્યા છે, સ્વતંત્ર નિર્ણય થી નહીં.

કામચારસ્તુ લોકેઽસ્મિન્ બ્રહ્માદિભ્યો ન ચાન્યથા ॥

પરમાનન્દ-રૂપેતુ કૃષ્ણે સ્વાત્મનિ નિશ્ચયઃ ॥૧૧॥

આ લોકમાં બ્રહ્માદી દેવતાઓ જે આપે છે તે કામાચાર રૂપ જ છે, બીજું કંઈ નહીં. અને પરમાનંદ તો કૃષ્ણ જ છે અને તે સ્વકીયજનોને ચોક્કસ આત્માનંદ આપે છે.

અહી કોઈ ટીકાકાર એમ પણ કહે છે કે પુષ્ટિ જીવોની કામના તો સ્વયં પરમાનંદ રૂપ શ્રી કૃષ્ણ જ છે, જે પરમાનંદ દેવાવાળા છે.

બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ આ દેવતાઓ જે આપે છે તે જીવો માટે કામાચાર રૂપ ભોગ જ છે. અર્થાત જીવોની કોઈ પણ કામના હોય તે દેવાવાળા છે. જે કામનાઓ દેહાનંદ જ છે બીજુ કંઈ નહી. કારણ કે આ ત્રણ દેવતા સા-રા-તા ત્રણ પ્રકૃતિના ગુણોને આધીન હોવા થી લોકમાં પણ તેમની સાથે જોડાયેલા જીવ ત્રીગુણ થી ગ્રસિત જ થશે. પણ પુષ્ટિ જીવોની કામના સ્વયં પરમાનંદ રૂપ શ્રી કૃષ્ણ હોવાથી લૌકિક કામના તો તેમનામાં શેષ રહેવાની શક્યતા નથી. શ્રી કૃષ્ણ સ્વયં પરમાનંદ રૂપ હોવાથી જીવોને પણ નિર્ગુણ બનાવે છે, આત્માનંદ જ આપે છે. દેહાનંદ તો દેહ સુધીજ સીમિત છે. પણ આ કામનાઓથી પર શ્રી કૃષ્ણ ચીરકાલ પર્યંત આનંદ પ્રદાન કરવાવાળા છે. તે ત્રણ મુખ્ય દેવો જ જો કામાનંદ પર્યંતનુ જ ફળ આપી શકતા હોય તો અન્ય દેવોનું ફળ સાશ્વત હોઈ જ ન શકે.

અતસ્તુ બ્રહ્મવાદેન કૃષ્ણે બુદ્ધિર્વિધીયતામ્ ॥
આત્મનિ બ્રહ્મરૂપેતુ છિદ્રા વ્યોમ્નીવ ચેતનાઃ ॥૧૨॥

તે (આત્માનંદમાં જોડાવા) માટે શ્રી કૃષ્ણમાં જ બ્રહ્મવાદના ભાવથી બુદ્ધિ સ્થાપિત કરવી. જેમ આકાશ એક જ છે, પરંતુ ચારણી વડે જોવાથી તે છિદ્રવાળું દેખાય છે.

એક જ આકાશમાં અનેકપણુ ભાસે છે. તેવી રીતે જીવમાં જ્યાં સુધી પંચપર્વા અવિદ્યાની દ્રષ્ટિ છે ત્યાં સુધી એક જ બ્રહ્મમાં

અનેકપણ ભાસે છે. જીવમાં જ્યાં સુધી દેહાધ્યાસ, ઇન્દ્રિયાધ્યાસ, પ્રાણાધ્યાસ, અંતઃકરણાધ્યાસ અને આ ચાર અવિધ્યાના કારણે પોતાના અને પ્રભુના “સ્વરૂપની વિસ્મૃતિ” આ પાંચમી અવિધ્યા. જ્યારે એક જ બ્રહ્મ છે, પરમાત્મા અને એમના જ અંશ આપણે બધા આત્મા છે. આ વિસ્મૃતિ, અવિધ્યા ને કારણે થાય છે. અને તેનાથી, વેદથી વિરુદ્ધ બ્રહ્મમાં માયાનો પણ આભાસ થાય છે. અવિધ્યા રૂપી ચારણી દૂર થવાથી બધા દેવી, દેવતા, અવતાર એક જ બ્રહ્મના અંશ રૂપ, વિભૂતિ રૂપ દેખાશે અને સર્વાત્મા ભાવની પ્રાપ્તિ થશે (અહીં શ્રી મહાપ્રભુજીએ “બ્રહ્મવાદ” નો ખુબ જ સુક્ષ્મતા અને સુંદરતાથી ખુલાસો કર્યો છે).

હવે ૧૧ શ્લોક થી ૧૬ શ્લોક સુધી સેવા કરતા જીવના લક્ષણ બતાવ્યા છે.

પ્રભુની સાથે સર્વેન્દ્રિયોથી સેવામાં જોડાવવા માટે જે સ્વરૂપની સાથે આપણે જોડાય રહ્યા છે તેમનું મહાત્મ્ય જાણવું જરૂરી છે. માટે શ્રી મહાપ્રભુજીએ પહેલા બધા મિથ્યાવાદ આદિ વર્ણન કરી વેદમાં જે શ્રી કૃષ્ણ ને પરબ્રહ્મના તત્વથી પ્રમાણીત બતાવ્યા છે, તે બધું સમજાવી (બ્રહ્મવાદ સમજાવી) હવે સેવામાં જોડાતા જીવો માટે, જીવોના લક્ષણ, તેમની અવસ્થાના સંબંધમાં વર્ગિકરણ કર્યું છે જેનાથી સેવા કરતા જીવ પોતાની અવસ્થાના વિષયમાં જાગૃત થઈ શકે.

સેવા કરતા જીવોના લક્ષણ

૧. જીવના સ્વરૂપનું જ્ઞાન (પોતાનું સ્વરૂપ જ્ઞાન).
૨. પરબ્રહ્મનું મહાત્મ્ય જ્ઞાન.
૩. શ્રી કૃષ્ણમાં અનન્ય રતી.

૪. તે રતી પ્રમાણેની ક્રીયા.

જે જીવમાં આ ચાર યોગ્યતા હોય તે ઉત્તમ અધિકારી કહેવાય છે. ઉત્તમ અધિકારી જે પ્રભુને અંશી સ્વીકારી સ્વને તેમનોજ અંશ માની તે અનુસંધાનમાં રહે છે. આ ચાર માંથી એક પણ ગુણ ઓછો હોય તો મધ્યમ અધિકારી, જેવી રીતે પ્રભુનું મહાત્મય જ્ઞાન તો શાસ્ત્રના અધ્યયન અથવા સાંભળવાથી પ્રાપ્ત કરે છે, પરંતુ સ્વનું તેમના અંશના અનુસંધાનમાં ન હોય, સ્વયંના આત્મા ને બદલે દેહના અનુસંધાનમાં રહે છે (દેહાધ્યાસ આદિ). અને આ અજ્ઞાનતા ને કારણે ફક્ત જ્ઞાનમાં રહેવાથી કૃષ્ણમાં રતિ નથી થતી તે મધ્યમ અધિકારી છે. હવે કનિષ્ઠ અધિકારી ના લક્ષણ બતાવે છે કે આમાંથી એક પણ લક્ષણ ન હોય, ન સ્વ-સ્વરૂપનું જ્ઞાન, ન બ્રહ્મનું જ્ઞાન, પરંતુ ફક્ત ક્રિયાત્મક સેવા કરતા હોય તે કનિષ્ઠ અધિકારી છે. અને કોઈ સ્વાર્થ અથવા લૌકિક કામનાની પ્રાપ્તિ માટે ભગવત સેવા અથવા ભગવત નામનો ઉપયોગ કરતા હોય તો તે હીન અધિકારી છે. સ્વાર્થની પ્રાપ્તિ માટે ભગવત નામનો ઉપયોગ અથવા ભગવત સેવાનો દુરૂપયોગ કરવાવાળા ને શાસ્ત્રમાં પણ જઘન્ય અપરાધી કહ્યાં છે. ધરતી માતા પણ દેવતાઓ સાથે ક્ષીરસાગર પર પ્રભુને વિનંતી કરવા પધાર્યા હતા ત્યારે તેમણે પણ પોતાના પર ભાર ન સહન થવાનું કારણ આ જ બતાવ્યું હતું કે મારા પતિ (પ્રભુ) નું નામ અને સ્વરૂપનું પણ વિકૃત થવા લાગ્યું છે.

उपाधि-नाशे विज्ञाने ब्रह्मात्मत्वावबोधने ॥
गंगातीरस्थितो यद्वद् देवतां तत्र पश्यति ॥१३॥

(ચારણી, અવિદ્યા) આ ઉપાધીના નાશ થવાથી, વિશેષ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાથી, આત્મામાં અને બહાર બધે જ બ્રહ્મનું બોધન થાય છે. જેવી રીતે ગંગા તીરે ભાવપૂર્વક રહેનારને ત્યાં ગંગા દેવીના દર્શન પણ સારી રીતે થાય છે.

અવિદ્યા રૂપિ ચારણી દૂર થતાં, હવે તેને બ્રહ્મનું વિશેષ બોધન થતાં બધે એક જ બ્રહ્મ દેખાય છે. આ સર્વ જગત બ્રહ્મનું જ કાર્ય દેખાય છે. આત્મામાં, જગતમાં બધે જ બ્રહ્મના દર્શન થાય છે. જેવી રીતે ગંગા કિનારે દ્રઢ આશ્રય કરીને રહેનારા ભક્તો, ગંગાજીનું મહાત્મ્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને ગંગાજીનાં જલમાં, તીર્થમાં ગંગા દેવીનું દર્શન કરી શકે છે. તેવી રીતે અજ્ઞાન દૂર થયા પછી સર્વત્ર એક જ બ્રહ્મનું જ્ઞાન થવાથી આ જગતમાં પણ તે બ્રહ્મના, એક કૃષ્ણના જ દર્શન કરે છે.

તથા કૃષ્ણં પરં બ્રહ્મ સ્વસ્મિન્ જ્ઞાની પ્રપશ્યતિ ॥

સંસારી યસ્તુ ભજતે સ દૂરસ્થો યથા તથા ॥૧૪॥

જેમ કૃષ્ણને જ પરબ્રહ્મ માની જ્ઞાની સ્વયંમાં પણ સારી રીતે (બ્રહ્મને) જોઈ શકે છે. સંસારી જેમ (પ્રભુથી) દૂર રહીને ભજે છે, તેવી રીતે જ.

પરબ્રહ્મનું જ્ઞાન થવાથી જગતનાં સર્વે પ્રાણી, સર્વમાં બ્રહ્મનું જ દર્શન થાય છે. બધુજ બ્રહ્મ જ છે આવું જ્ઞાન થયા પછી તે પોતાના આત્મામાં પણ તે જ બ્રહ્મનાં દર્શન કરતા રહે છે.

“સંસારી યસ્તુ....” આ વાક્યનું અનુસંધાન આગળના શ્લોકમાં આવશે કે કેવી રીતે સંસારી જીવ પ્રભુથી દૂર રહી ને ભજે છે.

અહીં ફક્ત મહાત્મ્ય જાણવાવાળા જ્ઞાનિયોની અવસ્થા બતાવી, કૃષ્ણના માર્ગમાં સ્થિર અથવા દૂર રહેતા ભક્તોના વિષયમાં આગળનાં શ્લોકમાં બતાવશે.

અપેક્ષિતજલાદીનામ્ અભાવાત્ તત્ર દુઃખમાક્ ॥

તસ્માચ્છ્રીકૃષ્ણમાર્ગસ્થો વિમુક્તઃ સર્વલોકતઃ ॥૧૫॥

જલની અપેક્ષા રાખીને પણ તેના અભાવથી તે જીવ ત્યાં દુઃખ જ ભોગવે છે. માટે શ્રી કૃષ્ણના માર્ગમાં સ્થિર થઈ ને સર્વ લૌકિક ઉપાધિથી સારી રીતે મુક્ત થાય છે.

સંસારમાં અટવાયેલા જીવ, અહંતા-મમતાથી ગ્રસિત થયેલો પોતાનું સ્વરૂપ ભૂલી ગયો છે. જે રીતે ગંગાજીના દર્શન વિગેરેની ઈચ્છા તો રાખે જ છે. છતાં સંસારમાં અટવાયેલો હોવાને કારણે જલની અપેક્ષા હોવા છતાં પણ તે ગંગા જલના આયમન, સ્પર્શ, સ્નાન, દર્શન આદીનો અભાવ રહેવાથી દુઃખ પામે છે. તેવી રીતે જે જીવને પ્રભુના સ્વરૂપનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન ન થાય ત્યાં સુધી તેમની તરફ આકર્ષણ, પ્રેમ આદિ થી રહિત હોવા થી સંસારમાં રચ્યો પચ્યો રહે છે. પરંતુ તે પ્રભુની અપેક્ષા રાખીને ક્રિયાવત સેવા વિગેરે પણ કરે છે. તે સર્વે ક્રિયાવત જ ભજે છે. તેથી સંસાર આસક્ત રહીને દુઃખ જ ભોગવ્યા કરે છે. અને મૂળ ફળથી વંચિત રહે છે.

“તસ્માત.....” તે માટે શ્રી કૃષ્ણના નિષ્કામ ભક્તિ માર્ગમાં જ સ્થિર થઈને સંસારમાથી અહંતા-મમતા છુટી શકે છે. અને પ્રભુમાં પ્રેમ જાગૃત થવાથી તે જીવ સર્વ લૌકિક ઉપાધિઓથી સારી રીતે મુક્ત થાય છે. કારણકે ભક્તિમાર્ગમાં સ્થિર થવાથી તેની કોઈ લૌકિક અપેક્ષા નથી રહેતી.

આ રીતે અહી જ્ઞાનમાર્ગ અને ભક્તિમાર્ગમાં ભેદ બતાવ્યો છે.

આત્માનન્દસમુદ્રસ્થં કૃષ્ણમેવ વિચિન્તયેત્ ॥
લોકાર્થીં ચેદ્ ભજેત્ કૃષ્ણં ક્લિષ્ઠો ભવતિ સર્વથા ॥૧૬॥

આત્માનંદના સમુદ્રમાં સ્થિર થયેલો જીવ એક કૃષ્ણનું જ સારી રીતે ચિંતન કરે છે. અને જો લૌકિક અર્થે કૃષ્ણને ભજે તો તેને સર્વ રીતે ક્લેષ જ પ્રાપ્ત થાય છે.

હવે તે સંસારથી મુક્ત થયેલો જીવ કેવી અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરે, તેનું વર્ણન કરે છે.

તમામ લૌકિક ઉપાધિઓથી મુક્ત થઈ ને ફક્ત કૃષ્ણના જ માર્ગમાં સ્થિર થયેલો જીવ આત્માનંદના સમુદ્રમાં વિહાર કરતા કૃષ્ણનાં જ ચિંતનમાં ડુબેલો રહે છે. કારણકે તેના હૃદયમાં પછી પૂર્ણાનંદ શ્રી કૃષ્ણનું લીલા સહિતનું ચિંતન સતત ચાલુ રહે છે.

“લોકાર્થી.....” જે લૌકિક કામનાથી શ્રી કૃષ્ણને ભજે તો તેને ક્લેષ જ પ્રાપ્ત થશે. કારણકે તેને લૌકિક સુખ તો કૃષ્ણના ભજન થી નહીં મળે. ઉપરાંત કૃષ્ણની પણ પ્રાપ્તિ નહીં થાય. વેદોમાં પણ કહેલ છે કે સકામ ભક્તિ દેવતાઓ દ્વારા ફલિત થાય છે. શ્રી કૃષ્ણ તો નિષ્કામ ભક્તિના, નિષ્કામ પ્રેમનાં ભોક્તા છે. અને પ્રભુને તો શાસ્ત્રોએ “સંસારવેરી” જ કીધા છે. સંસારની અહંતા-મમતા છિનવીને જીવને પોતાની તરફ આકર્ષવા વાળા શ્રી કૃષ્ણને લૌકિક અર્થે ભજવાથી ક્લેષ જ પ્રાપ્ત થશે.

ક્લિષ્ઠો ઽપિ ચેદ્ ભજેત્ કૃષ્ણં લોકો નશ્યતિ સર્વથા ॥
જ્ઞાનાભાવે પુષ્ટિમાર્ગીં તિષ્ઠેત્ પૂજોત્સવાદિષુ ॥૧૭॥

કલેષ થયા પછી પણ શ્રી કૃષ્ણનું ભજન કર્યે રાખવાથી (તે જીવની) લૌકિકતા નાશ પામે છે. (જે જીવમાં) જ્ઞાનનો અભાવ હોય તેમણે પૂજા, ઉત્સવ આદિ થી પુષ્ટિ માર્ગમાં રહેવું.

ઉપરના શ્લોકમાં કહ્યું તેમ શ્રી કૃષ્ણ સાથે સકામ ભક્તિથી જોડાવાથી કલેષ જ મળશે. પરંતુ તેમ થયા પછી પણ જો તે કૃષ્ણ સાથે સેવા-ભજન વિગેરેથી જોડાયેલા રહેશે તો ધીરે ધીરે તેની અહંતા-મમતા સર્વથા નાશ પામશે અને લૌકિકતા દૂર થશે. કોઈપણ ભાવથી પ્રભુ સાથે જોડાયેલા રહેવાથી ચોક્કસ ફળ પ્રાપ્તિ થાય છે.

“જ્ઞાનાભાવે.....” જે પુષ્ટિ જીવમાં પોતાના અને પ્રભુના સ્વરૂપના જ્ઞાનનો અભાવ હોય તેવા પુષ્ટિ માર્ગીય જીવે એકાદશ સ્કંધમાં બતાવ્યા પ્રમાણે પૂજા, નિત્ય સેવા, ઉત્સવ અને મનોરથ વિગેરેથી પોતાના સેવ્ય સ્વરૂપ સાથે રહેવું. અને તે રીતે તે સ્વરૂપ સાથે જોડાતા રહેવાથી તે જીવમાં પછી જ્ઞાન અને ભક્તિ પ્રાપ્ત થવાની શક્યતા રહે છે.

**મર્યાદાસ્થસ્તુ ગંગાયાં શ્રી ભાગવતતત્પરઃ ॥
અનુગ્રહઃ પુષ્ટિમાર્ગે નિયામક ઇતિ સ્થિતિઃ ॥૧૮ ॥**

મર્યાદામાર્ગના અધિકારી જીવોએ ગંગા કિનારે રહીને શ્રીમદ્ ભાગવતનો પાઠ તત્પરતા પૂર્વક કરવો પણ પુષ્ટિ માર્ગમાં તો ભગવદ્ અનુગ્રહ-કૃપા જ નિયામક છે. (અહીં આપ ગંગા કિનારે શ્રીમદ્ ભાગવતની આજ્ઞા કરે છે કારણકે ગંગાજી ચરણમાંથી પ્રગટ થયા છે. માટે ત્યાં જીવને ચરણની ભક્તિ સિદ્ધ થાય. અને શ્રીમદ્ ભાગવતથી જીવમાં પ્રભુ પ્રત્યેનો પ્રેમ પ્રગટ થાય).

મર્યાદામાર્ગના અધિકારી જીવો ફળ અપેક્ષાવાળા, સકામતાથી શાસ્ત્રોના કર્મો કરવાની પ્રકૃતિવાળા હોય છે. માટે તેઓ માટે તો ગંગાજી જેવા તીર્થ સ્થાનમાં રહીને નિયમપૂર્વક, તત્પરતાથી ભાગવતનો પાઠ વિગેરે કરવાથી પણ કાર્ય સિદ્ધ થઈ શકે છે. કારણ કે શ્રીમદ્ ભાગવત દ્વારા ભગવાનનું મહાત્મ્ય અને તેમના પ્રતિ પ્રેમ આ બન્ને સિદ્ધ થઈ શકે છે અને પુષ્ટિ જીવો એટલે કે ભગવદ આશ્રિત જીવો માટે તો પ્રભુની કૃપા જ નિયામક છે. તેની કૃપાથી દ્રઢ આશ્રયપૂર્વક તેઓ ફળ પ્રાપ્તિ કરી શકે છે. સ્થળ, કાળ, સાધના વિગેરેનું ત્યાં મહત્વ નથી. કૃપા માટે પુષ્ટિ જીવોએ તો પ્રભુ જ્યાં જેમ રાખે તેમ રહીને સેવામાં તત્પર રહેવું.

उभयोस्तु क्रमेणैव पूर्वोक्तैव फलिष्यति ॥

ज्ञानाधिको भक्तिमार्गः एवं तस्मात् निरूपितः ॥१९॥

ઉભય ક્રમથી (મર્યાદા-પુષ્ટિ) પહેલા કહેલું ફળ પ્રાપ્ત થશે (માનસી સેવા). જ્ઞાનથી અધિક ભક્તિ માર્ગ છે માટે તેનું નિરૂપણ કરેલું છે.

મર્યાદા ભક્તિ કરવાથી ધીરે ધીરે પ્રભુમાં સ્નેહ થાય અને તે ક્રમથી તે જીવ પુષ્ટિભક્તિમાં પ્રવેશે. તો આગળ કહેલું (પૂર્વોક્ત ફળ) તે માનસી સેવાનું ફલિત થશે. ક્રમથી, મર્યાદાથી પુષ્ટિ અને પુષ્ટિથી શુદ્ધ પુષ્ટિ વડે તે ફળ પ્રાપ્ત થાય.

“જ્ઞાનાધિકો....” જ્ઞાનથી અધિક ભક્તિ માર્ગ છે. જ્ઞાનિઓને ફક્ત સંસારથી મુક્ત થઈને મોક્ષ મળે છે. પરંતુ મર્યાદા ભક્તોને પ્રભુમાં ભક્તિ હોવાથી તેને મોક્ષ નહીં પરંતુ દર્શન-સ્પર્શ વિગેરેનું સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. અને પુષ્ટિ ભક્તિ તો પરમ ફળને પ્રાપ્ત

કરાવે છે. માટે જ્ઞાનથી અધિક ભક્તિ છે. તે માટે ગંગાજીના ઉદાહરણ દ્વારા ભક્તિ માર્ગનું ક્રમથી નિરૂપણ કરેલ છે. (એવં તસ્માત નિરૂપિતઃ....)

भक्त्यभावे तु तीरस्थो यथा दुष्टैः स्वकर्मभिः ॥

अन्यथाभावमापन्नः तस्मात् स्थानात् च नश्यति ॥૨૦॥

(ગંગાજીનાં) તીર પર રહેલા જીવમાં ભક્તિનો અભાવ હોય, વળી પોતાના કર્મોથી પણ દુષ્ટ હોય અને જુદા જ ભાવો પ્રાપ્ત કરેલા હોય તો તે સ્થાનથી ભ્રષ્ટ જ થવાનો છે.

ભક્તિના અભાવમાં અને સકામ કર્મમાં આવતી સેવા વ્યર્થ જ હોય છે, ગંગા કિનારે રહેતો હોય તેનામાં ભક્તિ ન હોય પરંતુ પોતાના સ્વાર્થ માટે જ તીર્થવાસ કરીને દુષ્ટ કર્મ કરતો હોય, તો તેવા પાખંડી ભાવથી તો તેનો સર્વથા નાશ જ થવાનો છે, તે સ્થાનથી ભ્રષ્ટ થવાનો છે. એટલે તે તીર્થગોર હોય, કે તીર્થનો બ્રાહ્મણ હોય, ભક્તને ત્યાં જન્મેલો હોય કે વિપ્રદેહ પ્રાપ્ત કરેલા હોય તો પણ, તેમાં ભક્તિનો અભાવ હોય અને સ્વાર્થ માટે ત્યાં વાસ કરતો હોય ત્યારે તે તીર્થનાં દેવી-દેવતાઓની કૃપા નથી જ પ્રાપ્ત થવાની. ઉપરાંત તે સ્થાનથી પણ ભ્રષ્ટ થશે. તેનામાં બ્રાહ્મણત્વ નહીં રહે. દા.ત. ગંગા કિનારે રહેલા ગંગાજીનો અપ વિત્ર કામ માટે ઉપયોગ કરે તો તીર્થનું ફળ તો ન મળે, વળી પાપનો પણ ભાગીદાર થાય. તેવી રીતે ભક્તિ વગર લૌકિક સ્વાર્થ માટે પાખંડતાથી પ્રભુ સેવા કરવાથી પ્રભુ તો ન મળે વળી પાપનો ભાગીદાર થાય, સ્થાન ભ્રષ્ટ થાય અને તેનામાં વૈષ્ણવતા પણ ન રહે અને સ્થાન ભ્રષ્ટ થઈ ને દુષ્ટ કર્મથી તેનો ફરી નીચ યોનીમાં જન્મ પણ થઈ શકે.

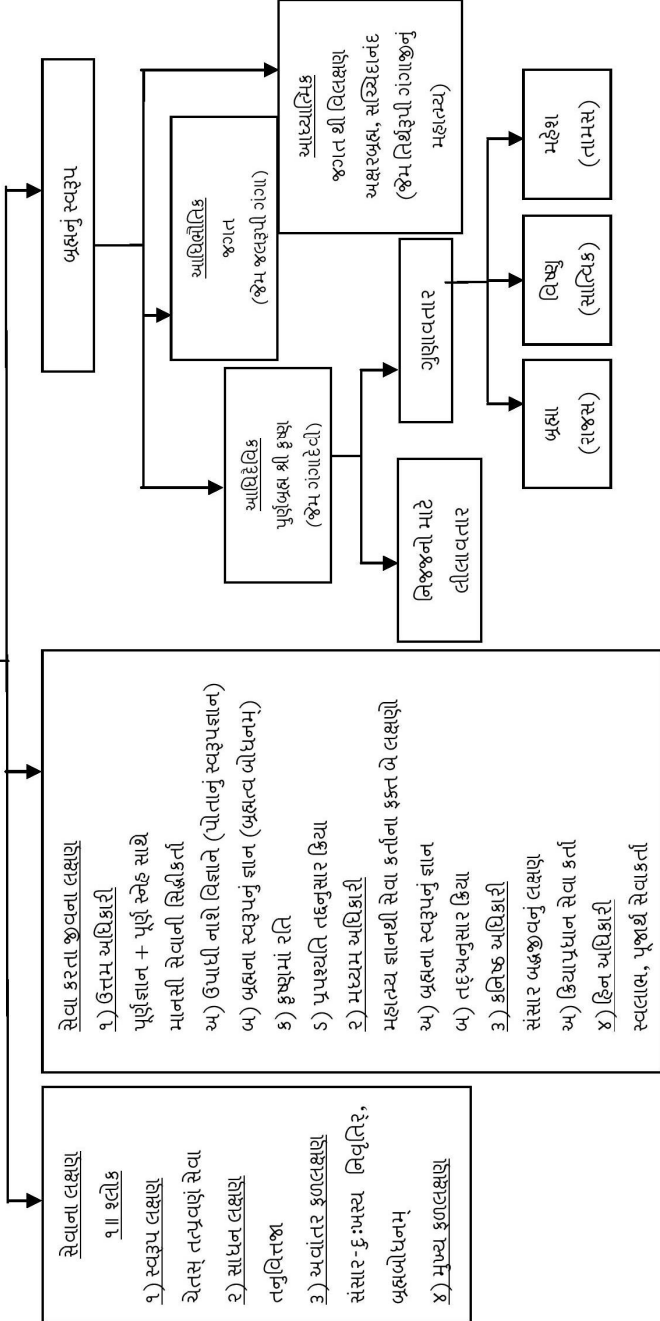
एवं स्वशास्त्रसर्वस्वं मया गुप्तं निरूपितम् ॥
एतद् बुद्ध्वा विमुच्येत पुरुषः सर्वसंशयात् ॥२१॥

આ પ્રકારથી મારા સર્વ શાસ્ત્રોના ગૂઢ રહસ્યો મારા વડે નિરૂપિત થયા, તે જાણીને સર્વેને સિદ્ધાંતની બાબતની શંકાનું વિશેષ નિરાકરણ થાય છે. (શંકાઓથી મુક્ત થાય છે).

છેલ્લે નિષ્કામ ભક્તિની આવશ્યકતા જણાવીને અહીં ગ્રંથના ઉપસંહારમાં આપના સર્વ શાસ્ત્રોનો ગૂઢ રહસ્યો આપે બતાવ્યા. આપે સર્વ સિદ્ધાંત, વેદોના અને શાસ્ત્રોના આધાર પર નિરૂપણ કર્યું. માટે સર્વના સાર રૂપ કૃષ્ણ સેવાની આજ્ઞા, સેવાનુ સ્વરૂપ, સેવા કરતા જીવોનુ સ્વરૂપ, જગતના વિષયમાં અલગ અલગ વાદો પરથી છેલ્લે બ્રહ્મવાદનું સ્થાપન, બ્રહ્મના આધીભૌતિક, આધીદૈવિક અધ્યાત્મિક આ ત્રણ સ્વરૂપો, બ્રહ્મનાં વિભૂતિ રૂપ ત્રણ દેવતાઓ, તેના કાર્યો, અન્ય દેવતાઓ અને જીવોનો અધિકાર ભેદ, જ્ઞાન માર્ગ કરતા ભક્તિમાર્ગની ઉત્તમતા, ભક્તિ માર્ગમાં પણ પુષ્ટિ ભક્તિની શ્રેષ્ઠતા, સેવાના સ્વરૂપલક્ષણ-ફળલક્ષણ વિગેરેનું વર્ણન, અક્ષર બ્રહ્મ અને પરબ્રહ્મના ભેદ. આ સર્વનો ખુલાસો આપ આ ગ્રંથમાં આપીને સ્વકીય જનોને સર્વ સંશયથી મુક્ત થવાની આજ્ઞા કરી રહ્યાં છે.

॥ ઈતિ શ્રીવલ્લભાચાર્યવિરચિતા સિદ્ધાન્તમુક્તાવલી સમ્પૂર્ણા ॥

સિદ્ધાંત મુક્તાવલી

॥ પુષ્ટિ પ્રવાહ મર્યાદા ભેદઃ ॥

આ ગ્રંથની રચના શ્રી મહાપ્રભુજીએ ૪૦ વર્ષની વયે કરેલ છે. તેના ઉપર ચાર ટીકાઓ છે. પ્રભુએ દરેક જીવોનું અલગ અલગ રીતે વરણ કરેલું છે. તે પ્રમાણેની તેની ક્રિયા-સાધના, ફળ-ભેદ રહેલ છે. ગીતામાં મર્યાદા જીવો, ચર્ષણી-પ્રવાહી જીવો અને ત્રીજા શરણસ્થ જીવો જેના પર પ્રભુ વિશેષ કૃપા કરી રહ્યાં છે. આ ગ્રંથ થકી આપના સ્વકીયજનો પોતાના સ્થાન વિશે જાગૃત થઈ ને આપે બતાવેલ માર્ગ ઉપર આગળ વધી ઉત્તમ ફળને પ્રાપ્ત કરી શકે.

પુષ્ટિપ્રવાહમર્યાદા વિશેષેણ પૃથક્-પૃથક્ ॥
જીવદેહક્રિયાભેદૈઃ પ્રવાહેણ ફલેન ચ ॥૧॥

સૃષ્ટિના ત્રણ પ્રકારના જીવો પુષ્ટિ-પ્રવાહ-મર્યાદા. આ જીવો વિશેનું અલગ અલગ રીતે વર્ણન કરે છે. તેઓના તે જીવ પ્રમાણેના દેહ, તેઓની ક્રિયા અને તે પ્રમાણેનું ફળ. તે દરેકના ભેદ વિશે વિશેષ રૂપથી વર્ણન કરે છે.

ઉપનિષદ કહે છે કે પ્રભુએ પોતાના રમણ માટે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કરી. પોતાના આનંદ માટે અલગ-અલગ જીવો પ્રગટ કર્યા. જેવી રીતે નાટકમાં પાત્રોની વિવિધતા હોય તો જ રસ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે, તેવીજ રીતે પ્રભુએ અલગ-અલગ પ્રકારના જીવો ઉત્પન્ન કર્યા. તે બધા જીવો સૃષ્ટિના આરંભથી ધારાની જેમ અપરિછીન્ન ચાલ્યા આવે છે. તેઓ પોતાની પ્રકૃતિને વશ થઈ ને તે પ્રમાણે કર્મ કર્યા કરે છે અને તે મુજબના ફળ પ્રાપ્ત કરે છે. કારણકે પ્રભુએ તેઓનું વરણ જ તે પ્રમાણે કરેલું છે.

વક્ષ્યામિ સર્વસન્દેહા ન ભવિષ્યન્તિ યચ્છ્રુતેઃ ॥
ભક્તિમાર્ગસ્ય કથનાત્ પુષ્ટિરસ્તીતિ નિશ્ચયઃ ॥૨॥

આપ આજ્ઞા કરે છે કે આ રીતે (અલગ અલગ જીવો વિશે) કહું છું કે જેના સાંભળવાથી જીવોની સર્વ શંકાઓનું નિવારણ થઈ શકશે. અને ભક્તિના વિષયમાં (શાસ્ત્રોમાં) જે કહ્યું છે તે બધું પ્રભુની પુષ્ટિ જ છે એવો નિશ્ચય થાય છે, કૃપા જ છે.

સૃષ્ટિમાં અલગ અલગ જીવોની અલગ અલગ પરિસ્થિતિઓ, કર્મ, ભેદ, સાધન અવસ્થામાં ભેદ, ફળ ભોગવવામાં અસમાનતા આ પ્રમાણેની ભિન્ન અવસ્થાઓ જોવા મળે છે. માટે તે વિશેની દરેક શંકાઓ આ ગ્રંથ સાંભળવાથી નહીં રહે.

ભક્તિમાર્ગસ્થ..... અહીં પુષ્ટિ ભક્તિ વિશે આપ શાસ્ત્રો નાં પ્રમાણ આપી રહ્યાં છે.

(શાસ્ત્રોમાં) ભક્તિ વિશે જે કહેલ છે તે તો ચોક્કસ પ્રભુની કૃપા વિશે કહેવામાં આવ્યું છે. કારણકે ભક્તિ દ્વારા તે જીવ પ્રભુ સાથે જોડાય છે. ક્રિયાઓ થી, ભાવ આદિ થી. તો પ્રભુને તે જીવ સાથે જોડાવાની ઇચ્છા છે કે નહીં તે પ્રભુ પર નિર્ભર હોય છે માટે મોક્ષથી પણ અધિક ભક્તિને દુર્લભ માનેલ છે. અને તે ભક્તિ પ્રભુની કૃપાથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. જીવ જ્યારે આ લોક-વેદના તમામ બંધનોથી મુક્ત થઈ પ્રભુ સાથે સ્નેહથી જોડાય છે, ત્યારે જ ભક્તિ થઈ કહેવાય. પરંતુ જીવની આ ઉચ્ચ કક્ષા પણ પ્રભુની ઇચ્છા હોય ત્યારે જ થાય છે. અને આવા સ્નેહ પાસે તો જ્ઞાન પણ ગૌણ થઈ જાય છે. અથવા પ્રભુને ત્યારે જ્ઞાન પણ બાધક લાગે છે. જેવી રીતે દેવકીજીએ પ્રભુના પ્રાગટ્ય પછી પ્રભુની સ્તુતિ કરીને તેનાં મહાત્મ્યનું વર્ણન કર્યું. પછી તરત જ વિનંતી કરી કે

“મને કંસ થી ભય લાગે છે કે આપને હાની કરશે. માટે આપ ચતુર્ભુજ સ્વરૂપ તિરોહિત કરીને સામાન્ય શિશુવત્ થઈ જાઓ.” આ સુદ્રઢ સ્નેહ ભક્તિ! કે જ્યાં પ્રભુ નું સામર્થ્ય જાણતા હોઈએ છતાં વિસરાઈ જાય. તેવી રીતે જ પ્રભુપણ જીવ ની સાથે લીલાનો આનંદ લેતા રહે છે, ત્યારે પોતાનું બ્રમ્હત્વ પણ ભૂલી જાય છે અને ભક્તોને પણ ભૂલાવી દે છે. જેવી રીતે શ્રી યશોદામાં ને પણ મુખમાં વિશ્વ દર્શન કરાવી, પોતાની માયા થી તે પાછું વિસ્મૃત કરાવ્યું. આ ભક્તિમાર્ગ જ્યાં જ્ઞાનનો પણ અવકાશ નથી. પણ આ ભક્તિ પણ પ્રભુની કૃપાથી જ પ્રાપ્ત થાય છે.

॥ "द्वौ भूतसर्गावि" त्युक्तेः प्रवाहोऽपि व्यवस्थितः ॥
वेदस्य विद्यमानत्वात् मर्यादापि व्यवथिता ॥३॥

ગીતાજીમાં શ્રી કૃષ્ણએ અર્જુનને કહ્યું છે કે આ લોકમાં દૈવ અને આસુર ભેદથી પ્રાણીઓની (જીવોની) બે પ્રકારની સૃષ્ટિ છે. આમાં પ્રવાહી જીવો પણ સ્થિત છે તે સિદ્ધ થાય છે. વેદમાં કહેલ કર્મ માર્ગ અને જ્ઞાન માર્ગ (પૂર્વ મિમાંસા અને ઉત્તર મિમાંસા) વિદ્યમાન હોવાથી મર્યાદા જીવોની સ્થિતી પણ વિશેષ રૂપથી છે.

ગીતામાં ૧૬ માં અધ્યાયમાં "દૈવી આસુરી સંપત્તી વિભાગયોગ" માં બે પ્રકારના જીવોની સૃષ્ટિ વિશે કહેવામાં આવ્યું છે. તે અંતર્ગત પ્રવાહી સૃષ્ટિ વિશે પણ વિશેષ રૂપથી બતાવેલ છે. આસુરી સૃષ્ટિ વિશે જે કહેવામાં આવ્યું છે તે જ પ્રવાહી સૃષ્ટિ છે. આસુરી જીવો નદીના પ્રવાહની જેમ પ્રલય પર્યંત જન્મ-મૃત્યુના ચક્રમાં ચાલ્યા જ કરે છે. આસુરી જીવો બે પ્રકારનાં છે. પહેલા "સહજ આસુરી" બીજા "આસુરાવેશ" વાળા જીવો. સહજ આસુરી

જીવો તો કર્મના બંધનના પ્રવાહમાં અપરિચિન્ન જન્મ-મૃત્યુમાં વહ્યાં જ કરે છે. તેઓના ઉદ્ધારની શક્યતા નથી. બીજા આસુરાવેશ વાળા જીવો. તેઓમાં ક્યારેક દુઃસંગ વિગેરેથી આસુરાવેષ પ્રવેશ્યો હોવાથી સત્સંગ આદિથી તેઓનો આસુરાવેશે દૂર થઈ શકે છે. અને તેઓનો ક્યારેક ઉદ્ધાર થવાની શક્યતાઓ છે.

વેદસ્થ વિદ્યમાનતત્વાત્..... વેદમાં કહેલ કર્મમાર્ગ અને જ્ઞાનમાર્ગ વિદ્યમાન હોવાથી તે સર્વે ફળની આકાંક્ષાવાળા જીવો, મર્યાદા જીવો વિશે કહેલ છે. પુષ્ટિ ભક્તિ તો કૃપાથી પ્રાપ્ત થાય છે. તે જીવો પ્રભુમાં સુદ્રઢ સ્નેહવાળા હોય છે. તેમને પ્રભુ સિવાય તેઓને વેદના ફળની આકાંક્ષા નથી હોતી. જ્યારે મર્યાદા સૃષ્ટિ વેદની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કર્યા વગર શાસ્ત્રોક્ત કર્મો કરે છે, પણ તે સર્વે ફળ ભોગવવાની ઈચ્છાથી. અને પ્રવાહી સૃષ્ટિ શાસ્ત્રોની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરીને કર્મો જ કરે છે. તે પ્રવાહમાં જ રહેવાવાળા છે.

**कश्चिदेव हि भक्तो हि "यो मद्भक्त" इतीरणात् ॥
सर्वत्रोत्कर्षकथनात् पुष्टिरस्तीति निश्चयः ॥४॥**

કોઈ કોઈ જ એવા ભક્તો (બધા નહી) “જે મારા ભક્ત છે તે ભક્તોનો સર્વત્ર બધી જ રીતે ઉત્કર્ષ થાય છે.” તે વાત પરથી પુષ્ટિ જીવોનું અસ્તિત્વ (ગીતામાં કહેવાયેલું છે) તેવો નિશ્ચય થાય છે.

આપ અહીં ગીતાના પ્રમાણ સાથે પુષ્ટિ જીવોની અસ્તિત્વની વાત કહી રહ્યાં છે. “યોમદ્ભક્ત....” તે વિશેષ રીતે તે જીવો પર કૃપાનું સુચન છે. જેને પ્રભુ “મારા” કહી રહ્યાં છે અને તે જ પુષ્ટિ જીવો. વિશેષ કૃપાથી જેને પ્રભુ પોતાના કરે તે જ પ્રભુની ઈચ્છાથી

ભક્ત થઈ શકે. આવા કૃપા પાત્ર પુષ્ટિ જીવોની આધ્યાત્મિક, લૌકિક, અલૌકિક બધી જ રીતે ઉન્નતી થાય છે આવું પ્રભુ સ્વયં કહી રહ્યા છે. આવા જીવોની આધ્યાત્મિક, લૌકિક, અલૌકિક બધીજ રીતે ઉન્નતિ થાય છે. બધે જ સ્થળે તે પ્રભુના પ્રિય જીવ માન, કિર્તિ, યશ પ્રાપ્ત કરે છે. માટે અહીં સર્વોત્કર્ષ કહેવાયું છે.

न सर्वोऽतः प्रवाहाद्धि भिन्नो वेदाच्च भेदतः ॥

"यदा यस्ये" ति वचनात् "नाहं वेदैः" इतीरणात् ॥५॥

બધાને નહીં (કોઈક ને જ) જે પ્રવાહી જીવથી અને વેદથી (મર્યાદાથી) ભિન્ન છે. “જ્યારે જેને” આ વચન થી “હું” “વેદથી નહીં” એવું કહ્યું છે.

તે બધા જ જીવો નહીં, અહીં કોઈક જ જીવો કે જે પ્રવાહી જીવોથી ભિન્ન છે. અને વેદથી પણ જુદા છે. "યદા યસ્યૈ...." ભાગવતમાં ૪૧૨૬માં કહે છે, કે જ્યારે જેને આત્માથી ભગવાન અપનાવે છે. તે જીવ લૌકિક-વૈદિક ત્યાગ કરીને પ્રભુના થઈ જાય છે. વળી ગીતામાં “નાહં વૈદર” કહે છે કે “વૈદથી, દાનથી, યજ્ઞથી, કે તપ વિગેરેથી નહીં પરંતુ એક માત્ર અનન્ય ભક્તિથી જ હું પ્રાપ્ત થઈ શકું છું.” આ સર્વ પુષ્ટિ જીવોના જ લક્ષણ છે.

मार्गेकत्वेऽपि चेदन्त्यौ तनू भक्तयागमौ मतौ ॥

न तद् युक्तं सूत्रतो हि भिन्नो युक्तया हि वैदिकः ॥६॥

(ભક્તિ) માર્ગ તો એક જ છે. અને બીજા તો (પ્રવાહ તથા મર્યાદા) ભક્તિનાં અંગરૂપ છે અને ભક્તિ પ્રાપ્તિના સાધન રૂપ છે. એવું શાસ્ત્રોએ માન્ય કરેલું છે, તો ત્યાં શંકા કે ભક્તિમાર્ગમાં તો

પ્રભુ પ્રાપ્તિ થાય જ છે, તો પ્રવાહ-મર્યાદાના ભેદનો અર્થ શો? આવી શંકા કરવી “ભક્તિ સૂત્ર” અને “યુક્તિ” સાથે બંધ બેસતી નથી માટે વૈદિક માર્ગ ભિન્ન છે અને અનુગ્રહ યુક્ત માર્ગ ભિન્ન છે.

ભક્તિમાર્ગ એક હોવા છતાં પ્રવાહી અને મર્યાદા માર્ગ શાસ્ત્રોએ માન્ય કરેલાં છે, તે ભક્તિના જ અંગરૂપ હોવા છતાં તેમાં ઘણો ભેદ છે. ભક્તિમાર્ગમાં જીવ પુરુષોત્તમમાં નિષ્ઠાવાળા છે. અને તેને જ શ્રેષ્ઠ ફળ, અમૃતપણું પ્રાપ્ત થાય છે. “જૈમિની સૂત્રો”, “વ્યાસ સૂત્રો” અને વ્યાસજી રચિત “યુક્તિ” સૂત્ર વિગેરે ભક્તિ સૂત્રોમાં કહે છે કે જે કર્મો વડે સ્વર્ગ વિગેરેનું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. તે કર્મો નિવૃત્ત થયાથી સ્વર્ગનું ફળ પણ નિવૃત્ત થાય છે. તો આવા ફળ ભક્તિનાં અંગ રૂપ થઈ શકે નહીં. કારણકે ભક્તિ આત્મા સાથે જોડાયેલ હોવાથી ફળ પણ શાસ્વત જ હોય. જ્ઞાનમાર્ગમાં પણ મોક્ષ પ્રાપ્તિ સુધીનું ફળ મળે છે. તેમાં પણ ભક્તિ પ્રાપ્ત થતી નથી તેવું વ્યાસ સૂત્રમાં કહ્યું છે. તેથી તે પણ ભક્તિના અંગરૂપ ન થઈ શકે. વળી આસુરી અને પ્રવાહી સૃષ્ટિ તો ભક્તિના અંગરૂપ ન જ થઈ શકે. ગીતાના ૧૨માં અધ્યાયમાં શ્રી કૃષ્ણ કહે છે “અક્ષર બ્રહ્મ” ના ઉપાસકોને કલેષ અધિકતર પ્રાપ્ત થાય છે. કારણકે ઘણા સમય પછી જ્યારે બ્રહ્માજીનો લય થાય છે ત્યારે ઘણા વિલંબ પછી આ જીવોનો પણ બ્રહ્માજી સાથે લય થાય છે. પરંતુ પૂર્ણ પુરુષોત્તમના ઉપાસકોનો ઉદ્ધાર પ્રભુ સ્વેચ્છાથી સ્વયં સિદ્ધ કરે છે. આ રીતે પ્રવાહીમાર્ગ અને મર્યાદામાર્ગથી પુષ્ટિમાર્ગ ભિન્ન છે. અને તેનું ફળ પણ શ્રેષ્ઠ અને શાશ્વત છે.

जीवदेहकृतीनां च भिन्नत्वं नित्यताश्रुते: ॥
यथा तद् वत् पुष्टिमार्गे द्वयोरपि निषेधतः ॥७॥

(આ રીતે તે ત્રણેનાં) દેહની કૃતિઓ, જીવ અને તેની નિત્યતામાં ભિન્નત્વ છે. એવો શ્રુતિઓનો મત છે. તેથી તે રીતે તે બે (મર્યાદા અને પ્રવાહી) પુષ્ટીમાર્ગમાં ન આવી શકે.

આગળ ત્રણે જીવોના કાર્ય-લક્ષણ વિગેરે ભિન્ન બતાવ્યા અને પુષ્ટિ જીવો તો પ્રભુની ઈચ્છાથી જ ભક્તિમાં પ્રવેશી શકે અને તેનું ફળ પણ પ્રભુ જ આપી શકે તેવું જણાવ્યું તેથી પ્રવાહી-મર્યાદા જીવોનું ભિન્નત્વ પુષ્ટિ જીવોથી છે. તેથી તેઓને પુષ્ટિમાં ન ગણી શકાય.

પ્રમાણભેદાદ્ ભિન્નોહિ પુષ્ટિમાર્ગો નિરુપિતઃ ॥

સર્ગભેદં પ્રવક્ષ્યામિ સ્વરૂપાઙ્ગ ક્રિયાયુતમ્ ॥૮॥

આ રીતે શાસ્ત્રોનાં પ્રમાણથી પુષ્ટિ માર્ગની ભિન્નતા નું નિરૂપણ કર્યું.

સર્ગભેદં....

પુષ્ટિ-સૃષ્ટિ, મર્યાદા-સૃષ્ટિ, પ્રવાહી-સૃષ્ટિ આ ત્રણે સૃષ્ટિનાં (સર્ગ) સ્વરૂપ, અંગ અને ક્રિયાનાં ભેદ સાથે કહીશ.

પુષ્ટિભક્તિમાં અંતરાય વગર પ્રભુ પ્રાપ્તિ, તે બીજા બે માર્ગ કરતા ભિન્ન છે. કારણકે પુષ્ટિ ભક્તોની જવાબદારી પ્રભુએ જ લીધેલી છે. એવી પ્રભુ સ્વયં શાસ્ત્રોમાં ઘણી વખત આજ્ઞા કરી રહ્યાં છે. આવું અનેક જગ્યાએ પ્રમાણ પણ મળે છે. માટે તે ભિન્નતા હવે આગળ વિશેષ રૂપથી બતાવશે.

इच्छामात्रेण मनसा प्रवाहं सृष्टवान् हरिः ॥

वचसा वेदमार्गं हि पुष्टिं कायेन निश्चयः ॥૯॥

અહીં સર્ગ ભેદ ચાલુ થાય છે.

ત્રણ પ્રકારની સૃષ્ટિ પ્રભુએ અલગ અલગ કેવી રીતે પ્રગટ કરી એ બતાવેલ છે.

હરિની ઈચ્છા માત્રથી જે સૃષ્ટિ પ્રગટ થઈ તે પ્રવાહ સૃષ્ટિ (જેમાં માયા કારણ ભૂત છે). (પ્રભુની) વાણી દ્વારા મર્યાદા સૃષ્ટિ અને (પ્રભુની) કાયા દ્વારા પુષ્ટિ સૃષ્ટિ (પ્રગટ થઈ).

હરિની ઈચ્છા માત્રથી જે સૃષ્ટિ હરિએ પ્રગટ કરી છે. અહીં "હરિ" કહ્યું, કારણ કે પ્રભુ જીવના તમામ મન-બુદ્ધિ વિગેરેના દુષણો હરવા માટે સામર્થ્યવાન છે. છતાં પણ પ્રવાહી સૃષ્ટિના જીવોને અને મર્યાદા જીવોને અને સકામ ભક્તિવાળા મર્યાદા જીવો થયા. કારણકે પ્રભુને અલગ અલગ જીવો સાથે અલગ અલગ રમણ કરવું છે ત્યાં મુલેચ્છા કહ્યું છે. વાણી વડે મર્યાદા સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ. વેદ પ્રભુની વાણીથી ઉત્પન્ન થયા છે. માટે આ જીવો વેદોક્ત રીતીથી સકામ સાધનમાં રચ્યાં પચ્યા રહે છે. અને પ્રભુને પોતાનાજ સ્વરૂપાનંદ નો આનંદ લેવાની ઈચ્છા થઈ તો આ આનંદ તો પોતાના જેવાજ સ્વરૂપ થી લઈ શકાય માટે પ્રભુએ પોતાના આનંદદાયક શરીરથી પોતાના સ્વરૂપનો જ આનંદ માણવા અનેક પ્રકારનાં સ્વરૂપો પ્રગટ કર્યા. માટે તે પોતાની કાયાથી ઉત્પન્ન કર્યા તે જીવો પુષ્ટિ-સૃષ્ટિ. આ રીતે સર્ગભેદ બતાવ્યો.

મૂલેચ્છાતઃ ફલં લોકે, વેદોક્તં વૈદિકેઽપિ ચ ॥

કાયેન તુ ફલં પુષ્ટૌ ભિન્નેચ્છાતોઽપિ નૈકથા ॥૧૦॥

મૂલેચ્છાવાળી સૃષ્ટિ એટલે પ્રવાહી સૃષ્ટિ અને તેનું ફળ તો લૌકિક જ છે. મર્યાદા માર્ગિય જીવોને વેદમાં કહેલ ફળ પ્રાપ્ત

થાય છે. તેમ જ પુષ્ટિ જીવોને સાક્ષાત પ્રભુના સ્વરૂપ દ્વારા જ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. આ રીતે ફળ પણ ભિન્ન છે, એક પ્રકારનું નહીં કારણકે સૃષ્ટિનાં જીવો અને માર્ગ બધું એક પ્રકારનું નથી.

મૂલેચ્છાવાળી સૃષ્ટિ તે પ્રવાહી સૃષ્ટિ. તે સૃષ્ટિનો ક્રમ અપરિચ્છિન્ન ચાલ્યા જ કરે છે, તે પ્રભુની ઈચ્છાથી જ. માટે મૂલેચ્છા કહ્યું છે. પ્રવાહી સૃષ્ટિ તો લૌકિકમાં તે જીવોને જન્મ-મૃત્યુમાં વહ્યાં કરવાનું હોય છે. તેમાં સહજ-આસુરી જીવોને ક્યારેય મુક્તિની પ્રાપ્તિ નથી અને આસુરાવેશી જીવો કામનાઓમાં આસક્ત થઈને ધૂમ માર્ગમાં જન્મ લેતાં લેતાં વાસના સહિત પણ ક્યારેક યજ્ઞાદિ કર્મો કરે છે. અને તેનાથી દુઃસંગ વિગેરે દૂર થતા, આસુરાવેશથી મુક્ત થતા તે જીવો પણ મુક્ત થઈ શકે છે. મર્યાદા માર્ગીય જીવો સકામ યજ્ઞાદિ કર્મ કરવાવાળાઓને બ્રહ્માનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. અને નિષ્કામ યજ્ઞાદિક કર્મો કરવાવાળાઓને આત્મ સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. જ્યારે પુષ્ટિ જીવોને તો સાક્ષાત પ્રભુની કાયા વળે સ્વરૂપાનંદપ્રાપ્ત થાય છે. જેમ વેણુ ગીતમાં ગોપીજનો કહે છે કે ઈન્દ્રીયવાળાઓનું પરમ ફળ તો ઈન્દ્રિયો થકી ભજનાનંદની જ પ્રાપ્તિ છે. તે ઉત્કૃષ્ટ ફળ પુષ્ટિ જીવો પ્રાપ્ત કરે છે. આ પ્રકારે જુદા જુદા જીવોની તેની પ્રકૃતિ પ્રમાણેની જુદી-જુદી ઈચ્છાઓ હોય છે. તે પ્રમાણે સર્વેના ફળમાં પણ ભિન્નતા આવે છે.

"તાનહં દ્વિષતો" વાક્યાદ્ ભિન્નાજીવાઃ પ્રવાહિણઃ ॥

અત એવેતરૌ ભિન્નૌ સાન્તૌ મોક્ષપ્રવેશતઃ ॥૧૧॥

ગીતામાં "તાનહં દ્વિષતો" ૧૬/૧૮ માં કહ્યું તે પ્રમાણે પ્રવાહી જીવો બીજા બે જીવોથી (પુષ્ટિમર્યાદા) ભિન્ન છે. માટે તે જીવોના

ફળ પણ બીજા જીવોથી ભિન્ન છે . અને તેઓનો મોક્ષ પ્રવેશનો પ્રકાર પણ અલગ છે.

ગીતામાં શ્રી કૃષ્ણ કહે છે, “દ્વેષ કરવાવાળા જીવોને હું વારંવાર અસુરયોનીમાં ફેંક્યા કરું છું”. આ વાક્યથી આ પ્રવાહી જીવો બીજા બે જીવોથી ભિન્ન છે. તેથી ફળમાં પણ ભેદ છે. મર્યાદા માર્ગીય જીવોને અક્ષર બ્રહ્મથી મોક્ષ મળે છે અને પુષ્ટિ જીવોને પુરુષોત્તમમાં પ્રવેશ મળે છે . જે ઉત્તમ ફળ કહેવાય.

ઉપર ગીતામાં કહ્યું તે પ્રમાણે જે જીવો ભગવાન સાથે દ્વેષ કરવાવાળા છે તે આસુરી જીવો છે. તેમાંના કેટલાક પ્રભુના મૂળ સ્વરૂપ સાથે, કોઈક પ્રભુના અવતારરૂપ સાથે તથા કેટલાક વિભૂતિનો દ્વેષ કરવાવાળા અને કેટલાક આસુરી જીવો જગત્ રૂપનો દ્વેષ કરવાવાળા છે. તેમાં પ્રથમ બે પ્રકારના જીવો જે મૂળ રૂપ અને અવતાર રૂપ સાથે દ્વેષ કરવાવાળાઓને (કંસ- વિગેરે અસુરો) તો ઘણું કરીને પ્રભુ સ્વયં જ હણીને મુક્ત કરે છે. વિભૂતી સાથે દ્વેષ કરવાવાળા ક્યારેક સત્કર્મ વિગેરેના ફળ રૂપે દ્વેષનો ત્યાગ કરીને મુક્ત થાય છે. આ બન્ને આસુરાવેશી હોવાથી મુક્તિની શક્યતા છે. પરંતુ ત્રીજા પ્રકારના સહજ આસુરી જીવો ક્યારેય પણ મુક્તિ પામી શકતા નથી. કારણકે તેઓનો સ્વભાવ જ અતિ તામસ હોવાથી જગતની સાથે સાથે પ્રભુની અને પ્રભુના ભક્તોનો દ્વેષ કરતા હોય છે. શાસ્ત્રો કહે છે કે ભક્તનો દ્વેષ ક્યારેય ક્ષમ્ય નથી આ પ્રભુ સ્વયં કહે છે. (દુર્વાસા-અમ્બરિશ). તેથી તેઓને પ્રભુ વારંવાર અસુરયોનીમાં જ ફેંક્યા કરે છે. મર્યાદા જીવોને અક્ષર બ્રહ્મની પ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષ અને પુષ્ટિ જીવોને પુરુષોત્તમમાં પ્રવેશ મળે છે. તેથી તેઓના અંત ઉત્તમ ફળ રૂપ છે.

તસ્માજ્ જીવાઃ પુષ્ટિમાર્ગે મિન્નાએવ ન સંશયઃ ॥
ભગવદ્-રૂપ-સેવાર્થં તત્સૃષ્ટિઃ નાન્યથા ભવેત્ ॥૧૨॥

તે માટે પુષ્ટિમાર્ગીય જીવો બીજા જીવોથી ભિન્ન છે. તેમાં કોઈ સંશય નથી. ભગવદ્ રૂપની સેવા માટે જ તે સૃષ્ટિ પ્રગટ થઈ છે. બીજા કોઈ આશયથી નહીં. નહીં તો તે સૃષ્ટિ પ્રગટ જ ન થઈ હોત.

આગળ ઉપર અલગ અલગ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ, તેઓના જીવ-દેહ-ક્રિયાનાં ભેદ, ફળ ભેદ વિગેરે વિશે ખુલાસા પૂર્વક બતાવીને હવે ફક્ત પુષ્ટિ સૃષ્ટિની શ્રેષ્ઠતા દર્શાવી રહ્યાં છે. શ્રુતિમાં કહેલ છે પ્રભુ એકલા પોતાના આત્મરમણમાં મગ્ન હતા અને તેમની રમણ કરવાની ઈચ્છાથી જગત રૂપ થયા, અને અલગ-અલગ જીવોને પ્રગટ કર્યા. સૃષ્ટિના જીવ માત્ર સાથે પ્રભુ ભોક્તા ભાવે રમણ કરે છે. સંપૂર્ણ જગત પ્રભુ માટે ભોગ્ય છે. પરંતુ જ્યારે તે પ્રભુને પોતાના જ સ્વરૂપનો આનંદ ભોગવવાની ઈચ્છા થઈ ત્યારે પોતાના પૂર્ણાનંદ સ્વરૂપમાંથી પોતાના સમાન સૃષ્ટિ સાથે રમણાર્થે જે સૃષ્ટિ પ્રગટ કરી તે પુષ્ટિ-સૃષ્ટિ. કારણકે સર્વેન્દ્રિયથી પ્રભુની સેવામાં જોડાવા માટે પ્રભુ સમાન શ્રીઅંગની સૃષ્ટિ હોય ત્યારે જ પ્રભુને પણ ભોક્તા ભાવે તે રસની પ્રાપ્તિથાય. માટે આ સૃષ્ટિ પ્રગટ કરવાનું પ્રયોજન ફક્ત ભગવદ્ સેવા જ છે. નહીં તો પ્રભુએ આ સૃષ્ટિ પ્રગટ જ ન કરી હોત.

આ વાક્ય થી પ્રમાણ મળે છે કે જે જીવ સેવા દ્વારા પ્રભુ સાથે જોડાય છે તો તેનો રસ-આનંદ પ્રભુ પણ ભોગવે છે. માટે જ પોતાના શ્રી અંગ થી આ સૃષ્ટિ પ્રગટ કરી.

स्वरूपेणावतारेण लिंगेन च गुणेन च ॥
तारतम्यं न स्वरूपे देहे वा तत्क्रियासु वा ॥१३॥

પુષ્ટિભક્તોનાં સ્વરૂપ, અવતાર, લીંગ (ચિહ્નો), ગુણ, દેહ અને તેમની ક્રિયાઓમાં પ્રભુથી જરાપણ તારતમ્ય (ભેદ) નથી.

આ સૃષ્ટિ શ્રીઅંગમાંથી પ્રગટ થયેલ હોવાથી પુષ્ટી ભક્તોનું બાહ્ય સ્વરૂપ, વજ્ર, અંકુશ, જવ વિગેરે ચિહ્નો પ્રભુ જેવા જ હોય છે. વળી અવતાર એટલે જેમ પ્રભુ કોઈ ચોક્કસ પ્રયોજનથી ભૂતલ ઉપર પધારે છે, તેવી રીતે પુષ્ટિ જીવોનું પણ કોઈ ચોક્કસ કાર્ય માટે આવવાનું થયેલ હોય છે. તેમ જ પ્રભુના ષટ્ગુણો ઐશ્વર્ય, વિર્ય, યશ વિગેરે તે ધર્મો થકી પ્રભુ આવતાર કાર્ય કરે છે. તેવી રીતે આ જીવો પણ તે ધર્મો થકી ભક્તિમાર્ગના ઘણા કાર્યો કરે છે. સામાન્ય જીવોમાં આનંદાંશ તિરોધાન થઈને ફક્ત સત્અંશ અને ચિદાંશ હોય છે. પરંતુ પુષ્ટિ જીવો સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ, પૂર્ણાનંદ સ્વરૂપ પ્રભુને પોતાના હૃદયમાં પ્રગટ કરીને આનંદાંશ પ્રગટ કરે છે. જેમ ભગવાનનો અવતાર શુદ્ધ સત્ત્વમાંથી થયો છે. તેમ ભક્તોનો પણ હોય છે. આમ દરેક રીતે ભગવાન સમાન હોવા છતાં પણ લીલાર્થે, રમણકાર્યાર્થે, ભગવાનના દેહથી અલગ થવું જરૂરી છે માટે તેમાં ભિન્નતા દેખાય છે.

જેવી રીતે પ્રભુ પોતાના વિભૂતી રૂપથી "ઉત્તમશ્લોકજનો" ને ભૂતલ પર મોકલાવી સૃષ્ટિ ના શ્રેષ્ઠ કાર્ય કરાવે છે, તેવી રીતે આ પુષ્ટિ જીવોમાં પણ પોતાનું સામર્થ્ય પ્રદાન કરી ભક્તિમાર્ગના અનેક કાર્યો કરાવે છે.

तथापि यावता कार्यं तावत् तस्य करोति हि ॥
तेहि द्विधा शुद्ध-मिश्र-भेदान् मिश्रास्त्रिधा पुनः ॥१४॥

છતાંપણ જ્યાં સુધી (જેવું) કાર્ય પ્રભુએ કરાવવું હોય ત્યાં સુધી તે પ્રમાણે તેઓ (તે જીવો) તે કાર્ય કરે છે. તેમાં શુદ્ધ પુષ્ટિ અને મિશ્ર પુષ્ટિ માં ફરી ત્રણ ભેદ છે. (પુષ્ટિ-પુષ્ટિ, મર્યાદા-પુષ્ટિ, પ્રવાહ-પુષ્ટિ).

દરેક પુષ્ટિ જીવ પાસે પ્રભુ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે કાર્ય કરાવે છે. શાસ્ત્રોમાં બતાવેલ ભક્તિમાર્ગ, જ્ઞાનમાર્ગ અને કર્મમાર્ગ પ્રમાણે જીવો તે તે માર્ગમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. કેટલાક પુષ્ટિ જીવો એમ માને છે કે શાસ્ત્રોની આજ્ઞા પ્રમાણે જ પ્રવૃત્તિ થવી જોઈએ. આમ શાસ્ત્રો વિધીના બળથી પ્રવૃત્ત થાય છે તે મર્યાદા પુષ્ટિ. કેટલાક પ્રભુનું મહાત્મ્ય જાણ્યા પછી તેનામાં સ્નેહ થવાથી પ્રવૃત્ત થાય છે તે પુષ્ટિ-પુષ્ટિ. અને તેનાથી પુષ્ટિ જીવના સ્વભાવની અને દેહની અનુકૂળતા વિશે હવે કહે છે.

પ્રવાહાદિ-વિભેદેન ભગવત્કાર્ય-સિદ્ધયે ॥

પુષ્ટ્યા વિમિશ્રાઃ સર્વજ્ઞાઃ પ્રવાહેણ ક્રિયારતાઃ ॥૧૫॥

પ્રવાહ પુષ્ટિનાં ફરી (ત્રણ) ભેદથી ભગવદ્ કાર્યની સિદ્ધિ થઈ શકે છે.

પ્રવાહ પુષ્ટિનાં મિશ્ર ભેદમાં ત્રણ ભેદ. પ્રવાહ-પુષ્ટિ, પ્રવાહ-મર્યાદા અને પ્રવાહ-પ્રવાહ. આવા જીવો થકી તો વેદમા બતાવેલ ભગવદ્ કાર્ય સિદ્ધ થાય છે. કારણ કે આ જીવો પુષ્ટિનાં હોવા છતાં, પ્રભુની કૃપા હોવા છતાં વેદ કાર્યો વિગેરેની સિદ્ધિમાં તણાવાવાળા હોય છે. માટે તેના થકી વેદાદિકનાં ભગવદ્ કાર્યો થયા કરે છે. વિશેષ મહાત્મ્ય જાણ્યા વગર કાર્ય કર્યા કરે તે પ્રવાહ પુષ્ટિ, ક્યારેક થોડા મહાત્મ્ય જ્ઞાન સાથે કાર્યો કરે તે મર્યાદા પુષ્ટિ.

“પુષ્ટ્યા વિમિશ્રાઃ.....” મિશ્ર પુષ્ટિમાં જે

- (૧) પુષ્ટિ પુષ્ટિ છે તે સર્વજ્ઞ છે. એટલે કે તેઓ પ્રભુના અભિપ્રાય જાણીને ક્રિયા કરવા વાળા છે.
- (૨) પ્રવાહિ-પુષ્ટિ જીવો ફક્ત ક્રિયાઓમાં જ રત રહેવાવાળા છે. તેઓ ક્રિયાત્મક સેવા કરવાવાળા છે.
- (૩) મર્યાદા પુષ્ટિ ભગવાનના ગુણો જાણીને તેનું મહાત્મ્ય સમજીને ફળમાં આસક્ત રહેવા વાળા છે (વેદોક્ત વિધી પ્રમાણે). પરંતુ સેવાથી વિશેષ તેઓના તીર્થાટન વગેરેમાં રૂચિ હોય છે.

આગળ ઉપર શ્લોક ૧૧ સુધી ફક્ત મર્યાદા અને પ્રવાહિ જીવોનું વર્ણન હતું અને આ શ્લોકમાં મર્યાદા-પુષ્ટિ અને પ્રવાહિ-પુષ્ટિ વર્ણન કર્યું. આ જીવો પ્રવાહિ અને મર્યાદાનાં હોવા છતાં પુષ્ટિનાં આધાર પર કાર્ય કરવાવાળા છે માટે ભેદ બતાવી રહ્યાં છે.

**મર્યાદયા ગુણજ્ઞાસ્તે શુદ્ધાઃ પ્રેમ્ણાતિદુર્લભાઃ ॥
 एवं सर्गस्तु तेषां हि फलं त्वत्र निरूप्यते ॥૧૬॥**

મર્યાદા પુષ્ટિ જીવો મહાત્મ્ય જ્ઞાન અને ગુણ સમજીને પ્રભુમાં આસક્ત થાય છે અને શુદ્ધ પુષ્ટિ તો અતિ દુર્લભ છે. આ પ્રકારે આ પુષ્ટિ-સૃષ્ટિ (સર્ગ) અને તેના ફળનું વર્ણન અહીં કરી રહ્યા છે.

આવી પુષ્ટિ-સૃષ્ટિ કેવી હોય અને તેના ફળ નિરૂપણ વિશેષ રૂપથી હવે કહે છે. પુષ્ટિ-પુષ્ટિ, મર્યાદા-પુષ્ટિ અને પ્રવાહિ-પુષ્ટિ વિશે સ્પષ્ટીકરણ કર્યા પછી હવે શુદ્ધ પુષ્ટિ કે જે શ્રેષ્ઠ માનવામાં આવે છે, તેના વિશે કહે છે. આવા પ્રભુમાં શુદ્ધ પ્રેમ કરવાવાળા જીવો અતિ દુર્લભ છે (ગોપીજનો). આવા જીવોને પ્રભુ સાથે અત્યંત અને સહજ પ્રેમ હોય છે. તેઓ રસ રીતીથી પ્રભુ સાથે

જોડાય છે. આવા પ્રેમી ભક્તોને, પ્રભુને પ્રેમ કરવા માટેનું કોઈ વિશેષ પ્રયોજન કે કારણ જ નથી હોતું (સહજ પ્રેમ). કોઈના રૂપ, ગુણ, વૈભવ વિગેરેથી આકર્ષિત થઈને પ્રેમ થાય તો તે વસ્તુઓ નાશ થતાં પ્રેમ પણ ક્વચિદ્ વિલિન થઈ જાય છે. પરંતુ સહજ શુદ્ધ પ્રેમ તો કોઈ પણ આધાર વગરનો, અપેક્ષા વગરનો આત્માનો પ્રેમ હોય છે. તે અતિ દુર્લભ હોય છે . ઘરમાં બિરાજતાં પ્રભુ ક્યારેક સુંદર ન લાગે, શ્યામ લાગે અથવા જીવની કસોટી કરવા ક્યારેક આર્થિક, શારિરીક વિગેરે પ્રતિકૂળ સંજોગો પણ આપે, તો ક્યારેક પ્રભુ દયાળુ પણ ન લાગે અને તેવા સંજોગોમાં જો પ્રભુ સાથે શુદ્ધ પ્રેમ ન હોય તો પ્રભુની પ્રિતીમાં પણ ઉણપ આવી શકે. પરંતુ શુદ્ધ પુષ્ટિ જીવો સાથે આવું ક્યારેય થતું નથી.

“એવં સર્ગસ્તુ.....” પુષ્ટિ સૃષ્ટિ (સર્ગ) આ રીતે થઈ શકે.

મિશ્ર સૃષ્ટિ- સર્ગ:-

૧. **પુષ્ટિ-પુષ્ટિ સૃષ્ટિ** : આ જીવો પ્રભુના મહાત્મ્ય જ્ઞાનવાળા અને સુદ્રઢ સર્વથી અધિક સ્નેહ સાથે કૃષ્ણ સેવામાં અત્યંત પરાયણ હોય છે.

૨. **મર્યાદા-પુષ્ટિ સૃષ્ટિ** : ભગવાનની લીલાઓની કથાઓના શ્રવણમાં, ગુણગાનમાં, સ્મરણમાં, ચિંતનમાં અને કીર્તન વિગેરેમાં લીન રહે છે. સેવા કરતા હોવા છતા પણ તેઓની ગુણગાન વિગેરેમાં વિશેષ પ્રિતી હોય છે. અને ફળની પણ અપેક્ષા હોય છે.

૩. **પ્રવાહ-પુષ્ટિ સૃષ્ટિ** : આ સૃષ્ટિના જીવોમાં પ્રભુના મહાત્મ્યની જીજ્ઞાસા અને પ્રભુ પ્રત્યેના ઉત્કૃષ્ટ સ્નેહ આ બન્નેનો અભાવ હોય છે. છતાં પણ ક્રિયાત્મક રીતે પણ કૃષ્ણના ભજન સેવામાં તત્પર

રહ્યાં કરે છે. અને વૈદિક કાર્યો પણ મહાત્મ્ય જાણ્યા વગર કાર્ય સિદ્ધિ માટે કર્યા કરે છે.

૪. શુદ્ધ-પુષ્ટિ સૃષ્ટિ : આ ત્રણે મિશ્ર સૃષ્ટિથી જુદા આ જીવો શુદ્ધ પુષ્ટિ જીવો છે. જે જીવોને પ્રભુએ સ્વયં પોતાના સંપૂર્ણ પ્રમેય બળથી પોતાના મૂળ આધિદૈવિક સ્વરૂપ તરફ તેઓને આકર્ષેલ છે. માટે જ આ જીવોનો સ્નેહ પણ કોઈ પણ પ્રમાણ બળના આધાર રહિત ઉત્કૃષ્ટ કોઈ પણ પ્રયોજન વગરનો સહજ અને શુદ્ધ (પ્રેમ) હોય છે. આ પ્રકારની શુદ્ધ પુષ્ટિ સૃષ્ટિ અતિ દુર્લભ હોય છે.

“**ફલં ત્વત્ર.....**” આ પ્રમાણેની પુષ્ટિ-સૃષ્ટિનાં ફળનું હવે નિરૂપણ કરે છે.

**ભગવાનેવ હિ ફલં સ યથાવિર્ભવેદ્ ભુવિ ॥
ગુણસ્વરૂપભેદેન તથા તેષાં ફલં ભવેત્ ॥૧૭॥**

(પુષ્ટિ જીવો માટે તો) ભગવાન જ ફળ છે. તે ભગવાન જ્યારે ભૂમિ પર આવિર્ભૂત થાય છે ત્યારે અલગ અલગ સ્વરૂપે અને તે સ્વરૂપના ગુણ પ્રમાણે તે તે જીવોને તે પ્રમાણેના ભેદથી ફળ પ્રાપ્ત થાય છે.

પુષ્ટિ જીવો માટે તો ભગવાન જ કેવળ ફળ છે. આ ભગવાન જ્યારે ભૂમિ ઉપર જે-જે સ્વરૂપથી આવિર્ભૂત થાય છે. તો તે-તે અવતાર પ્રમાણે ગુણો ધારણ કરે છે. દા.ત. મર્યાદા પુરુષોત્તમ રામાવતાર, નૃસિંહ અવતાર, કૃષ્ણાવતાર વિગેરે. આ અલગ અલગ અવતાર પ્રમાણે અલગ અલગ પ્રકૃતિનાં જીવોને આકર્ષે છે. પરંતુ શુદ્ધ પુષ્ટિ જીવો તો પૂર્ણ પુરુષોત્તમ શ્રી કૃષ્ણ સાથે જોડાય છે. અવતાર સમયે વ્રજના જીવો સાક્ષાત સ્વરૂપ સાથે જોડાયા અને અનાવતાર સમયમાં શુદ્ધ પુષ્ટિ જીવોની પ્રભુ

તરફની ભક્તિ સહજ પ્રગટ થાય છે. કારણ કે ભક્તિપણ એક પ્રભુનો ગુણ છે માટે ભક્તિપૂર્વક પ્રભુના ગુણગાન સાથે જોડાવાથી પણ તે ફલિત થાય છે.

ભગવાનના સ્વરૂપમાં આસક્તિવાળા જે પુષ્ટિ જીવો છે તેઓ અનાવતાર કાળમાં પણ પોતાના ઘરમાં બિરાજતા સ્વરૂપ સાથે, લીલા ભાવનાઓ સાથે જોડાઈને વ્રજ ભક્તો જેવો જ સ્વરૂપાનંદનો આનંદ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. તીવ્ર વિરહ સાથેના ગુણગાનથી હૃદયમાં પણ સ્વરૂપાનંદનો આનંદ પ્રાપ્ત કરે છે. કારણકે સ્વરૂપ અને ગુણ બેઉ એક જ છે. આવા જીવો બાલભાવથી કે કિશોરભાવથી જે ભાવથી મનોરથ રાખીને પ્રભુને ભજે છે, તે પ્રમાણે પ્રભુ પણ તેઓને તે ભાવથી પ્રતિસાદ આપે છે અને તે પ્રમાણેનું ફળ આપે છે.

आसक्तौ भगवनेव शापं दापयति क्वचित् ॥
अहंकारेऽथवा लोके तन्मार्गस्थापनाय हि ॥१८॥

(મિશ્ર પુષ્ટિ જીવો) (અન્ય માં) આસક્ત થાય અથવા અહંકાર થાય તો, ભગવાન જ કોઈક વખત શ્રાપ અપાવે છે. કારણકે આલોકમાં તેના માર્ગને (ભગવાનના માર્ગને) સ્થાપન કરવા માટે.

ક્યારેક કોઈક કૃપાપાત્ર જીવ સંસારમાં આસક્ત થાય અથવા તેને પોતાના સાધન બળ વિગેરેનો અહંકાર થાય ત્યારે ક્યારેક ભગવાન તેઓને કોઈ મહાનુભવી દ્વારા શ્રાપ પણ અપાવે છે. શાસ્ત્રો કહે છે, કે પ્રભુના એક કાર્યમાં અનેક કાર્યો સંપન્ન થઈ જાય છે. તેથી આ રીતે શ્રાપ અપાવવાથી તે જીવ તો ફરી પ્રભુના

માર્ગમાં સ્થિત થઈ જાય છે અને તેની સાથે સાથે આ લોકમાં પણ ભક્તિની મર્યાદા વિગેરેનું સ્થાપન પણ થાય છે. પરીક્ષિત રાજાને શ્રંગી ઋષિનો શ્રાપ લાગવાથી તેનો અહંકાર તો નષ્ટ થયો, વળી આલોકમાં શ્રી ભાગવત્ શાસ્ત્રની પ્રાપ્તિ થઈ. ચિત્રકેતુ ગંધર્વને પાર્વતીજી દ્વારા શ્રાપ અપાવીને તેના ગર્વનો નાશ કર્યો અને “વૃત્રાસુર ચતુઃશ્લોકી” જેવી દિવ્ય સ્તુતિ લોકમાં પ્રાપ્ત થઈ. નારદજી દ્વારા કુબેર પુત્રોને શ્રાપ અપાવીને તેઓને તો વ્રજ-લીલામાં પ્રવેશ મળ્યાનું દિવ્યફળ પ્રાપ્ત થયું સાથે સુંદર બાળલીલાનો આનંદ આલોકમાં પ્રાપ્ત થયો. આવા અનેક પ્રસંગો જોવા મળે છે. આ પ્રમાણે ભગવાન સ્વયં મિશ્ર પુષ્ટિ જીવોને અહંકાર આદિ દોષ નડે ત્યારે, તેઓને શ્રાપ અપાવીને પુનઃ સ્વમાર્ગમાં સ્થાપન કરાવે છે. તેવી રીતે પુષ્ટિ જીવો સાથે તો વિશેષ લીલા કરે છે. ક્યારેક સ્વામિનીજી દ્વારા શ્રાપ અપાવીને તેમનો અહંકાર જેવો કોઈ દોષ હોય તો તેનું નિરાકરણ કરાવી, વળી ભૂતલ ઉપર તે જીવો પુષ્ટિ-ભક્તિમાં અન્ય જીવોના પ્રેરણા રૂપ પણ થઈ પડે છે. અને પુષ્ટિ ભક્તિ જેવા દિવ્ય ભક્તિ માર્ગનો વિસ્તાર તે જીવો થકી થયા કરે છે.

ન તે પાષણ્ડતાં યાન્તિ ન ચ રોગાદ્યુપદ્રવઃ ॥
મહાનુભાવાઃ પ્રાયેણ શાસ્ત્રં શુદ્ધત્વહેતવે ॥૧૯॥

તેઓ પાખંડતાથી નથી ઘેરાતા અને તેઓને રોગ વગેરેના ઉપદ્રવ નથી નડતા. આવા મહાનુભાવોનું (પુષ્ટિ જીવોનું) પ્રાગટ્ય શાસ્ત્રો દ્વારા મોટે ભાગે શુદ્ધ થવાના હેતુ રૂપે જ હોય છે.

આ જીવો સાથે જે કાંઈ પણ ઘટીત થાય છે તે માત્ર પ્રભુની ઈચ્છાથી જ, પ્રભુની યોજનાપૂર્વક જ થાય છે. માટે તેઓ ભૂતલ

પર આવ્યા પછી, તે સર્વ કાર્યો પાર પાડવાનો હેતુ જ રાખે છે. તે કાર્યોમાં પ્રભુ પણ સાથ આપે છે. તેથી તેઓને શારિરીક કે માનસિક ઉપદ્રવો તેના કાર્યોમાં વિક્ષેપિત કરી શકતા નથી. વળી તેઓ પાખંડ જેવા દુર્ગુણોથી પણ ઘેરાતા નથી. તેઓ તો પોતાનું અને લોકનું કાર્ય સિદ્ધ કરીને સ્વસ્થાનને તરત પ્રાપ્ત કરી લે છે. આ જીવો ઘણું કરી મહાનુભાવી થાય છે અને ભૂતલ પર પોતાનાં શ્રાપ ભોગવી, શાસ્ત્રોકત આજ્ઞા પ્રમાણે રહીને ફરી નિર્દોષ થઈને સ્વસ્થાને પહોંચે છે.

**भगवत्तारतम्येन तारतम्यं भजन्ति हि ॥
लौकिकत्वं वैदिकत्वं कापट्यात्तेषु नान्यथा ॥२०॥**

ભગવાનના (સ્વરૂપો અને લીલાઓમાં) તારતમ્ય, વિવિધતા હોવાથી જીવો પણ પોત-પોતાના ભાવ પ્રમાણે વિવિધ રીતે તેનું ભજન કરે છે. (આ પુષ્ટિ જીવો) લૌકિક-વૈદિક કર્તવ્યો કાપટ્ય પૂર્વક કરતા હોય છે અન્ય રીતે નહીં.

ભગવાનના અનંત રૂપો હોય છે, અવતારો હોય છે. જે જીવને જે સ્વરૂપ તરફ આકર્ષણ થાય તેમાં જોડાય છે. પુષ્ટિ જીવો શ્રી કૃષ્ણના સ્વરૂપમાં જોડાય તો તેનાં પણ સ્વરૂપોમાં તારતમ્ય હોય છે. લીલા-ભેદને કારણે બાલ-ભાવ, સખા-ભાવ, માધર્યુભાવ. આવા જીવોના ભાવોમાં પણ તારતમ્ય હોય છે. માટે ભગવાન પણ પોતાનાં સ્વરૂપમાં અને લીલાઓમાં વિવિધતા પ્રગટ કરે છે. અને એ જીવોને તે-તે પ્રમાણે આકર્ષે છે. તેથી જીવ પણ પોતાની પ્રકૃતિ અને ભાવ પ્રમાણે પ્રભુએ ધારણ કરેલા સ્વરૂપને “પ્રતિસાદ” આપે છે. અને પ્રભુ સાથે લીલામાં જોડાય છે.

“લૌકિકત્વં....” આ પુષ્ટિ જીવો સંસારમાં હોવાથી લૌકિક અને વૈદિક કાર્યો તો કરતા જ હોય છે. પરંતુ તે ક્રિયાઓમાં અનાસક્તપણાથી જ કરે છે. તેઓની આસક્તિ ફક્ત પ્રભુમાં જ હોવાથી. લૌકિક કાર્યમાં આસક્ત નથી થઈ શકતા. લૌકિકમાં ક્લેષ નિવારણ અર્થે અથવા તો પોતાનો ભાવ પણ ગુપ્ત રાખવા લૌકિક જવાબદારીઓ નિભાવે છે. વળી આવશ્યક વૈદિક કર્મો જેવા કે ઉપનયન સંસ્કાર, શ્રાધ્ધ, લગ્ન, દાન-દક્ષિણા વિગેરે કરે છે. પરંતુ તે કોઈ પણ ફળની આશા વગર. માટે તે આ સર્વે કાર્યો કાપટ્યથી જ કરે છે. ગીતામાં પણ કહ્યું છે, તેમ મોટાઓનું અનુસરણ નાનાઓ કરતા હોય છે. માટે પણ તેઓ આ જવાબદારીના કર્મો નિભાવે છે. બીજા કોઈ કારણ માટે નહીં. એટલે કે યશ-કીર્તિ કે ફળની પ્રાપ્તિની ઈચ્છાથી નહીં.

વૈષ્ણવત્વંહિ સહજં તતોઽન્યત્ર વિપર્યયઃ ॥

સમ્બન્ધિનસ્તુ યે જીવાઃ પ્રવાહસ્થાસ્તથાઽપરે ॥૨૧॥

(પુષ્ટિ જીવોમાં) વૈષ્ણવત્વ સહજ જ હોય છે. માટે અન્ય ઠેકાણેથી તેનાથી વિરૂદ્ધ વર્તે છે.

પુષ્ટિ જીવોમાં વૈષ્ણતા સહજ છે. એટલે સહજતાથી પ્રભુ સાથે જોડાયેલા રહે છે. તેથી લૌકિક અને વૈદિક કાર્યો તેમની પ્રકૃતિ સાથે સુમેળ ન થવાથી તે-તે કાર્યો તેઓ કાપટ્ય પૂર્વક કરે છે.

“સમ્બન્ધિનસ્તુ.....” જે જીવો પ્રવાહીમાં સંબંધિત હોય છે તે બીજા માર્ગોથી પર હોય છે, જુદા હોય છે. આ પ્રવાહી જીવો જ્યાં જ્યાં પણ ફળ દેખાય તે-તે દેવતાઓને વારા ફરતી ભજતા રહે છે. અને વૈદિક જેવા બીજા માર્ગ સાથે તેમને કોઈ સંબંધ નથી

હોતો. અન્ય માર્ગોમાં સ્વાર્થ માટે પ્રવાહની જેમ તણાયા કરે છે. આ જીવો પુષ્ટિ પ્રવાહી નથી કેવળ પ્રવાહી જીવો વિશે અહીં કહેલ છે.

**"ચર્ષણી" શબ્દ વાચ્યાસ્તે તે સર્વે સર્વવર્ત્મસુ ॥
ક્ષણાત્ સર્વત્વમાયાન્તિ રુચિસ્તેષાં ન કુત્રચિત્ ॥૨૨ ॥**

આ "ચર્ષણી" જીવો તે કહેવાય છે કે તે બધા બધે વર્તવાવાળા હોય છે. ક્ષણ માટે ભાવાવેષમાં આવી જાય પણ તેઓની રૂચિ ક્યાંય સ્થિર ન થાય.

આ "ચર્ષણી" જીવો પુષ્ટિ-મર્યાદા-પ્રવાહી ત્રણે માર્ગોથી પર હોવા છતાં, તે-તે માર્ગમાં સંબંધ ન હોવા છતાં, તેઓ સર્વ માર્ગમાં ક્ષણ ક્ષણ માટે ભાવાવેષમાં આવી જઈ તે-તે માર્ગમાં જતાં આવતા રહે છે. પરંતુ કોઈ પણ એક માર્ગમાં તેઓની રૂચિ સ્થિર થઈ શકતી નથી. છતાં બધા માર્ગમાં વર્તવાવાળા હોય છે. તે ચર્ષણી શબ્દથી કહેવાય છે.

**તેષાં ક્રિયાનુસારેણ સર્વત્ર સકલં ફલમ્ ॥
પ્રવાહસ્થાન પ્રવક્ષ્યામિ સ્વરૂપાઙ્ગ ક્રિયાયુતાન્ ॥૨૩ ॥**

તેઓ ચર્ષણી જીવોની ક્રિયા અનુસાર બધે જ બધું જ ફળ મળે છે.

આ ચર્ષણી જીવો જે-જે માર્ગમાં જ્યારે જેટલું સાધન કે કર્મ કરે ત્યારે, તેટલું જ બધે ફળ મળે છે. પરંતુ કોઈ એક માર્ગમાં સ્થિર થઈને તે માર્ગનું સંપૂર્ણ ફળ પ્રાપ્ત કરીને કૃતાર્થ થઈ શકતા નથી.

"પ્રવાહ સ્થાન..." હવે પ્રવાહી જીવોના સ્વરૂપ (દેહ), અંગ અને ક્રિયા અનુસારના લક્ષણોથી તેઓ વિશે કહીશ.

जीवास् ते ह्यासुराः सर्वे "प्रवृत्तिञ्चे" ति वर्णिताः ॥
ते च द्विधा प्रकीर्त्यन्ते ह्यज्ञ-दुर्ज्ञ-विभेदतः ॥२४॥

આ બધા આસુરી જીવોનું વર્ણન ગીતામાં “પ્રવૃત્તિયેતિ” ત્યાં વર્ણવેલું છે. તે વળી “હ્યર્જ” અને “દુર્જ”ના બે ભેદથી સારી રીતે કહેવાયેલા છે.

ગીતામાં ૧૬ માં અધ્યાય માં ભગવાને કહ્યું છે.

પ્રવૃત્તિય નિવૃત્તિય જનાન વિદુરાસુરાઃ ।

ન શોયં નાડપિ આચારો ન સત્યં તેષુ વિદ્યતે ॥

આ આસુરી જીવો કયા કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થવું, કયા કાર્યથી નિવૃત્ત થવું તે જાણતા નથી. (શું કાર્ય કરવા અને કયા કાર્યો ન કરવા, વિધી નિષેધનું વિવેક તેઓમાં નથી.) આ આસુરી જીવોમાં ન તો પવિત્રતા, ન શ્રેષ્ઠ આચાર કે ન તો સત્યતા વિદ્યમાન હોય છે. શ્રી કૃષ્ણ આ શ્લોકના અંતે કહે છે કે “તતો પાન્ત્યધમા ગતિમ્” તેઓ તો અંતે અધમ ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે. તે “ય દ્વિધા....” વળી તે જીવો બે પ્રકારનાં ભેદથી વર્ણવાય છે. હ્યર્જ અને દુર્જ ॥

दुर्ज्ञास्ते भगवत्प्रोक्ता ह्यज्ञास्ताननु ये पुनः ॥
प्रवाहेऽपि समागत्य पुष्टिस्थस्तैर्न युज्यते ॥२५॥
सोऽपि तैस् तत्कुले जातः कर्मणा जायते यतः ॥

ગીતામાં જે ભગવાને કહ્યું છે તે હ્યર્જ જીવો, દુર્જ જીવોને અનુસરવાવાળા હોય છે. પુષ્ટિ માર્ગીય જીવો જો આસુરી પ્રવાહમાં આવ્યાં છતાં તેઓ આસુરી ધર્મમાં જોડાતા નથી. ભગવાનમાં દ્વેષ કરવાવાળા સહજ આસુરી જીવો ક્યારેય મુક્તિ પામી શકતા નથી.

ઘણ જીવને ક્યારેય દુર્ઘ જીવોનો દુઃસંગ થતા તેને અનુસરીને ભગવાન કે ભક્તો સાથે દ્વેષ કરતા હોય છે. પરંતુ તે દુર્ઘ જીવોનો દુઃસંગ દૂર થતાં પાછા પોતાની સ્વપ્રવૃત્તિમાં આવી જાય છે. અથવા ક્યારેક ભગવાનના હાથે મૃત્યુ પામતા મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. ભગવાને મારેલા જે-જે અસુરો મુક્ત થયા છે. તેને “ઘણ” જીવ જાણવા.

“પ્રવાહેડપિ....” પુષ્ટિ માર્ગીય જીવ ક્યારેક જીવ સ્વભાવ વશ ભગવાનનો કે ભક્તનો અપરાધ કરી દે તો તેનો ક્યારેક અસુર કુળમાં જન્મ થાય છે. છતાં પણ મૂળ તો તે કૃપા-પાત્ર જીવ હોવાથી, આસુરી પ્રવાહમાં આવ્યા છતાં પણ આસુરી ધર્મમાં જોડાતા નથી. નિબંધમાં (ભક્તિ પ્રકરણમાં) મહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે વેદની નિંદા અથવા અધર્મ આચરે અને તે જીવ જો ભક્તિ માર્ગીય હોય તો તેને નર્કની પ્રાપ્તિ ન થાય પણ હીન યોનીમાં જન્મ થાય અને તેનો ઉધાર પછી પ્રભુ જ કરે છે.

“સોડપિતૈસ....” તે જીવ પણ કર્મને લીધે તેવા અસુર કુળમાં જન્મ લે તો પણ તેમાં આસુરી ધર્મો પ્રવેશી શકતા નથી. દા.ત. પ્રલ્હાદ, બલીરાજા. આ સર્વેનો ઉધાર પછી પ્રભુ એ જ કરેલ છે.

॥ ઇતિ શ્રીવલ્લભાચાર્યવિરચિતઃ પુષ્ટિપ્રવાહમર્યાદાભેદઃ સમ્પૂર્ણઃ ॥

॥ સિદ્ધાન્તરહસ્યમ્ ॥

વિક્રમ સંવત ૧૫૪૯ માં ઠકુરાણી-ગોવિંદ ઘાટ પર શ્રાવણ મહિનાની એકાદશીની મહારાત્રીએ દેવીજનોના ઉદ્ધાર વિશે શ્રી મહાપ્રભુજીને ચિંતા થઈ, આપને ચિંતા હતી કે વિશુદ્ધ બ્રહ્મ સાથે અહંતા-મમતા, માયા યુક્ત જીવનો સંબંધ કઈ રીતે સ્થાપિત થઈ શકશે? આપનો આ તાપ સહન ન થતાં સાક્ષાત પ્રભુએ પ્રગટ થઈને જીવોને આત્મનિવેદન કરાવી બ્રહ્મ સંબંધ કરાવવાની આજ્ઞા કરી. આમ આ રીતે આ ગ્રંથ પ્રમાણરૂપ છે કે પુષ્ટિ માર્ગની શરૂઆત સાક્ષાત પ્રભુની આજ્ઞા દ્વારા થયેલ છે.

શ્રાવણસ્યામલે પક્ષે એકાદશ્યાં મહાનિશિ ॥

સાક્ષાદ્ ભગવતા પ્રોક્તં તદક્ષરશઃ ઉચ્યતે ॥૧॥

શ્રાવણ મહિનાના શુકલ પક્ષમાં એકાદશની મહાન રાત્રીએ સાક્ષાત ભગવાને જે કહ્યું તે અક્ષરે-અક્ષર કહ્યું છે.

આ પ્રથમ શ્લોક શ્રી મહાપ્રભુજીની વાણી છે. ત્યાર પછીના શ્લોક સાક્ષાત ભગવાનની વાણી છે. શ્રાવણ મહિનાના દેવતા વિષ્ણુ છે, માટે શ્રાવણ મહિનામાં આજ્ઞા થઈ. અમલ પક્ષે, (શ્રાવણસ્ય + અમલ) કારણકે જીવોના અહંતા-મમતા રૂપી મેલ ને દૂર કરવા રૂપી જીવનની પ્રક્રિયા બતાવી છે. માટે સ્વચ્છ અમલ પક્ષ અને જીવોના અજ્ઞાન દૂર કરીને તેજસ્વી જીવન જીવવાની શરૂઆત તેથી શુકલ પક્ષ. વળી જીવોની અગિયાર ઈંદ્રિયોને વિશુદ્ધ કરવાની પ્રક્રિયા આ ગ્રંથમાં આત્મ-નિવેદન થકી બતાવી છે. સર્વેન્દ્રિય સમર્પણ કરવાની આજ્ઞા માટે એકાદશી તિથી. “બ્રહ્મ સંબંધ” પછી તે સમર્પિત જીવોના અજ્ઞાન રૂપી અંધકાર દૂર કરી

પ્રભુ સાથે મિલનની પ્રક્રિયા, માટે “મહાનિશિ”. શાસ્ત્રો કહે છે કે “ભગવદ્ આજ્ઞા” આકાશવાણી દ્વારા, સ્વપ્ન દ્વારા, મહાઅનુભવીઓ દ્વારા અથવા પ્રેરણા દ્વારા પણ થાય. પરંતુ આપશ્રી અહીં આજ્ઞા કરી રહ્યાં છે, સાક્ષાત ભગવાને પ્રગટ થઈને મને આજ્ઞા કરી છે, અન્ય રૂપથી નહીં.

દામોદરદાસજીએ સેવક ભાવે દીનતા પૂર્વક કહ્યું કે “ભગવદ્ વાણી મેં સાંભળી છે પણ સમજ્યો નથી.” જેથી દમલાજીને સમજાવવા મિષે આ ગ્રંથ આપણા સુધી પ્રમાણરૂપે આવ્યો કે પુષ્ટિમાર્ગ સાક્ષાત પ્રભુની ઈચ્છા, આજ્ઞાથી શરૂ થયો છે.

બ્રહ્મ-સમ્બન્ધ કરણાત્ સર્વેષાં દેહ-જીવયોઃ ॥

સર્વ-દોષ-નિવૃત્તિર્હિ દોષાઃ પન્ચવિધાઃ સ્મૃતાઃ ॥૨॥

બ્રહ્મ સંબંધ કરવાથી તે બધાના દેહથી અને જીવથી થયેલા દોષો, વળી જે સ્મૃતિમાં પાંચ પ્રકારના દોષો વર્ણવેલા છે તે બધા દોષો (સેવામાં) બાધક થઈ શકતા નથી.

આ શ્લોકથી પ્રભુની વાણી શરૂ થાય છે. શ્રી મહાપ્રભુજીને મુખ્ય ચિંતા જીવોના દોષો વિશેની હતી, તેથી અહીં શરૂઆતમાં જ પ્રભુ તે વિશેનું આશ્વાસન આપે છે કે તેના સ્થુળ દેહથી કે સૂક્ષ્મ દેહથી (મન-બુદ્ધિ-વિગેરેથી) થતા દોષો સેવામાં નડી નહીં શકે. વળી નિર્દોષ બ્રહ્મ સાથે સેવા થકી તે જીવના જોડવાથી ધીરે ધીરે આંતરિક ઈન્દ્રિયોના દોષ (જીવના) કામ, ક્રોધ-લોભ આદિ નિવૃત્ત થતા જાય. તેના થકી દેહના દોષ પણ નિવૃત્ત થતા રોગાદિક ઉપદ્રવ પણ સેવામાં બાધક નથી થઈ શકતા. વળી સ્મૃતિમાં વર્ણવેલ પાંચ પ્રકારના દોષો પણ તેને બાધક નથી થઈ શકતા. આ પાંચ દોષ આગળના શ્લોકમાં બતાવે છે.

સહજા દેશકાલોત્થાઃ લોકવેદનિરૂપિતાઃ ॥
સંયોગજાઃ સપર્શજાશ્ચ ન મન્તવ્યાઃ કથન્ચન ॥૩॥

લોકમાં અને વેદમાં પાંચ પ્રકારના દોષો સહજ, દેશોત્થ, કાલોત્થ, સંયોગજન્ય અને સ્પર્શજન્યનું નિરૂપણ થયેલ છે.

(૧) સહજદોષ: જન્મથી જ સ્ત્રી, શુદ્ર, હીન ચોનીમાં (ચાંડાલ વિગેરે) દેહ પ્રાપ્ત થયો હોય અથવા ખંડીત અવયવવાળો દેહ હોય (અપંગ). આ સર્વે લોકોથી શાસ્ત્રોની દ્રષ્ટિએ સેવા પૂજા વિગેરે ન થઈ શકે. વળી જીવ જન્મો-જન્મથી પ્રકૃતિને વશ છે. માટે કામ-ક્રોધ-લોભ-મોહ-મત્સર વિગેરે તે જીવ સાથે સહજ રીતે લાગેલા છે, અર્થાત સ્થુલ દેહ અને સુક્ષ્મ દેહ બન્ને દોષો થી ભરેલા છે. પંચમહાભૂત થી બનેલા આ દેહનો પ્રભુ સાથે સંબંધ ન હોવાથી તેમાં દોષ ઉત્પન્ન થવાની શક્યતા હોય છે જે પૂજા માર્ગમાં “ભૂતશુદ્ધાધિક” થી નિવૃત્ત કરવામાં આવે છે. પણ અહીં સેવા માર્ગમાં પ્રભુ સાથે પ્રેમથી જોડાયેલા હોય તો આ શુદ્ધિકરણ વિધિની આવશ્યકતા રહેતી નથી. સેવામાં ઉપર બતાવેલ સહજ દોષ પ્રભુની ભક્તિ, પ્રેમમાં બાધ નથી કરી શકતા.

(૨) દેશથી થતા દોષ: મલેચ્છોના દેશો કે જ્યાં ગૌહત્યા થતી હોય, નાસ્તિકોના ઉપદ્રવ હોય, તામસ્ ભૂમિ જ્યાં લડાઈ-હિંસા વિગેરેના ક્લેષ હોય. આવા ઘણા સ્થાનો શાસ્ત્રોની આજ્ઞા પ્રમાણે ધાર્મિક કાર્યો માટે માન્ય નથી. ત્યાં કરેલા વેદોક્ત કર્મ ફલિત નથી થતા. વળી સેવા-પૂજાના સ્થાનો, આસનો વગેરેને પણ વિધિપૂર્વક શાસ્ત્રોક્ત રીતે શુદ્ધ કરવા આવશ્યક હોય છે. પરંતુ ભક્તિ-પ્રેમ રૂપી સેવામાં આ બધાની આવશ્યકતા રહેતી નથી.

(૩) કાળથી થતા દોષ: કલીકાળની અસરથી થતા દોષ, વારંવાર ગ્રહ-નક્ષત્રને લીધે નડતા અપવિત્ર કાળના દોષ (ગ્રહણ વિગેરે) અને વૃધ્ધાવસ્થા આદિ દેહ ને કાળના કારણે બાધક થતા દોષ આ સર્વે કાલોત્થ દોષ સેવામાં બાધક નથી થતા.

(૪) સંયોગથી ઉત્પન્ન થતા દોષ: આ દોષો એટલે શુદ્ધ, ચાંડાલ, રજસ્વલા સ્ત્રીઓ, સુતકીઓ, મ્લેચ્છ બુદ્ધિવાળાઓ, અપવિત્ર જન વિગેરેનાં સંયોગ થવાથી તારા-સુતક જેવી શાસ્ત્રોક્ત વિધિ જેમાં અનેક પ્રકારના સ્નાનાદિ કરીને પવિત્ર થવું પડે. ક્યારેક આવા પ્રકારના સંયોગથી થતા દોષો માટે પ્રાયશ્ચિત વ્રતો વિગેરે પણ કરવા પડે. તે પછી જ પૂજા આદિ પવિત્ર કાર્ય કરી શકે છે. પરંતુ નિત્ય સેવામાં લીલા-ભાવાત્મક સેવાથી જોડાવા માટે આ બધી આવશ્યકતા નથી રહતી. કારણકે તે અવસ્થામાં તો આ વિધી-વિધાન વિશ્લેષ કરી શકે છે.

(૫) સ્પર્શથી ઉત્પન્ન થતા દોષો: ઉપર દર્શાવેલ સર્વે અસ્પર્શીઓના સ્પર્શ થવાથી અથવા સેવા-પૂજા વિગેરેના પવિત્ર પાત્રો, સ્થળ, આસન અને તેના અન્ય પૂજાનાં સાહિત્ય વિગેરેને પણ સ્પર્શસ્પર્શનો દોષ લાગે તો તેના શુદ્ધિ કરણનાં ઉપચારો વિવિધ રીતે ઉંડાણ પૂર્વક બતાવેલ છે. પરંતુ સેવામાં આ દોષોનો ઉપચાર આવશ્યક નથી.

આજના સમય પ્રમાણે રોજીંદા જીવનમાં અભ્યાસાર્થે, પ્રવાસ, વાહનોમાં મુસાફરી, સ્થળાંતર અને વ્યવસાયિક કામ માટે નોકરી-ધંધા વિગેરે માટે લાંબા સ્થળે નિત્ય જવું-આવવું પડે, અનેક લોકોની સાથે જોડાવું પડે, ખાન-પાન કરવું પડે, આવા સંજોગોમાં શુદ્ધો, રજસ્વલા સ્ત્રીઓ વિગેરેનો નિત્ય અને વારંવાર

સંયોગ અને સ્પર્શ થવાની શક્યતાઓ રહેલી જ છે. તેવે સમયે તારા-સુતક પાળવું કે શૌચ વિધિ કરીએ તો સેવા પૂજામાં જવાનો અવકાશ જ ન રહે. વળી આજનાં સમયમાં કોઈ દેશ ગૌહત્યા વગરનો કે હિંસા વગરનો નહીં હોય, તો આવા સંજોગોમાં શું સેવા જ છોડી દેવી? પૂજા વિગેરે ધાર્મિક કાર્યો તદ્દન નિષ્ફળ જ જાય! આ કલીકાળમાં કાળનાં દોષો વિશેષ થતા દેખાય છે. આવા તદ્દન વિપરીત કાળ અને સમય-સંજોગોમાં સેવા માટે આ પાંચેય દોષો નડવાની શક્યતાઓ મહદ્ અંશે રહેલી છે. પરંતુ અહિં વિશેષ કૃપા જોવા મળે છે કે બ્રહ્મ સંબંધ થયા પછી સેવામાં આ પાંચ દોષો માનવામાં નહીં આવે. શ્રી રઘુનાથજી આજ્ઞા કરે છે કે બ્રહ્મ સંબંધી જીવનો દેહ-સંયોગ પ્રભુ સાથે નિત્ય થતો હોવાથી આવા દોષો થવાની શક્યતા તે જીવ માટે ઓછી રહે છે. વળી શ્રી પુરૂષોત્તમજી આજ્ઞા કરે છે કે ભક્તિમાર્ગમાં દેહ, ઈન્દ્રિય અને તેના ધર્મો સહિત બધાનું અર્પણ ભગવાનમાં થયેલ છે તેથી તે સર્વે સેવામાં પ્રતિબંધ નહીં કરે. પ્રભુ નિર્દોષ છે તેથી તેના સંબંધિત સર્વે કાંઈ નિર્દોષ થાય છે માટે આ પાંચ દોષ ભક્તિની આ ભાવાત્મક અવસ્થામાં બાધક થવાની શક્યતા રહેતી નથી.

અન્યથા સર્વદોષાણાં ન નિવૃત્તિઃ કથञ્ચન ॥
અસમર્પિત-વસ્તુનાં તસ્માદ્- વર્જનમાચરેત્ ॥૪॥

બીજા કોઈ ઉપાયથી આ સર્વ દોષોની નિવૃત્તિ ક્યારે પણ નહીં થાય. (પરંતુ તે માટે) અસમર્પિત વસ્તુઓનો સર્વથા ત્યાગ કરીને રહેવું.

બ્રહ્મસંબંધ કરવાથી સર્વ દોષ નિવૃત્ત થવાની વિશેષ કૃપાની આજ્ઞા થઈ. પરંતુ તેની માટે સંપૂર્ણ શરણાગત જીવનની અપેક્ષા

છે. તેની માટે સૌથી પહેલી શરત કે બ્રહ્મસંબંધી જીવનું, તેના હક્કનું, સર્વ કાંઈ પ્રભુને સમર્પિત કરવું, સર્વસ્વનું નિવેદન કરવું. શ્રીમદ્ ભાગવતના છઠ્ઠા સ્કંધમાં શુકદેવજી કહી રહ્યાં છે. “દાન, તપ વિગેરે સાધનો કર્યા પછી પણ ક્યારેક થોડા પાપ શેષ રહી જાય તો વાસુદેવ ભગવાનની ભક્તિ વડે જ તેનો સંપૂર્ણ નાશ થઈ શકે છે, જેવી રીતે પ્રભાતે સૂર્યથી ઝાકળ બિંદુનો નાશ થાય છે.” આ ભક્તિ આત્મનિવેદન પૂર્વકની, સર્વસમર્પણ પૂર્વકની હોય ત્યારે જ શુકદેવજી મહારાજ કહે છે તેમ પાપનો નાશ થાય છે. ગીતાજીમાં તથા અન્ય પુરાણોમાં પણ શરણાગતી અને આત્મનિવેદનથી જ ભક્તોના સર્વ કાર્ય સિદ્ધ થતા હોય છે તેવી આજ્ઞાઓ છે. માટે અન્ય કોઈ રીતે દોષોની નિવૃત્તિ નહીં થાય, આત્મનિવેદન કરવું એટલે જીવનું જે કાંઈ પણ છે તે સર્વસ્વ પ્રભુને નિવેદન કરવું. ત્યારબાદ અન્ન- વસ્ત્રાદિ સર્વ કાંઈ પ્રભુની પ્રસાદી રૂપે જ ગ્રહણ કરવું અત્યંત જ આવશ્યક છે. અન્નથી જ સ્થુળ દેહ તથા સુક્ષ્મ દેહ બને છે (મન-ઈન્દ્રિયો વિગેરે). તેથી સમર્પિત પ્રસાદી ભોગ લેવાથી દરેક ઈન્દ્રિયો નિર્દોષ બને છે. “અન્ન તેવું મન” માટે પ્રસાદી અન્નથી સુક્ષ્મ દેહમાં પણ અલૌકિકતા આવે છે. અન્નના ચાર ભાગ થાય છે. (૧) લોહી, મજ્જા, માંસ, હાડકાં વિગેરે (૨) વિર્ય (૩) સુક્ષ્મ મન-બુદ્ધિ અને ચોથો ભાગ કચરા તરીકે ત્યાગ થાય છે. માટે સમર્પિત અન્નથી સંપૂર્ણ દેહ અલૌકિક બને છે. આ રીતે તે આત્મનિવેદન કરેલા જીવે પોતાનાં હક્કની દરેક વસ્તુઓને સમર્પિત કરીને ગ્રહણ કરવું. અસમર્પિત વસ્તુનો સદંતર ત્યાગ કરવો. પોતાના અધિકારની દરેક વસ્તુઓ અને પોતાના દેહ-આત્મા સાથે જોડાયેલા દરેકને

સમર્પિત કરીને સંબંધ રાખવો જરૂરી છે. આવી રીતે નિર્દોષ પ્રભુને નિર્દોષ જ વસ્તુ સમર્પિત થાય તે માટે આ સમર્પણની પ્રક્રિયાથી સમર્પિત જીવનું સર્વે કાંઈ નિર્દોષ થઈ શકશે.

નિવેદિભિઃ સમર્પ્યેવ સર્વં કુર્યાદ્ ઇતિ સ્થિતિઃ ॥

ન મતં દેવદેવસ્ય સામિશ્નુક્ત-સમર્પણમ્ ॥૫॥

નિવેદન કરેલા જીવોએ સર્વસ્વનું સમર્પણ કરીને રહેવું. દેવોના દેવ શ્રી કૃષ્ણને “અર્ધભુક્ત” વસ્તુઓનું સમર્પણ ન કરી શકાય એવો મત (સિક્કાંત) છે.

જેણે આત્મનિવેદન કરેલું છે, તેઓએ સઘળા કાર્યો ભગવાનની આજ્ઞા લઈને જ કરવા. જીવનના નિર્વાહ અર્થે જે કોઈપણ લૌકિક-વૈદિક કાર્યો કરવા પડે તે દરેક પ્રભુની આજ્ઞા લઈને જ કરવા, જેમ કે ઘરમાં લગ્ન પ્રસંગ વિગેરેમાં વપરાતુ ધન પણ જરૂર પુરતું જ ખર્ચ કરવું, યશ-કીર્તિ અર્થે નહીં. અને તે ધન પણ નિવેદન કરીને જ વાપરવું. આ રીતે દરેક કાર્યોમાં નિવેદન કરીને સ્થિતિ રાખવી.

દેવોના દેવ શ્રી કૃષ્ણને અર્ધભુક્ત વસ્તુઓનું સમર્પણ ક્યારેય ન કરવું. જીવન નિર્વાહની અન્ન-વસ્ત્રાદિક જે કાંઈ પણ વસ્તુઓ ઘરમાં આવે તેમાંથી કંઈ પણ પોતે ઉપભોગ કરીને પછી બાકી વધેલી વસ્તુઓ પ્રભુને સમર્પણ કરીએ તેને અર્ધભુક્ત સમર્પણ કહેવાય. કુટુંબમાં રહીને સેવા કરતા હોઈએ ત્યારે પ્રભુ સિવાય બીજા પરિવારજનો માટે વપરાતુ દ્રવ્ય (બાળકોની ફી-પરિવારજનોની ઔષધિ વિગેરે) તે ખર્ચ સમયે પણ પ્રથમ પ્રભુની આજ્ઞા લઈને વાપરવાથી તે દ્રવ્ય “અર્ધભુક્ત” થતું નથી. નિવેદન

કરેલા જીવે દ્રવ્ય-વસ્તુ સિવાય દેહ, આત્મા, ઈન્દ્રિયોનું પણ સમર્પણ કરેલું છે. માટે દેહ પણ સેવામાં વિશેષ કરીને જોડવો આવશ્યક છે. અને પરિવાર જનોની સેવા પણ જરૂરી છે તો તે પરિવાર પણ પ્રભુની સેવાર્થે પ્રભુથી જોડાયેલા છે. વૈષ્ણવ છે તે ભાવથી, પોતાના દેહના સંબંધના ભાવથી નહીં. માટે મન-ચિત્ત-બુદ્ધિ વિગેરેનું પણ પ્રભુમાં સમર્પિત રાખવું જરૂરી છે. પરિવારજનોને પ્રભુના સંબંધી જાણીને (તેનું પણ આપણા આત્મા સાથે સમર્પણ થયેલું છે.) તેના સેવક જાણીને તેઓમાં પ્રેમ રાખવો. આ પ્રમાણે નિવેદિત જીવન જીવવાથી અસમર્પિતનો ત્યાગ, સમર્પિતનો જ ઉપભોગ અને અર્ધભૂકત સમર્પણનો ત્યાગથી જીવન જીવવું બ્રહ્મસંબંધી જીવો માટે અપેક્ષીત છે.

તસ્માદાદૌ સર્વકાર્યે સર્વવસ્તુસમર્પણમ્ ॥

દત્તાપહારવચનં તથા ચ સકલં હરેઃ ॥૬॥

ન ગ્રાહ્યમિતિ વાક્યં હિ ભિન્નમાર્ગપરં મતમ્ ॥

તે માટે દરેક કાર્ય અને દરેક વસ્તુનું પ્રથમથી જ સમર્પણ કરવું, “દીધેલું પાછું લેવું” (દત્તાપહાર) અને “બધુ પ્રભુનું જ છે”. (સકલં હરેઃ) “તે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય નથી”. આ વાક્યો ભિન્ન માર્ગના મતનાં છે. (પુષ્ટિ માર્ગના મતના નહીં)

નિવેદન કરેલાં હોય તેઓએ જે કાંઈ પણ લૌકિક કે વૈદિક કાર્યો કરવા પડે તે પ્રભુને નિવેદન કરીને કરવા, દરેક કાર્યો માટે પ્રભુની આજ્ઞા લેવાથી સેવક ધર્મ તો જળવાય જ છે સાથે સાથે પ્રભુ સાથે તે જીવ મનથી પણ જોડાયેલો રહી શકે છે. આ રીતે દરેક કાર્ય સમર્પણ કરવા ઉપરાંત દરેક વસ્તુ પણ પ્રભુને સમર્પણ કરીને રહેવું.

નિવેદન કરતી વખતે ઘર, ધન, અન્ન-ભોગ, સર્વ વસ્તુઓનું પ્રભુને સમર્પણ કરી દીધું છે તો તે પ્રભુને સમર્પિત કરેલી વસ્તુઓનો ઉપભોગ પાછો સેવક કરી શકે ? એવી શંકા થાય તો અહીં ખુલાસો કરે છે કે અન્ય માર્ગમાં જ્યાં “દાન” ની પ્રક્રિયા છે, ત્યાં દેવને આપેલું પાછું ન લેવાય તેવી રીત છે. કારણકે તે “દેવદ્રવ્ય” થઈ જાય. દાન દેવું એટલે દાન દેનારની સત્તા તે વસ્તુ પરથી દૂર થાય અને દાન લેનારાની સત્તા તેના પર સ્થાપિત થાય. તેથી દાનમાં આપેલી વસ્તુઓ આપનાર ફરી ક્યારેય વાપરી ન શકે. પરંતુ અહીં પુષ્ટિ માર્ગમાં તો દાનનો નહીં પરંતુ સમર્પણ ભાવનાથી નિવેદન કરવામાં આવે છે. અને દરેક વસ્તુ પ્રભુની આજ્ઞા લઈને પ્રસાદરૂપે પછી ઉપભોગ કરી શકે છે. પ્રસાદી અન્નભોગ, વસ્ત્ર વિગેરે સર્વ કાંઈ.

સેવકાનાં યથા લોકે વ્યવહારઃ પ્રસિદ્ધયતિ ॥૭॥

તથા કાર્યં સમર્પ્યેવ સર્વેષાં બ્રહ્મતા તતઃ ॥

લોકમાં સેવક-સ્વામીની વ્યવહાર જે પ્રમાણે પ્રસિદ્ધ છે તે રીતે રહેવું. દરેક કાર્યો સમર્પણ કરીને કરવાથી અને બધા આત્મીયજનોનું પણ સમર્પણ કરવાથી બધાનું “બ્રહ્મત્વ” થાય છે.

લૌકિકમાં જેમ સ્વામીની સેવા કરવાવાળો સેવક, સ્વામીના જ ઘરમાં રહે છે. તેનું જ અન્ન, વસ્ત્ર, ઘર વિગેરે વાપરે છે. પરંતુ તેમાં સ્વામીત્વ-સ્વામીનું જ છે તે ભૂલ્યા વગર. અને દરેક વસ્તુ સ્વામીના ઉપયોગ પછી તેની આજ્ઞા લઈને સેવક પોતે વાપરે છે. તેવી રીતે બ્રહ્મ સંબંધી જીવે ઘર, કુટુંબીજનો, દ્રવ્ય, પોતાનો દેહ-ઈન્દ્રિય સર્વ કાંઈ પ્રભુને સમર્પણ કરેલું છે. તેથી તેના સ્વામી પ્રભુ

છે, માટે તે પોતાના ઘરમાં પ્રભુના સ્વામીત્વને સ્વીકારીને સેવકની જેમ દરેક વસ્તુ પ્રભુના ઉપભોગ પછી આજ્ઞા લઈને સ્વીકારવી. આ રીતે સેવક-સ્વામી સંબંધે રહેવું આવશ્યક છે.

“તથા કાર્યમ્....” દરેક કાર્યો અને કુટુંબીજનોને સમર્પિત કરવાથી બધાનું “બ્રહ્મત્વ” થઈ જશે. કુટુંબીજનોને પણ બ્રહ્મ સંબંધથી બ્રહ્મ સાથે જોડયા પછી તેનામાં પણ લૌકિક સંબંધની બુદ્ધિ ન રાખતાં, પ્રભુ સંબંધી બુદ્ધિ રાખવી, તે પ્રમાણેનો વ્યવહાર રાખવો. તેમ કરવાથી સેવક ધર્મ નિભાવી શકાય ઉપરાંત કુટુંબીજનો માટે વપરાતું દ્રવ્ય (સંતાનોના વિદ્યાભ્યાસ-દવા વિગેરે માટે વપરાતુ દ્રવ્ય), તેઓ માટે આપવો પડતો સમય, (સંતાનોની સાર-સંભાળ વિગેરે) આ સર્વનો જ વ્યય થતો લાગે, અથવા આ સર્વે અર્ધભુક્ત થયેલ લાગે ત્યારે તે સર્વમાં બ્રહ્મત્વ થયેલું છે. તે અલૌકિકભાવે, વૈષ્ણવભાવે, રહેવાથી અને આજે અથવા ભવિષ્યમાં પણ “તેઓ પ્રભુની સેવા અર્થે છે.” તેવો ભાવ રાખવાથી સર્વ કાંઈ સમર્પણ થયું કહેવાશે. તેથી તે સર્વ પણ અલૌકિક થશે. બધામાં બ્રહ્મની દ્રષ્ટિ રાખવી સર્વાત્મા ભાવ માટે પણ સહાયક થઈ પડે. કારણકે સ્વમાર્ગમાં “સર્વાત્મા ભાવ” પર્યંત પહોંચવું અતિ આવશ્યક છે.

ગંગાત્વં સર્વદોષાણાં ગુણદોષાદિવર્ણના ॥૮॥

ગંગાત્વેન નિરુપ્યા સ્યાત્તદ્વદત્રાપિ ચૈવ હિ ॥

જેમ અશુદ્ધ જળ ગંગાજીમાં મળી જાય પછી તેના આગલા અપવિત્ર ગુણો લેખાતા નથી. તે જળ ગંગા-વત્ જ થઈ જાય છે. તેની સાથે ગંગાજી જેવો જ વ્યવહાર થાય છે. તેવી રીતે અહીં પણ તેમ જ થાય છે.

અહીં પણ એટલે બ્રહ્મસંબંધ થયા પછી, તે પહેલા તે જીવ અહંતા-મમતા-માયા વિગેરેથી દુઃખિત હોય છતાં પણ બ્રહ્મ સાથે જોડાવાથી તેનાં પણ ગુણ-દોષ આગલા ન ગણાતા તે જીવ બ્રહ્મવત જ કહેવાશે. જો જીવ પોતાની સંપૂર્ણતાથી બ્રહ્મ સાથે જોડાય તો, તે બ્રહ્મ નિર્દોષ હોવાથી ધીરે ધીરે તે જીવ પણ તેવી જ નિર્દોષતા પ્રાપ્ત કરશે. પછી તેનાં આગલા દોષ તેના અલૌકિક જીવનમાં નહીં લેખાય. જેમ એક ગંદા જળનું નાળુ ગંગામાં મળી ગયા પછી તે ગંગા જ બની જાય છે. તેની સાથે ગંગા જેવોજ વ્યવહાર, પૂજન, અર્ચન આદિ થાય છે. પછી તેનું પૂર્વનું મલિન સ્વરૂપ મનાતું નથી. તેવી જ રીતે બ્રહ્મસંબંધ પછી તે જીવના પૂર્વ દોષ મનાતા નથી, તે બ્રહ્મવત થઈ જાય છે. શ્રી મહાપ્રભુજી નિબંધમાં આજ્ઞા કરે છે કે અગ્નિ પાસે જવાથી તાપ લાગવાનો જ છે, તેવી રીતે જીવ જ્યારે પ્રભુ પાસે રહે છે તો પ્રભુના ગુણ તો જીવમાં પ્રવેશ થાય છે જ. આ રીતે સર્વેન્દ્રિયોથી બ્રહ્મ સાથે જોડાયા પછી તેના પૂર્વના દોષ રહેવા શક્ય નથી. બ્રહ્મના ગુણ જ તેનામાં પ્રવેશ કરી શકે છે.

॥ ઈતિ શ્રીવલ્લભાચાર્યવિરચિતં સિદ્ધાંતરહસ્યં સમ્પૂર્ણમ્ ॥

આ ગ્રંથમાં એક વિલક્ષણતા જોવા મળે છે. દરેક શાસ્ત્રોમાં, ગ્રંથોમાં, જ્ઞાનમાર્ગ-કર્મમાર્ગ વિગેરેથી અહંતા-મમતા વિગેરે દૂર કરીને તે જીવનું હૃદય જ્યારે સ્વચ્છ થાય ત્યારે પ્રભુ તેના હૃદયમાં બિરાજે અને તેની આધ્યાત્મિક સફર આગળ વધે. પરંતુ અહીં એવું લાગે છે કે શ્રી મહાપ્રભુજી પ્રભુને એટલા વ્હાલા (વલ્લભ) છે કે શ્રી મહાપ્રભુજીની જીવો વિશેની ચિંતા પ્રભુથી

સહન ન થઈ અને જીવોને જેવા છે તેવા, દોષ ભરેલા સ્વીકારવાની આજ્ઞા કરી ત્યાર બાદ બ્રહ્મ સાથે જોડાયા પછી ધીરે ધીરે તે જીવ વિશુદ્ધ થાય તેની પ્રક્રિયા બતાવી. નવધા ભક્તિમાં પણ શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ વિગેરે કરતાં કરતાં તે જીવ જ્યારે શુદ્ધ થાય ત્યારે છેલ્લી નવમી ભક્તિ “આત્મનિવેદન” બતાવી છે. જ્યારે અહીં જીવ જેવો છે તેવો આત્મનિવેદન કરીને પછી તે જીવો અષ્ટાક્ષર, પંચાક્ષર મંત્ર જીવનમાં, વહેવારમાં વણીને ધીરે ધીરે શુદ્ધ થઈને તે જીવનો બ્રહ્મ સાથેનો સંબંધ ફલિત થાય છે. અને આ રીતે હજારો વર્ષોથી વિખૂટો પડેલો જીવ તાપ-કલેશાનંદ પૂર્વક સંપૂર્ણ રીતે પ્રભુનો થઈ જાય છે.

પ્રભુએ આજ્ઞા કરેલ ગદ્ય મંત્ર, આત્મનિવેદન મંત્ર (સહસ્ર પરિવસ્તર...) આ મંત્રની વાણી અતિ ગૂઢ અને ગૌપ્ય હોવાથી, સાર્વજનિક રીતે દરેકનો અધિકાર ન હોવાથી શ્રી મહાપ્રભુજીએ સ્પષ્ટ રીતે તે ગદ્ય મંત્ર અહિં આ ગ્રંથમાં પ્રગટ કરેલ નથી.

સિદ્ધાંત રહસ્યમ

ગ્રંથની વિલક્ષણતા
સાક્ષાત ભગવદ્ આજ્ઞા
(પુષ્ટિ માર્ગનું પ્રમાણ)

ભગવદ્ આજ્ઞાના સારરૂપ સિદ્ધાંત

- બ્રહ્મસંબધથી સેવામાં બાધ એવા પાંચ દોષોની નિવૃત્તિ.
સહજ, દેશોત્થ, કલોત્થ, સંયોગજ, સ્પર્શજ.

- બ્રહ્મસંબધી જીવોનું કર્તવ્ય નિરૂપણ

અ) અસમર્પિતના ત્યાગદ્વારા સમર્પિતનો જ ભોગ

બ) સામીક્ષિત સર્મપણનો નિષેધ.

- દાન અને સમર્પણના વિવેક દ્વારા "દત્તાપહાર" દોષનું નિરાકરણ

- પ્રભુને સર્વસ્વ સમર્પણ કરવાથી તે બધામાંજ નિર્દોષતા આવે છે. ગંગાજીના ઉદાહરણ દ્વારા એનું નિરૂપણ. ગંદુ જલ પણ ગંગામાં જાય તો તે ગંગાવત્

॥ नवरत्नम् ॥

આ ગ્રંથની રચના શ્રી મહાપ્રભુજીએ વિક્રમ સંવત ૧૫૫૮ માં અડેલમાં કરેલ છે. ગોવિંદ દુબેએ સેવામાં ચિત્ત ન લાગવા વિષે પ્રશ્ન કર્યો તો તેના ઉત્તર રૂપે નવરત્ન ગ્રંથની રચના આપશ્રીએ કરેલ છે. અને તેના થકી આપે સ્વકીય જનોને પણ ઉપદેશ આપ્યો કે "ચિત્તનું સેવામાં લાગવું જ સેવાનું લક્ષણ છે". (સિક્રાંત મુક્તાવલી) તો ચિત્તમાં લૌકિક કે અલૌકિક કોઈ પણ વિષયની જો ચિંતા કે ઉદ્વેગ રહે તો આપણું મુખ્ય સાધન અને ફળ જે સેવા જ છે એ જ ફલિત ન થાય માટે આ ગ્રંથ દ્વારા નિજજનોને નિશ્ચિતતા આપી રહ્યાં છે.

ગોવિંદ દુબેનો પ્રશ્ન જ અલૌકિક સમસ્યા માટે હતો. માટે આ ગ્રંથ સેવામાં નડતી ચિંતા-ઉદ્વેગ વિગેરેના નિવારણ અર્થે જ છે. કોઈ લૌકિક સમસ્યાઓનો અથવા નવગ્રહ વિષયક નિરાકરણ માટે નહીં.

चिन्ता कापि न कार्या निवेदितात्मभिः कदापीति ॥

भगवानपि पुष्टिस्थो न करिष्यति लौकिञ्च गतिम् ॥૧॥

આત્મ નિવેદન કરેલા જીવોએ ક્યારેય પણ ચિંતા ન કરવી. પુષ્ટિમાં સ્થિત થયેલા જીવોની ભગવાન ક્યારે પણ લૌકિક ગતી નહીં જ કરે.

જેઓએ પોતાના આત્મા વિગેરેથી સમર્પણ કરેલું છે, તેઓએ ક્યારે કોઈ પણ સ્થળે, કોઈ પણ સંજોગોમાં, કોઈ લૌકિક કે અલૌકિક બાબતની ચિંતા ક્યારેય નહીં કરવી. વળી સેવા-સ્મરણ વિગેરે માટે પણ સમયની, સેવાનાં સંજોગોની, કોઈ પણ

પરિસ્થિતિમાં જો તે સેવા વિગેરેની ચિંતા હોય તો તે પણ ત્યજવી, કારણ કે પુષ્ટિમાં સ્થિર થયેલા જીવની પ્રભુ ક્યારેય લૌકિક ગતી નહીં કરે. જે જીવ આત્મનિવેદન કરીને અનન્યતાપૂર્વક સમર્પિત જીવન જીવી રહ્યો છે. એટલે કે તે જીવ જો પુષ્ટિમાં, કૃપામાર્ગમાં સ્થિર થયો છે તો પછી તે જીવે ક્યારેય પ્રભુથી વિમુખ થવાનો ભય , સેવા છુટવા વિશેની શંકાઓ અને તે સર્વે થકી તેની લૌકિક ગતિ તો નહિં થાય? એવી સર્વે ચિંતાઓ ન કરીને ભગવાન કોઈ પણ પરિસ્થિતિમાં આપણી લૌકિક ગતિ નહીં કરે એવો વિશ્વાસ રાખવો.

નિવેદનં તુ સ્મર્તવ્યં સર્વથા તાદૃશૈર્જનૈઃ ॥
સર્વેશ્વરશ્ચ સર્વાત્મા નિજેચ્છાતઃ કરિષ્યતિ ॥૨॥

હમેશાં (નિવેદિત જીવોએ) તાદર્શીજનો સાથે નિવેદનનું સ્મરણ કરવું. સર્વના ઈશ્વર અને સર્વના આત્મા પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે જ કરશે.

નિવેદન કરેલા જીવોએ હંમેશા તાદર્શીજનો (પ્રભુ જેવા જનો) સાથે પોતાનું આત્મ સમર્પણનું સ્મરણ કરવું. આગળના શ્લોકમાં કહ્યું કે પ્રભુ જીવની લૌકિક ગતી નહીં કરે. પરંતુ તેની માટે તે જીવે આત્મસમર્પણનું એટલે કે પોતે અને પોતાનું સર્વસ્વ પ્રભુ સાથે નિવેદન કરેલું છે અને તે પ્રમાણેનું જીવન હોવું જરૂરી છે. તો તે અનુસંધાન તાદર્શીજનોના સંગથી રહી શકે છે. માટે તેઓ સાથે તે વિશેનું સ્મરણ કરતા રહેવું. વળી કોઈ પણ સંજોગોમાં ચિંતા કરી પ્રભુને પ્રાર્થના ન કરવી. કારણ કે તે સર્વના ઈશ્વર છે. સર્વના આત્મામાં પણ છે. તે સર્વ જાણે છે. જીવની ઈચ્છા જાણતા હોવા છતાં પણ પ્રભુ જીવનાં હિતનું હશે તે જ આપશે. નિવેદિત જીવો

સાથે જે થાય છે તે પ્રભુ નિજેચ્છાથી કરે છે, પૂર્વ નિયોજન સાથે જ કરે છે. કારણકે તેમનું હિત-ઉદ્ધાર કરવાની પ્રભુની પ્રતિજ્ઞા છે. અથવા તો નિજજનોની ઈચ્છા પ્રમાણે કરે છે જો તે અલૌકિક ઈચ્છા હોય તો. આમ સતત પોતાના સેવક તરીકેનું અનુસંધાન તાદર્શીજનો સાથે અને પ્રભુનું સામર્થ્ય યાદ રાખી નિશ્ચિત રહેવું. નહીં તો કાળ પ્રભાવથી જીવમાં ચિંતા, ઉદ્વેગ પશ્ચાત આસુરાવેશ આવી શકે.

સર્વેષાં પ્રભુસંબંધો ન પ્રત્યેકમિતિ સ્થિતિઃ ॥
અતોऽન્યવિનિયોગેऽપિ ચિન્તા કા સ્વસ્ય સોऽપિ ચેત્ ॥૩॥

સર્વેનો (પુષ્ટિ જીવોનો) પ્રભુ સાથે સંબંધ છે તેમાં એકનો મુખ્ય અને એકનો ગૌણ એવું નથી. તેથી અન્ય વિનિયોગ થતો હોય તો ચિંતા શા માટે કરવી?

આપણી સાથે આપણા આત્મસંબંધીઓનો એટલે પરિવાર જનોનો પણ આપણે વિનિયોગ કરાવેલો જ છે. તેઓએ સ્વતંત્ર રીતે બ્રહ્મસંબંધ લીધું હોય અથવા તો આપણા થકી પ્રભુ સાથેનો સંબંધ તો બધાનો જ છે. આપણી મુખ્યતા અને અન્ય પરિવારજનોની ગૌણતા એવું પણ ક્યારેય નથી. મુખ્ય સેવા કરવાવાળા અને તેમને સેવા માં મદદરૂપ થનારા જીવ પ્રભુ માટે એક સમાન જ છે. કારણ કે અહીં ભાવની પ્રધાનતા છે. સર્વેનો સમાન સંબંધ સ્થાપિત થયેલો છે. વળી ક્યારે, કયા જીવ પર વિશેષ કૃપા થશે, અથવા કોની વિશેષ સેવા અંગીકાર કરશે તે બાબત પણ નિશ્ચિત નથી. જ્યારે મનમાં ચિંતા થાય કે પ્રભુને નિવેદન કરેલી વસ્તુ, સમય વિગેરે અન્ય કુટુંબીજનો માટે વિનિયોગ થાય છે ત્યારે દરેકનો પ્રભુ સાથે સંબંધ છે, બધા પ્રભુના

જ જીવો છે. તેવો અલૌકિક ભાવ રાખીને અન્ય વિનિયોગ વિશે પણ ચિંતા ન કરવી. બધા પ્રભુના જ જીવો અને સેવકો છે તેવી અલૌકિક દ્રષ્ટિ રાખવાથી ચિંતા ન રહે અને સ્વધર્મ માં ચિત્ત પરોવાય છે.

**અજ્ઞાનાદથવા જ્ઞાનાત્ કૃતમાત્મનિવેદનમ્ ॥
યૈઃ કૃષ્ણસાત્કૃતપ્રાણૈઃ તેષાં કા પરિદેવના ॥૪॥**

અજ્ઞાનથી અથવા જ્ઞાનથી આત્મનિવેદન કરે અને જેણે કૃષ્ણ સાથે પોતાના પ્રાણ જોડી દીધા છે તો તેને વળી શી ચિંતા?

શ્રી ભાગવતમાં કહ્યું છે કે "નિષ્કામ ભાવથી પ્રેમલક્ષણા ભક્તિપૂર્વક પ્રભુને જીવ સમર્પણ થાય તો તેને વેદથી પણ પર, ઉત્તમ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે." આવું સમર્પણનું મહાત્મ્ય જાણ્યા વગર જો કોઈ પણ જીવ ફક્ત વૈષ્ણવનાં ધરમાં જન્મ્યો હોવાથી "આત્મનિવેદન" કરે અથવા કોઈના સંગથી ફક્ત ભાવાવેષમાં આત્મનિવેદન કરે તો તે અજ્ઞાનથી થયેલ કહેવાય. પરંતુ મૂળ તત્ત્વ શ્રી કૃષ્ણના મૂળ ધર્મી સ્વરૂપને જાણીને મહાત્મ્ય પૂર્વક આત્મનિવેદન કરે તો તે જ્ઞાનથી થયેલ કહેવાય, અને વળી જીવ કૃષ્ણ સાથે પ્રાણ આત્મસાત કરે તો પછી તેને કઈ ચિંતા બાકી રહે? ઉપર કહેલ અજ્ઞાનથી પણ આત્મનિવેદન કરીને ધીરે ધીરે પ્રભુ કૃપા દ્વારા સ્વરૂપ જ્ઞાન થાય ત્યાર બાદ તેને કૃષ્ણ સાથે આત્મસાત થાય, તો તેને પણ કોઈ ચિંતા શેષ રહેતી નથી.

જે અજ્ઞાનથી આત્મનિવેદન કરે છે અને તેજ સ્થિતિમાં રહે છે તે "હીનઅધિકારી" છે, જે જીવ સ્વરૂપ જ્ઞાનપૂર્વક (સ્વનું અને પ્રભુના સ્વરૂપનું) આત્મનિવેદન કરે છે, પરંતુ હજુ પ્રભુ સાથે પ્રાણ નથી જોડાયા ફક્ત જ્ઞાનની જ વિશેષતા છે તે જીવ

“મધ્યમઅધિકારી” છે. અને જે જીવ આત્મનિવેદન કરીને તે નિવેદન અનુસાર જ પ્રભુ સાથે પોતાના પ્રાણ જોડી દે છે તે “ઉત્તમઅધિકારી” છે.

તથા નિવેદને ચિન્તા ત્યાજ્યા શ્રી પુરુષોત્તમે ॥
વિનિયોગેડપિ સા ત્યાજ્યા સમર્થો હિ હરિઃ સ્વતઃ ॥૫॥

તે રીતે નિવેદન વિશેની ચિંતા પણ ત્યજીને પુરુષોત્તમના સ્વરૂપ ચિંતનમાં રહેવું. (મારા દ્વારા વિનિયોગ કરવામાં આવેલું પ્રભુ સ્વીકારે છે કે નહીં?) તે ચિંતા પણ છોડવી. કારણકે હરિ જીવના વિનિયોગમાં રહેતી ઉણપને હરવા માટે સામર્થ્યવાન છે.

પ્રભુ સાથે નિવેદન સિદ્ધ થયું છે કે નહીં તે ચિંતા છોડીને પુરુષોત્તમના ચિંતનમાં રહેવું, અને તે ચિંતા પણ પુરુષોત્તમ પર છોડવી. આપણી સત્તાનું અથવા કુટુંબીજનોના નિવેદન વિશેની ચિંતા ન કરવી. વળી આપણી વિનિયોગ કરેલી વસ્તુ, સામગ્રી, ભોગ વિગેરે પ્રભુ અંગીકાર કરતા હશે કે નહીં તે ચિંતા થાય ત્યારે હરિની સામર્થ્યતા અને દયાળુતા વિગેરે ગુણો વિશે વિચારીને ચિંતા છોડવી. કારણકે પોતાના જીવોની દરેક ઉણપોને હરીને તે જીવને સ્વીકારવાવાળા હરિ છે. જેવી રીતે વ્રજભક્તોના અન્યાશ્રય વગેરે દરેક દોષોને પ્રભુએ જ હટાવીને તેઓના અન્નકોટ, યજ્ઞ વગેરે ને સ્વીકારીને તેઓને પણ સ્વીકાર્યા હતા. તેવું સામર્થ્ય વિચારીને ચિંતા ત્યજવી.

लोके स्वास्थ्यं तथा वेदे हरिस्तु न करिष्यति ॥
पुष्टिमार्गस्थितोयस्मात् साक्षिणो भवताखिलाः ॥६॥

લૌકિકમાં તથા વૈદિકમાં સફળતાપૂર્વક (પુષ્ટિ જીવોને) હરિ નહિં રહેવા દે (કારણકે) તે જીવ પુષ્ટિમાર્ગમાં સ્થિત છે તેથી દરેક સંજોગમાં સાક્ષિવત્ થઈને રહેવું.

પુષ્ટિ પ્રભુએ જીવો પર કૃપા કરવાનો નિશ્ચય કરેલો છે. તેથી તે જીવને આ કૃપામાર્ગ સિવાય બીજે કયાંય ઠરવા નહિં દે, સ્થિત થવા નહીં દે. તે જીવો ક્યારેક લૌકિકમાં યશ, કીર્તિ, ધન પ્રાપ્તિ વિગેરે માટે યત્ન કરે, પ્રભુ ને છોડી અન્ય સ્થાને તેમનું ત્યાં મન જાય અથવા તો વૈદિક સકામ કાર્યો કરવા તરફ તેઓની રૂચિ થાય તો પોતાના જીવોને પ્રભુ તે સર્વેમાં સફળતા પ્રાપ્ત નહી થવા દે. કારણકે આ પણ એક કૃપા ની જ રીતિ છે. આ બધા લૌકિક અને વૈદિક ફળો તો મર્યોદિત છે, ચીર સમય સુધી ફળ આપવાવાળા નથી અને તેનાથી તે જીવ પુષ્ટિ નું દિવ્ય, શાશ્વત ફળથી વંચિત રહે તેવી શક્યતા થાય. માટે પુષ્ટિસ્થ જીવોએ તો જે કંઈ પણ લૌકિક-વૈદિકમાં થઈ રહ્યું છે તે સાક્ષિવત્ થઈને જોવું અને જે કાંઈ લૌકિક-વૈદિક કાર્યો કરવા પડે તેમાં પણ ચિત્તને તેમાં જોડ્યા વગર સાક્ષિવત્ થઈને દરેક કાર્યો કરવા. કારણકે ભગવત ધર્મમાં આડે આવતા દરેક કાર્યો, તેની સફળતાને હરિ હરવાવાળા છે. માટે તેમાં સફળતા નહી થાય તો સાક્ષિવત સર્વ સ્વીકારીને નિશ્ચિતતાથી રહેવું તેમાં પણ પ્રભુ કૃપા જ માનવી.

સેવાકૃતિર્ગુરોરાજ્ઞા બાધનં વા હરીચ્છયા ॥

અતઃ સેવાપરં ચિત્તં વિધાય સ્થીયતાં સુખમ્ ॥૭॥

ગુરૂની આજ્ઞા પ્રમાણે સેવા કરવી, અથવા હરિની કંઈક વિશેષ ઈચ્છા જણાય ત્યારે ગુરૂ આજ્ઞામાં બાંધછોડ કરવી. તે રીતે સેવામાં ચિત્ત પરોવીને સુખપૂર્વક ભગવત માર્ગમાં રહેવું.

ઉપરનાં શ્લોકમાં કુટુંબીજનોના વિનિયોગ વિશેની, અલૌકિક સંજોગોના વિષયમાં, પોતાના વિનિયોગ વિશેની, લૌકિક-વૈદિક વિશેની. આમ દરેક પ્રકારની ચિંતાઓ છોડીને સર્વ રીતે જીવને નિશ્ચિત કરીને હવે આપ સેવા વિશે આજ્ઞા કરી રહ્યાં છે. કારણકે ચિતનું પ્રભુમાં પરોવવું જ સેવાનું લક્ષણ છે અને ચિત્તમાં જ ચિંતા રહે તો સેવા ફલિત અથવા આધિદૈવિક થવાની શક્યતા ન રહે માટે દરેક રીતે પહેલા નિશ્ચિત કરીને હવે સેવા વિશે આપ આજ્ઞા કરી રહ્યાં છે.

સેવા તો ગુરૂની આજ્ઞા પ્રમાણે જ કરવી. કારણકે સેવા પ્રભુ સુખાર્થ જ થવી જોઈએ અને પ્રભુને શી રીતે સુખ પ્રાપ્ત થાય છે તે વિશે તો ગુરૂને જ્ઞાન હોય છે. વળી ગુરૂની આજ્ઞા શાસ્ત્ર સંમત જ હોય છે. પરંતુ ક્યારેક વિશેષ કૃપાથી હરિ તે જીવને કંઈક વિશેષ આજ્ઞા કરે ત્યારે ગુરૂની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન થાય તો બાધક નથી. ૨૫૨ વાર્તા પ્રસંગમાં પ્રસંગ મળે છે કે કાન્હભાઈ વારંવાર એકની એક પાતળ પ્રભુને ધરતા. શ્રી ગુંસાઈજી એ જ્યારે તે વિશે પુછ્યું ત્યારે કાન્હભાઈએ જવાબ આપ્યો કે “લાલન અતિ ચંચળ છે, ખેલતા જાય છે અને આરોગતા જાય છે” આ ગુરૂની આજ્ઞાને સંમત નહોતું પણ ત્યાં શ્રી ગુંસાઈજી અતિ પ્રસન્ન થયા. આવી રીતે પ્રભુની ઈચ્છા જાણીને નિર્ણય લેવો, પરંતુ આમાં પણ ભાવાવેશમાં ન આવી, જીવે વિવેક બુદ્ધિથી નિર્ણય લેવો જરૂરી છે. પ્રભુ ત્રણ પ્રકારે આજ્ઞા કરે છે. જીવને પરિક્ષાર્થે, જીવના સુખાર્થે, અને પ્રભુના સ્વયંના સુખાર્થે. આમા શ્રી ભગવત્ સુખાર્થે જે આજ્ઞા થઈ હોય તેનું જ પાલન કરવું, સ્વ સુખાર્થ નહીં. રામદાસ ભીતરીયાજીને શ્રી ગુંસાઈજીએ આજ્ઞા કરી હતી કે પ્રભુ આરોગતા

હોય તે સમયે નેત્ર બંધ કરીને પંખો કરવો. પ્રભુએ જ્યારે રામદાસજીને યુગલસ્વરૂપ આરોગતા હોય તે દર્શન કરવાની આજ્ઞા કરી ત્યારે રામદાસજીએ દીનતાપૂર્વક ના કહો કે “મારા ગુરૂની આજ્ઞા નથી.” રામદાસજીએ આમાં પોતાનું સુખ ન જોયું પ્રભુનું સુખ વિચાર્યું. જ્યારે પ્રભુએ વેણુનાદ કરીને ગોપીજનોને રાસ માટે બોલાવ્યા પછી ગોપીજનોની દ્રઢતા અથવા તેમના ભાવની કસોટી અર્થે પાછા જવાનું કહ્યું ત્યારે ગોપીજનોએ અતિ કુશળતાપૂર્વક જવાબો આપીને પ્રભુને પ્રસન્ન કરીને રાસમાં પ્રવેશ મેળવ્યો. ત્યાં પ્રભુની આજ્ઞા કસોટી અર્થે હતી. આમ ગુરૂની અને પ્રભુની આજ્ઞા પ્રમાણે સેવા પરાયણ થઈને, ચિત્તને તેમાં સ્થિર રાખીને સુખપૂર્વક સેવા કરવી. તેનાથી જીવ અને પ્રભુ બન્નેને સુખ જ પ્રાપ્ત થાય છે. કારણકે સેવા ભાવ-ભાવના, સ્વરૂપ-ભાવાના અને લીલા-ભાવના સહીતની હોવાથી પ્રભુને અને જીવને સુખ પ્રાપ્ત થાય છે પરંતુ આ સર્વે ચિંતાઓની નિવૃત્તિ પશ્ચાત્ત જ શક્ય છે.

ચિત્તોદ્વેગં વિધાયાપિ હરિર્યદ્યત્ કરિષ્યતિ ॥

તથૈવ તસ્ય લીલેતિ મત્વા ચિન્તાં દ્રુતં ત્યજેત્ ॥૮॥

ચિત્તમાં ઉદ્વેગ થાય ત્યારે હરિ જે-જે કરશે તે બધી જ તેમની લીલા માનીને તરત જ ચિંતા ત્યજવી.

ઉપર સેવા વિશે પ્રકાર બતાવ્યા, તે સેવામાં ચિત્ત પરોવવું જરૂરી છે અને તેમાં જ ઉદ્વેગ થાય ત્યારે સેવા ફલિત થતી નથી. ચિંતા અને ઉદ્વેગ થવાની શક્યતા તો હોય જ છે કારણકે જીવનમાં તો આધીભૌતિક, આધ્યાત્મિક અને આધીદૈવિક દુઃખો આવવાની શક્યતા રહે છે. તેવા સમયે પુષ્ટિ જીવો સાથે જે કાંઈ પણ ઘટે છે

તે પ્રભુની ઈચ્છાથી જ થાય છે, તેમની લીલા જ છે એવું માનવું. કારણકે તે જીવના હિતાર્થે જ થતું હોય છે, તેવું માનવું જરૂરી છે. ક્યારેક તે જીવને ધન, કુટુંબીજનો વિગેરેમાં વિશેષ આસક્તિ થાય તો, હરિ તેમાંથી આસક્તિ છોડાવવા (ધન આદી ને) તેને હરી લે છે. અથવા તો જીવના ઘણાં જન્મોના સંચિત કર્મો ઝડપથી નાશ કરાવવા લૌકિક દુઃખો આપીને આ પ્રકારની લીલાઓ કરે છે. પોતાના ભક્તને શીઘ્ર અલૌકિક ફળ દેવા પ્રભુને પણ ઉતાવળ હોય છે. જેવી રીતે શ્રી મહાપ્રભુજી, સુરદાસજી આદી ને જલ્દી ભૂતલ ત્યાગ કરીને પોતાની પાસે પધારવા પ્રભુએ વારંવાર આજ્ઞાઓ કરી હતી. પ્રભુની લીલાને ન સમજીએ તો લાંબા સમય સુધી ચિત્ત ઉદ્વેગમાં રહે તો તેમાંથી ભગવદાવેશ પણ નીકળી જાય અને તેથી કાળ, કર્મ અને સ્વભાવની પ્રબળતાને કારણે આસુરાવેશ આવી જાય તો ફરી ફળમાં વિલંબ થાય, અથવા પ્રતિબંધ આવે આવા સમયે હરિનો દ્રઢ આશ્રય ન રહે તો અન્યાશ્રય થવાની પણ શક્યતા રહે. માટે સર્વ કાંઈ જીવના હિત માટે હરિની લીલા જ માનવી. તેવી દ્રઢતા રાખી તુરંતજ ચિંતાનો ત્યાગ કરવો.

तस्मात् सर्वात्मना नित्यं "श्रीकृष्णः शरणं मम" ॥

वदद्-भिरेवं सततं स्थेयमित्येव मे मतिः ॥૯॥

તે માટે સર્વાત્માભાવથી નિત્ય “શ્રી કૃષ્ણઃ શરણં મમ” બોલતા રહેવું અને તે રીતે સતત આશ્રયપૂર્વક રહેવું એવી મારી મતિ છે.

આમ દરેક રીતે, દરેક સંજોગો સમયે ચિત્તમાં ચિંતા-ઉદ્વેગ ન આવવા દેવા માટેનાં ઉપાયો આપે બતાવ્યા. પરંતુ જીવ સ્વભાવ વશ ત્યાર બાદ પણ જો ચિંતા રહેતી હોય તો હવે આપ અંતમાં

બહુ સુંદર ઉપાય બતાવી રહ્યાં છે. કાળ અને પોતાના કર્મોને કારણે, આધુનિક સમયમાં જીવોની શારિરીક અને સમય વિગેરેની મર્યાદાઓનાં કારણે અથવા તો સ્વકીયજનોના સાથનો અભાવ વિગેરે ઘણા વિઘ્નોને કારણે, વિશેષ કંઈ સાધન પણ કે સેવા પણ થવાની શક્યતા ઓછી રહે છે. તેવા સમયે ચિત્તમાં ઉદ્વેગ રહે તો આપ આજ્ઞા કરી રહ્યાં છે કે શ્રી કૃષ્ણના દ્રઢ આશ્રય થકી સર્વ કાંઈ સિદ્ધ થશે. તે માટે સતત અને નિત્ય શ્રી કૃષ્ણ: શરણં મમ મંત્ર જપવાથી ધીરે-ધીરે જીવન માં શરણાગતી સિદ્ધ થવાથી, જીવ ચિંતા વગર નિશ્ચિત થઈને પ્રભુના આશ્રયમાં રહીને સર્વ કાંઈ પ્રાપ્ત કરી શકશે. જ્યારે જીવના સામર્થ્યથી કાર્ય નથી થયું ત્યારે દ્રઢતાપૂર્વક કૃષ્ણનું શરણ લેવાથી કાર્ય સિદ્ધ થાય છે. કારણકે આશ્રીત જીવોની જવાબદારી પછી શ્રી કૃષ્ણ નિભાવે છે. તે દ્રઢતાપૂર્વક નુ શરણ સિદ્ધ થવા માટે આપ આજ્ઞા કરે છે કે સર્વાત્માભાવ સિદ્ધ થવો જરૂરી છે, સર્વ કંઈ પ્રભુ જ છે. એટલે સર્વેના આત્મામાં પ્રભુ બિરાજે છે માટે જે કાંઈપણ થઈ રહ્યું છે તે પ્રભુની ઈચ્છાથી થઈ રહ્યું છે. ક્યારેક કોઈના થકી ઉદ્વેગ થાય તેવી અનુભુતી થાય તો તે પણ આપણાં જ કર્મનાં ફળરૂપે હોઈ શકે. આમ બધેજ, બધુજ, બધા થકી જે થાય છે તે સર્વાત્મના પ્રભુની ઈચ્છાથી થાય છે. તે ભાવ થવાથી શ્રી કૃષ્ણનો આશ્રય સિદ્ધ થઈ શકશે. તે માટે નિત્ય અને સતત શ્રી કૃષ્ણ: શરણં મમ જપવાથી આશ્રય પણ હંમેશ માટે સિદ્ધ થશે, નહિં તો આશ્રયમાં સહેજ પણ શિથિલતા આવવાથી કાળ બાધક થશે.

॥ ઈતિ શ્રીવલ્લભાચાર્યવિરચિતં નવરત્નમ્ સમ્પૂર્ણમ્ ॥

નવરત્નમ્

નિવેદીત ભગવદીયોને ચિંતા ત્યજવાનું આશ્વાસન

અ) પૃષ્ઠિજીવોની લૌકિક ગતી નહીં થાય.

બ) બધામાંજ પ્રભુનો સંબધ છે માટે લૌકિક ચિંતાનું નિવારણ.

ક) જેને નિવેદન કર્યું છે તે સર્વ સામર્થ્યવાન હરિ છે.

ડ) હરિ જે જે કરશે તે તેની લીલા જ છે માટે સેવામાં રિત રાખી સુખેથી રહેવું.

નિવેદનના ત્રણ પ્રકાર

- ઉત્તમ

મહાત્મ્ય જ્ઞાન દ્વારા શ્રી કૃષ્ણ સાથે પ્રાણ

આત્મસાત કરીને કરેલ નિવેદન

- મધ્યમ

ફક્ત જ્ઞાન સાથે નિવેદન

- હિન

અજ્ઞાન સાથે નિવેદન

જીવના સાધન અને કર્તવ્ય

- તાદશીજનો સાથે નિવેદનનું સ્મરણ

- પૃષ્ઠિજીવોએ સાક્ષીવત્ રહેવું.

- ગુરૂઆજ્ઞા પ્રમાણે સેવા કરવી, જે હરિ આજ્ઞા

થાય ત્યારે ગુરૂ આજ્ઞા છોડવામાં બાધ નથી

- હરિ કરશે તે લીલા જ છે, તેવું માની ચિત્તમાં

ઉબેગ વગર સેવા પરાયણ રહેવું

- સર્વાત્મભાવ થી અષ્ટાક્ષરના રટણદ્વારા આશ્રય

સિદ્ધ કરીને નિશ્ચિત રહેવું

॥ અંતઃકરણપ્રબોધઃ ॥

આ ગ્રંથની રચના વિક્રમ સંવત ૧૫૮૭ માં કરેલ છે . શ્રી મહાપ્રભુજીને પ્રભુએ લીલા પ્રવેશ (ગોલોકધામ) કરવાની આજ્ઞા કરી ત્યારે આપશ્રીએ ચતુર્થ આશ્રમ તરીકે સન્યાસ ગ્રહણ કરી “સ્વામી પૂર્ણાનંદ” નામ ધારણ કર્યું. ત્યાર બાદ ૩૯ દિવસ ભૂતલ પર બિરાજ્યા. તે પહેલા પ્રભુની લીલા પ્રવેશ વિશેની બે આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કર્યા પછી ત્રીજી આજ્ઞા થઈ ત્યાર બાદ પોતાના અંતઃકરણને ઉદ્દેશીને આપ કહી રહ્યાં છે. પરંતુ સ્વકીયજનો માટે આ ગ્રંથ રચાયો છે તેવું લાગે છે. ક્યારેક જીવોથી સ્વભાવ વશ ભગવત્ આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન જેવા કંઈ અપરાધો થાય ત્યારે પ્રાયશ્ચિત્ત ન કરવું. મનોવૈજ્ઞાનિક રીતે પણ જો જીવ ભૂલથી થયેલા અપરાધની પ્રાયશ્ચિત્ત વિધિ આદિ કરતો રહે તો તે અપરાધ મનમાં ઉંડી છાપ છોડી જાય છે. અથવા તો લઘુતાગ્રંથીની વિશેષતા થઈ જાય તો ચિત્ત પ્રભુમાં જોડાવાને બદલે પ્રાયશ્ચિત્ત અને ઝાની જ અનુભવ્યા કરે. તેનાં બદલે પ્રભુનું શરણ સ્વીકાર કરી ભગવદ્ધર્મમાં જ લાગી જવું જીવો માટે શ્રેષ્ઠ ઉપાય છે. આવી શિક્ષા નિજજનોને પોતાના અંતઃકરણ મિષે આપ આપી રહ્યાં છે. “અંતઃકરણ” એટલે મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, અહંકાર. તે જ જો ઝાનીથી કે પ્રાયશ્ચિત્તથી ગ્રંસિત થાય તો પ્રભુમાં મન-ચિત્ત જોડીને સેવા જ શક્ય નથી કે પ્રભુમાં મન જોડાવવું જ શક્ય નથી.

શ્રી હરિરાયજી મહાપ્રભુજીનાં મતે સ્વકીયજનોને ધર્મથી વિમુખ થતાં બચાવવા માટે આ ગ્રંથની રચના કરેલી છે. શ્રી પુરુષોત્તમજીનાં મત પ્રમાણે સ્વકીયજનોને માન-મદથી બચાવવા આ ગ્રંથની રચના કરેલ છે.

અંતઃ કરણ મદ્-વાક્યં સાવધાનતયા શૃણુ ॥
કૃષ્ણાત્ પરં નાસ્તિ દૈવં વસ્તુતો દોષવર્જિતમ્ ॥૧॥

હે અન્તઃકરણ ! મારા વાક્યો સાવધાન થઈને સાંભળ. કૃષ્ણ સિવાય બીજા કોઈ દેવ ખરેખર દોષ વર્જિત નથી.

અહીં આપ “મદ્વાક્યં” મારું વાક્ય કહી રહ્યાં છે. શ્રી મહાપ્રભુજીની વાણી “વાકપતિ” ની વાણી કહેવાય છે. આપનું એક નામ વાકપતિ પણ છે. માટે આપના જીવો માટે આ વાણી વેદ તુલ્ય જ ગણાય. વળી આપ “વૈશ્વાનર” છે. “શ્રી કૃષ્ણાસ્ય” એટલે પ્રભુના મુખારવિંદ સ્વરૂપ છે. આ સર્વે પ્રભુના નામ સાથે જોડાયેલ છે માટે આ વેદવાણી કહેવાય. તેથી આપના સ્વકીય જનોએ આ વાક્ય સાવધાન થઈ સાંભળવા.

શ્રી મહાપ્રભુજીએ પ્રભુની બે આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કર્યું તો તેમના અંતઃકરણ ને કહે છે કે, જીવ માત્ર તો દોષથી ભરેલ છે. કૃષ્ણ એક જ દોષવર્જિત છે, નિર્ગુણ અને પૂર્ણગુણ છે. બ્રહ્માદિ ત્રણે દેવતાઓ પ્રકૃતિના ત્રણ ગુણોના અધિષ્ઠતા છે, સગુણ છે. તો અન્ય દેવતાઓની તો શી વાત? માટે ક્યારેક જીવથી કોઈ પણ અપરાધ થાય તો કૃષ્ણનું જ શરણ સ્વીકારવું કારણકે તે જ દોષવર્જિત હોવાથી તેની સાથે જોડવાથી જીવ પણ દોષવર્જિત થઈ શકે.

चाण्डाली चेद् राजपत्नी जाता राज्ञा च मानिता ॥
कदाचिदपमानेऽपि मूलतः का क्षतिर्भवेत् ॥२॥

ચાણાલી જો રાજપત્ની થઈ જાય અને રાજા દ્વારા સન્માનિત થયા પછી ક્યારેક તેનાથી અપમાનિત થાય તો પણ તેના મૂળ સ્વરૂપ માં શું ક્ષતિ થાય?

ક્યારેક કોઈ હીન જાતીની ચાણાલી જેવી સ્ત્રી પોતાના રૂપ-ગુણ કે કોઈ અન્ય કારણે રાજાને ગમી જાય, રાણી બનાવી માન આપે, ત્યાર બાદ ક્યારેક જો રાજાથી અપમાનિત થાય તો પણ તેનાં મૂળ સ્વરૂપમાં કંઈ ફરક પડવાનો નથી એટલે તેના મૂળ સ્થાન ચાણાલી પણાનો વિચાર કરીએ તો, તે તો શુદ્ધ જીવ, માનરહિત જ હતી. તો રાજાના થોડા અપમાનથી તેમાં તેનાથી વિશેષ શું ક્ષતિ થવાની? તેવી રીતે જીવ દોષોથી ભરેલો છે. હજારો જન્મોથી ઉંચ-નીચ કર્મ કરતો આવ્યો છે. અને કૃપા કરી પ્રભુ તેનું વરણ કરે પછી ક્યારેક જીવથી કોઈ અપરાધ થાય, પ્રભુથી અવગણના થતી હોય એવું લાગે તો પણ તે પહેલા તેનું મૂળ સ્વરૂપ તો દોષથી ભરેલું જ હતું, સન્માન ને યોગ્ય ન હતું. કદાચ પ્રભુની કૃપા ઓછી લાગે તો પણ તે પહેલા કયા ઉંચા સ્થાન પર હતો, કે જેનાથી દુઃખ થાય અથવા તો તેનું હવેનું મૂળ સ્વરૂપ જો રાણીનું કહીએ તો પોતે રાણી થઈ જ ગઈ છે. રાજાથી અપમાનિત થવાથી કંઈ રાણીપણું નથી જવાનું. તેવી રીતે જીવ તો હવે પ્રભુનો જ થઈ ગયો, તો પ્રાયશ્ચિત કેવું !

જેમ વેદમાં યજમાનનાં અથવા શિષ્યના પક્ષે ગુરુ બોલતા હોય છે. “મારૂ કલ્યાણ થાઓ” “હું ગુરુના શરણે જાઉં છું.” “મારે ગુરુની આજ્ઞાનું પાલન કરવું જોઈએ.” તે વાક્યો શિક્ષાર્થે શિષ્યના પક્ષે ગુરુ બોલતા હોય છે. શિષ્યોને શિખવવા માટે, તો આ બધી

વાત શિષ્યને લાગુ પડે છે, ગુરૂને નહીં. તેવી રીતે શ્રી મહાપ્રભુજી અહીં જીવના પક્ષે ચાણાલી વગેરે કહી રહ્યાં છે તેમ સમજવું.

સમર્પણાદહં પૂર્વમ્ ઉત્તમઃ કિં સદા સ્થિતઃ ॥

કા મમાધમતા ભાવ્યા પશ્ચાત્તાપો યતો ભવેત્ ॥૩॥

હું (જીવ) સમર્પણ કર્યા પૂર્વે કયા ઉત્તમ સ્થિતીમાં હતો ? મારી અધમતાનું શું કહું કે જેનાથી પ્રાયશ્ચિત્ત કરું?

સમર્પણ કર્યા પહેલા બધા જીવોની સ્થિતી શુદ્ધ અથવા સાત્વિક ન પણ હોય. તેની ઉત્તમતા ન પણ હોય, છતાં પણ પ્રભુ એની ઉપર કૃપા કરીને તેને સ્વીકારે, તો ત્યારબાદ તે જીવે પોતાની આગળની અધમતા વિશેનો પશ્ચાતાપ કરવાને બદલે પ્રભુ સાથેના લીલાત્મક સંબંધોની ભાવના કરવી. જેમ ચાણાલી રાણી થયા પછી રાણીને છાજે તેમ જ રહેવું જોઈએ, તે પોતાના ચાણાલપણાની જ વાતો કરે અથવા તે રીતે રહે તો તેમાં રાજાની શોભા નહીં. તેવી રીતે જીવનો બ્રહ્મ સાથે સંબંધ સ્થાપિત થયા પછી તેના આગલા દોષો વિશે અથવા તેની અધમતા વિશેની ભાવના કરીને પશ્ચાતાપ કરવાથી તેમાં પ્રભુની પણ શોભા નહીં. જીવ પોતાને પતીત અને પાપી કહ્યાં કરે તેવી હિનતા શ્રી મહાપ્રભુજીને માન્ય નથી. આપ દિનતાના આગ્રહી છે હિનતાના નહીં. માટે જ આપે સૂરદાસજીને પણ આજ્ઞા કરી કે “સૂર વ્હેકે કાહે ધિધયાત રહે હો”!

સત્યસંકલ્પતો વિષ્ણુઃ નાન્યથાતુ કરિષ્યતિ ॥

આઝૈવ કાર્યા સતતં સ્વામિદ્રોહોઽન્યથા ભવેત્ ॥૪॥

વિષ્ણુ તો સત્ય સંકલ્પ છે. તેથી આપણી અન્યથા ગતિ નહીં કરે. તેથી સતત તેની આજ્ઞા મુજબ કાર્યો કરવા, નહીં તો સ્વામિ દ્રોહ થાય.

પ્રભુ માટે અહીં વિષ્ણુ શબ્દ યોજ્યો છે. બ્રહ્માદી દેવતાઓનો જ્યારે પણ ઉલ્લેખ થાય છે ત્યાં બ્રહ્મા-વિષ્ણુ-મહેશ, આ વિષ્ણુ વિભૂતિરૂપ વિષ્ણુ માટે કહેવાય છે. અને ક્યારેક બ્રહ્મનું વ્યાપક સ્વરૂપ દર્શાવવા માટે ત્યાં વિષ્ણુ બ્રહ્મ-શ્રી કૃષ્ણ ને કહેવાયુ છે. અહીં વિષ્ણુ એટલે વ્યાપક, અને તે હૃદયમાં પણ બિરાજીને ભક્તોની સર્વે ઈચ્છાઓને જાણે છે. વળી તે સત્ય સંકલ્પ છે, ભક્તોનાં હિતની ઈચ્છાઓ પૂર્ણ કરવાનો સંકલ્પ કરેલ છે જેનાથી તે ભક્તોનો ઉદ્ધાર થાય. શ્રી મહાપ્રભુજીએ નિબંધમાં આજ્ઞા કરી છે કે જ્યારે પ્રભુનું મૂર્તી સ્વરૂપ ઘડાતું હોય ત્યારે જ પ્રભુ સંકલ્પ કરે છે કે જે જીવ પર બિરાજીશ તેનો ઉધ્ધાર કરીશ. શ્રી મહાપ્રભુજીને પણ પ્રભુએ વચન આપ્યું છે કે આપે સોંપેલ જીવનો ત્યાગ નહીં કરું, માટે પ્રભુ આપણા અલૌકિક હિતાર્થે સર્વ કરશે, અન્યથા ગતિ માટે નહીં. અને ક્યારેક ફળમાં વિલંબ જણાય ત્યારે પોતાના અપરાધોનો વિચાર કરીને ધીરજ પૂર્વક સ્વામિનીં આજ્ઞા પ્રમાણે સેવા-સ્મરણ દ્વારા સેવક ધર્મ નિભાવવો અને તેમનાજ આશ્રયમાં રહેવું. નહીં તો ક્યારેક વિવેક- ધૈર્ય ન રહે તો અન્યાશ્રય જેવા દોષો થઈ જાય અને સ્વામિ દ્રોહ થવાથી જીવનું અકલ્યાણ જ થાય.

सेवकस्य तु धर्मोऽयं स्वामी स्वस्य करिष्यति ॥

સેવકનો તો એ જ ધર્મ છે કે સ્વામી મારું હિત જ કરશે.
(એવો વિશ્વાસ રાખવો)

આપણા સ્વામી સર્વ સામર્થ્યવાન, કૃપાળુ, પોતાના ભક્તોનું સર્વ રીતે હિત કરવાવાળા છે. શાસ્ત્રોમાં આ અનેક ઠેકાણે પ્રમાણ મળે છે. ગીતાજી વિગેરે અનેક સ્થળે ભક્તોની જવાબદારી પ્રભુએ સ્વેચ્છાએ સ્વિકારી છે (યોગક્ષેમં....). આમ આ બાબતે વિશ્વાસ રાખીને સેવકે રહેવું.

આવા સ્વામીમાં દ્રઢતા રાખવાના ત્રણ કારણો ઉપર બતાવ્યા

- (૧) પ્રભુ સત્ય સંકલ્પ છે. (સત્ય સંકલ્પ તો વિષ્ણુ).
- (૨) લૌકિક ગતિ નહીં થવા દે (નાન્યથા તુ કરિષ્યતિ).
- (૩) સ્વામી મારું હિત જ કરશે. (સ્વામી સ્વસ્થ કરિષ્યતિ).

આજ્ઞા પૂર્વન્તુ યા જાતા ગંગાસાગરસંગમે ॥૫॥

યાપિ પશ્ચાત્ મધુવને ન કૃતં તદ્-દ્વયં મયા ॥

દેહદેશપરિત્યાગઃ તૃતીયો લોકગોચરઃ ॥૬॥

પશ્ચાત્તાપઃ કથં તત્ર સેવકોઽહં ન ચાન્યથા ॥

(દેહ ત્યાગ રૂપી) પ્રભુએ પ્રથમ આજ્ઞા ગંગાસાગરનાં સંગમમાં કરી ત્યારબાદ મધુવનમાં (દેશ પરિત્યાગની આજ્ઞા) કરી. તે બે આજ્ઞાઓ મારાથી પાળી શકાઈ નહીં. દેહ-દેશ પરિત્યાગ પછીની ત્રીજી આજ્ઞા લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે એ (સન્યાસ) તો હવે પશ્ચાત્તાપ શેનો ? હું તેમનો સેવક જ છું અન્ય કોઈ નહીં.

અહીં આપ આજ્ઞા કરે છે કે ગંગાસાગર અને મધુવનમાં જે આજ્ઞાઓ થઈ કે ભૂતલ છોડી સ્વધામ આવો. તે બે ન પળાઈ. કારણકે પ્રભુની સ્વયંની જ આ પહેલા આજ્ઞા હતી કે પુષ્ટિ પ્રભુના

સ્વરૂપનો અનુભવ દૈવી જીવોને કરાવવો અને શ્રી ભાગવતનો ગુઢાર્થ પ્રગટ કરવો. આ બે આજ્ઞા શ્રી મહાપ્રભુજીને વિશેષતાથી થઈ હતી. તો તે પછીની પ્રભુની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન થાય તો તેથી શું? (જો બે આજ્ઞા થાય ત્યારે તેમાં મુખ્યતા અને ગૌણતા પ્રમાણે નિર્ણય લેવાય છે). તો દૈવી જીવનો ઉદ્ધાર અને ભાગવત ગુઢાર્થ વિશેની આજ્ઞા આપે વિશેષ રૂપે પાળી જે આજ્ઞા પણ પહેલા જ થઈ હતી. આ કારણે ગંગાસાગર અને મધુવનમાં આપેલી આજ્ઞાઓનું ઉલ્લંઘન થયું. તો હવે ત્રીજી લોકગોચર એટલે સન્યાસ લેવાની આજ્ઞા થઈ ત્યારે મને પૂર્વની બે આજ્ઞાઓનો ઉલ્લંઘન કરવાની પશ્ચાતાપ શું કામ થાય? કારણ કે હું એવા કૃપાળુ, સામર્થ્યવાન સ્વામીનો સેવક છું, જે પૂર્ણાનંદ છે. તો આ સંબંધના આનંદમાં, રસમાં પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને રસાભાસ શા માટે કરવો? જો પ્રભુએ મારી આ અપરાધ ગણીને મારી ઉપેક્ષા કરી હોત તો આ ત્રીજી આજ્ઞા પોતાનો જાણીને કરી જ ન હોત. પરંતુ પ્રભુએ મને ત્રીજી આજ્ઞા કરી છે માટે પ્રભુએ મારા અપરાધ સમક્ષ જોયા વગર અમારો સેવક સ્વામીનો સંબંધ જાળવી રાખ્યો છે. તો હવે પશ્ચાતાપ શા માટે કરવો?

લૌકિકપ્રભુવત્ કૃષ્ણો ન દ્રષ્ટવ્યઃ કદાચન ॥૭॥

સર્વ સમર્પિતં ભક્ત્યા કૃતાર્થોઽસિ સુખી ભવ ॥

લૌકિક સ્વામીવત્ શ્રી કૃષ્ણને ક્યારેય ન સમજવા જોઈએ. સર્વ સમર્પિત કરેલા ભક્તો તો કૃતાર્થ જ છે. અને તેથી તે સુખી જ થાય.

લૌકિકમાં સેવક દ્વારા ભૂલ, અપરાધ થાય તો લૌકિક સ્વામી તેને દંડ પણ કરે અથવા ક્યારેક તેને સેવામાંથી નિવૃત્ત પણ કરે. પરંતુ ભક્તિમાર્ગમાં સ્વયં ઈચ્છાએ સ્વીકારેલા જીવને પ્રભુએ દરેક કાળમાં પણ તેનો અંગિકાર કર્યો છે તેનો ત્યાગ નથી કર્યો. એવા સ્વામી શ્રી કૃષ્ણ છે જેને દયાળુ, ઉદાર, ક્ષમાશીલ વર્ણવેલા છે. અજામીલ જેવાનાં અપરાધો પણ ક્ષમા કર્યા છે તો અહીં તો સર્વ રીતે સમર્પિત થયેલા શરણાગત જીવોને સ્વીકારી તેનું શું પ્રભુ હિત ન કરે ! માટે આ અલૌકિક સ્વામીને લૌકિક જેવા ન સમજવા. કારણકે ભક્તોથી થયેલા અપરાધને ક્ષમા તો કરે છે ઉપરાંત ફરી તે શરણાગત જીવથી અપરાધ ન થાય તેની પણ સંભાળ સ્વામી શ્રી કૃષ્ણ રાખે છે. માટે જ સર્વ સમર્પણ કરેલા ભક્તો કૃતાર્થ અને સુખી થાય છે.

પ્રૌઢાપિ દુહિતા યદ્વત્ સ્નેહાત્ ન પ્રેષ્યતે વરે ॥૮॥
તથા દેહે ન કર્તવ્યં વરસ્તુષ્પતિ નાન્યથા ॥

જેવી રીતે પુત્રી પ્રૌઢ થયા પછી પણ સ્નેહ વશ પિતા તેને વર પાસે ન મોકલે તો તે વર અપ્રસન્ન થાય. તેવી રીતે દેહ ને પણ સ્નેહ વશ પ્રભુની સેવામાં વિનિયોગ ન કરાવીએ તો પ્રભુ અપ્રસન્ન થાય.

જેમ પરણેલી પુત્રી ઉમર લાયક થયા છતાં પણ, પતિની સેવાને લાયક થયા છતાં પણ, પિતા તેના પરના અતિ સ્નેહના કારણે પુત્રીને કામ, જવાબદારીઓ અને પરિશ્રમ વિગેરેની ચિંતા અને સ્નેહ વશ પતિની સેવામાં ન મોકલે ત્યારે તેનો પતિ અપ્રસન્ન જ થાય. વળી તેથી કન્યાદાનનો પણ શો અર્થ ! તેવી રીતે બ્રહ્મસંબંધ લીધા પછી પ્રભુની સેવા, તે વિશેની સર્વે વ્યવસ્થા

વિગેરેથી દેહને શ્રમ થશે અને જવાબદારીઓ વધશે એવા ડરથી અને દેહ પ્રત્યેના સ્નેહથી સેવામાં જો દેહને પ્રવૃત્ત ન કરીયે તો પ્રભુ પ્રસન્ન થતા નથી. શ્રી મહાપ્રભુજી પુષ્ટિ પ્રવાહ મર્યાદા ગ્રંથમાં પુષ્ટિ જીવો વિશે કહ્યું છે કે ભગવદ્ સેવા અર્થે જ તે સૃષ્ટિ છે બીજા કોઈ કારણથી નહીં. માટે સેવા ન કરવાથી પ્રભુ તો પ્રસન્ન ન થાય અને ફળથી પણ વંચિત રહેવાય. જો સેવા જ ન કરવી હોય તો બ્રહ્મસંબંધનો અર્થ શો? બ્રહ્મ સાથે સંબંધ સ્થપાઈ જ ન શકે.

લોકવચ્चेत् स्थितिर्मे स्यात् किं स्यादिति विचारय ॥९॥

अशक्ये हरिरेवास्ति मोहं मा गाः कथञ्चन ॥

(હે અંતઃકરણ) મારી સ્થિતિ જો લોકવત્ થઈ જાય તો શું થાય તે વિચાર કર. અશક્ય સ્થિતિમાં હરિ છે જ. તું કયારેય મોહને પ્રાપ્ત ન થા.

શ્રી મહાપ્રભુજી પોતાના અંતઃકરણને પુછે છે કે દેહ ત્યાગમાં વિલંબ કરવામાં તારો ધ્યેય શું હતો? શું સુબોધિનીજી, ભાષ્ય જેવા ગ્રંથોને પ્રગટ કરીને જૈમિની, વ્યાસાદિની જેમ લોકમાં કિર્તી જોઈતી હતી? વિદ્વતાની પ્રસિદ્ધિ જોઈતી હતી માટે મને પ્રેરણા ન કરી ? જો આ બધાથી લૌકિક પ્રસિદ્ધિ થાય તો શું થાત તેનો વિચાર કર. કારણકે તે તો લૌકિક ફળ છે તેનાથી સ્વમાર્ગીય ફળમાં વિલંબ થાત તો શું થાત તેનો વિચાર કર. વળી તને એમ લાગે છે કે કોઈ પણ શારિરીક ક્ષતિ, રોગાદિક કારણ વગર દેહ છોડવો અશક્ય છે તો આવા ખોટા મોહને પ્રાપ્ત ન થા કારણકે જો હરિની આજ્ઞા પાલન કરવાની તીવ્ર ઈચ્છા હોય તો હરિ સર્વે અંતરાયોને દૂર કરીને દેહ ત્યાગ કરાવવા સામર્થ્યવાન છે.

આ ગ્રંથમાં ભગવદ્દુઆજ્ઞા પાલન ન કરી શકવાના વિશે પ્રાયશ્ચિત ન કરવાના ૬ કારણો બતાવ્યા છે.

(૧) પશ્ચાતાપ: કથં તત્ર સેવકોહં ન ચાન્યથા

હું સમર્થ સ્વામીનો સેવક છું, તે કોઈપણ પરિસ્થિતિમાં ત્યાગ નહીં કરે તો પશ્ચાતાપ કેમ?

(૨) લૌકિકપ્રભુવત્ કૃષ્ણો ન દ્રષ્ટવ્ય: કદાચન

ક્ષમાશીલ અને દયાળુ કૃષ્ણને લૌકિક સ્વામી જેમ ન સમજવા

(૩) સર્વ સમર્પિતં ભક્ત્યા કૃતાર્થોઽસિ સુખી ભવ

આવા સ્વામીને સર્વસમર્પણ કરવાથી પ્રભુ પોતે જ ભક્તોની જવાબદારી નિભાવે છે. તો ભક્ત કૃતાર્થ થઈને સુખી થાય છે.

(૪) તથા દેહે ન કર્તવ્યં વરસ્ તુષ્ટ્યતિ નાન્યથા

સેવામાં સર્વેન્દ્રિયોથી પ્રભુની સાથે ન જોડાવવાથી પ્રભુની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત થતી નથી

(૫) અશક્યે હરિરેવાસ્તિ

ભક્તિમાં બાધક બધા સંજોગોને હરવાવાળા હરિ છે.

(૬) મોહં મા ગા: કથંચન

હરિની ઈચ્છા, આજ્ઞાપાલનમાં અસમર્થતા પ્રગટ કરી મોહ પ્રાપ્ત નહીં કર.

इति श्रीकृष्णदासस्य वल्लभस्य हितं वचः ॥१०॥

चितं प्रति यदाकर्ण्य भक्तो निश्चिन्ततां व्रजेत् ॥

આ શ્રી કૃષ્ણદાસના, શ્રી વલ્લભના હિતકારી વચનો છે જે ભક્તો આને અન્તઃકરણ પૂર્વક સાંભળશે તે નિશ્ચિતતાને પ્રાપ્ત થશે.

અહીં શ્રી = સ્વામિની રૂપ, વલ્લભ = સૌને પ્રિય, કૃષ્ણદાસ = ગુરુ રૂપ શ્રી વલ્લભ સ્વયં. આમ ઉભય સ્વરૂપનાં સાક્ષિ ભાવે આપે પોતાના ભક્તો માટેનાં હિતકારી વચનો કહ્યાં છે. જેને અન્તઃ કરણ પૂર્વક સાંભળીને પોતાના અલૌકિક જીવનમાં થતાં અપરાધો વખતની મનઃસ્થિતિમાંથી મુક્ત થઈ ને સર્વ સામર્થ્યવાન સ્વામી શ્રી કૃષ્ણની શરણાગતિ પ્રાપ્ત કરી નિશ્ચિત થશે.

અહીં અંતિમ શ્લોકમાં “જે ભક્તો સાંભળશે” આ શબ્દો પ્રમાણ છે કે આપ પોતાના ભક્તોને પોતાના અંતઃકરણ મિષે કહી રહ્યાં છે.

શ્રી મહાપ્રભુજીની અતિ કરુણામય દ્રષ્ટિ, ભક્ત તરફની અહીં જોવા મળે છે. પુરાણોમાં જીવથી થતાં પાપોના અપરાધો વિશેના ઘણા પ્રાયશ્ચિત, ઉપાયો આપેલા છે. મંત્રજપ, દાન, પરિક્રમા, ગૌસેવા આદિ. આવા પ્રાયશ્ચિત વ્રતો-ઉપાયો કરવાથી તે-તે પાપો મનમાં ઘુટાંઈ ને વિશેષ છાપ છોડે છે. ઘણીવાર તેથી હતાશા, નિરાશા જેવી મનઃસ્થિતિ પણ થઈ શકે છે. માટે શ્રી મહાપ્રભુજીએ સર્વ કાંઈ ભૂલીને સર્વ સામર્થ્યવાન સ્વામી શ્રી કૃષ્ણના સેવક થઈને તે પૂર્ણાનંદ રૂપની આનંદમય લીલામાં જીવે પણ નિશ્ચિત થઈને આનંદપૂર્વક જોડાવવું. તેવા રસમય ઉપાય વિશે આપ અહીં આજ્ઞા કરી રહ્યાં છે.

॥ ઈતિ શ્રીવલ્લભાચાર્યવિરચિતો અન્તઃકરણપ્રબોધઃ સમ્પૂર્ણઃ ॥

અંતઃકરણ પ્રબોધ

અંતઃકરણ

સ્વના અંતઃકરણને નિમિત્ત બનાવી
સ્વક્રીયોને પ્રબોધ.

પ્રબોધ

- શ્રી આચાર્યયરણે પાતાની સાથે થયેલ
ઘટનાનું વર્ણન કરીને જીવમાં વિશ્વાસ
સ્થાપીત કર્યો છે.
- ગંગાસાગર અને મધુવનમાં થયેલી બે
આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન છતાં પણ પ્રભુ આપણા
પોતાના જ છે માટે આવા અપરાધમાં
પશ્ચાતાપ ન કરવા સ્વીક્રીયો ને સંદેશ..

આજ્ઞાસંગમાં પશ્ચાતાપ ન કરવાના ૬ હેતુ

- ૧) હું પ્રભુનો સેવક છું (સેવકોડહં ન ચાન્યથા).
- ૨) શ્રી કૃષ્ણ લૌકિક સ્વામી નથી (લૌકિક પ્રભુવત્ કૃષ્ણો
ન દ્રષ્ટવ્ય:).
- ૩) સર્વ સમર્પણ કરીને ફુતાર્થ થયો છું (સર્વ સમર્પિત
ભક્ત્યા કૃતાર્થોડસિ).
- ૪) પોતાના દેહમાં મમતા ન રાખી સ્વામી શ્રી કૃષ્ણની
સેવામાં જોડવો (તથા દેહ ન કર્તવ્ય).
- ૫) અન્ય લૌકિક જીવોની જેવી પોતાની સ્થિતિ હોત તો
શું થાત એવો વિચાર કરવો (લોકવચ ચેત સ્થિતિર મે
સ્યાત).
- ૬) કોઈપણ અશક્ય સ્થિતિમાં હરિ જ સંભાળી લેશે
(અશક્યે હરિરેવાસ્તિ).

॥ વિવેકધૈર્યાશ્રયઃ ॥

આ ગ્રંથ પર ૪ ટીકાઓ છે. ઘરમાં રહીને દરેક રીતે પ્રભુની સેવામાં જોડાવવું એ પુષ્ટિ માર્ગનું મુખ્ય અંગ છે. માટે સંસારમાં વારંવાર આવતી વિવિધ સમસ્યાઓ સમયે તટસ્થ રહીને સ્વમાર્ગીયજનોએ તેવા સંજોગોમાં વિવેક, ધૈર્ય, આશ્રય પૂર્વક સ્વધર્મમાં શી રીતે જોડાઈ રહેવું તે વિશેના ઉપાયો આ ગ્રંથમાં દર્શાવવામાં આવ્યા છે. આમાં મુખ્ય ભાર તો આશ્રય વિશે જ છે પરંતુ તે આશ્રય સિદ્ધ કરવા વિવેક અને ધૈર્યનું વર્ણન આપ કરી રહ્યાં છે.

વિવેકધૈર્યે સતતં રક્ષરણીયે તથાશ્રયઃ ॥

વિવેકસ્તુ (૧) "હરિઃ" સર્વ (૨) નિજેચ્છાતઃ કરિષ્યતિ ॥૧॥

વિવેક-ધૈર્ય તથા આશ્રયનું સતત રક્ષણ થવું જોઈએ. વિવેક તો એ જ છે કે શ્રી હરિ બધું પોતાની ઈચ્છાથી કરશે.

ભક્તો સાથે તેના જીવનમાં જે કંઈ પણ ઘટે છે તે સર્વે પ્રભુ એમની ઈચ્છાથી જ કરે છે "નિજેચ્છાતઃ" અર્થાત પ્રભુની ઈચ્છા અને જો નિજજનોની ઈચ્છા અલૌકિક હોય, ભગવદ્માર્ગ માટે અનુકૂળ હોય તો તે નિજજનોની ઈચ્છા પ્રમાણે કરે છે. જો કંઈ પણ જીવની ઈચ્છાથી વિરુદ્ધ થયું હોય તેવું તેને લાગે ત્યારે અલૌકિકમાં આવતા આવરણોને હરવાવાળા હરિ છે, તેથી તેવું ઘટ્યું છે. એવો વિવેક જીવે રાખવો જરૂરી છે.

(૩) પ્રાર્થિતે વા તતઃ કિં સ્યાત્ સ્વામ્યભિપ્રાય-સંશયાત્ ॥

સર્વત્ર તસ્ય સર્વં હિ (૪) સર્વસામર્થ્યમેવ ચ ॥૨॥

પ્રાર્થના કરવાથી શું વળે? સ્વામીના અભિપ્રાયમાં સંશય જ થયો કહેવાય. બધે જ બધું જ ફક્ત તેમના જ સામર્થ્યથી થઈ રહ્યું છે.

જીવ પ્રભુને પ્રાર્થના ક્યારે કરે? જ્યારે પ્રભુએ આપેલ વસ્તુઓ કરતા વિશેષ અથવા તો તેનાથી કંઈક ભિન્નની અપેક્ષા હોય, પોતાના પ્રાપ્ત થયેલ સંજોગોથી સંતોષ ન હોય. પરંતુ સર્વ સામર્થ્યવાન હોવા છતાં પણ તે આપણી ઈચ્છા મુજબ નથી આપતા એવું લાગે તો વિચારવું કે અમે સેવક છે. સેવક તરીકે સ્વામીના અભિપ્રાયમાં સંશય થયો કહેવાય. ક્યારેક આપણને સુખદ લાગતી વસ્તુઓ પાછળથી અતિ દુઃખદ પણ નીવડે છે અથવા જીવનમાં આવી પડેલ દુઃખદ સંજોગો પાછળથી સુખદાવી પણ નીવડે છે. (૮૪/૨૫૨ ના અનેક પ્રસંગો). પ્રભુ અંતર્યામિ છે, જીવની ઈચ્છાઓ જાણે છે. પરંતુ અલૌકિક માં હિત થાય, અને ફળ હંમેશા માટે મળે તે અનુસાર જ સંજોગો આપે છે. પ્રભુનું તે સામર્થ્ય જ્યારે વિસરાઈ જાય તો જીવ પ્રાર્થના કરવાની ઈચ્છા કરે છે. પ્રભુ સર્વત્ર છે, બધામાં છે, સર્વ સામર્થ્યવાન છે, બધું તેમનું જ છે, તેમની જ ઈચ્છા થી થાય છે. આવો સર્વાત્માભાવ રાખીને પ્રાર્થના ન કરવી. આપ નિજજનોના હિત કરવાવાળા જ છે.

(૫) અભિમાનશ્ચ સન્ત્યાજ્યઃ સ્વામ્યધીનત્વ-ભાવનાત્ ॥

(૬) વિશેષતાશ્ચેદાજ્ઞા સ્યાદ્ અન્તઃકરણગોચરઃ ॥૩॥

તદા વિશેષગત્યાદિ ભાવ્યં ભિન્નન્તુ દૈહિકાત્ ॥

સ્વામિને આધિન જ સઘળું છે તેવી ભાવનાથી અભિમાનનો બિલકુલ ત્યાગ કરવો. અંતઃકરણથી કે પ્રેરણાથી વિશેષ આજ્ઞા થાય તો તે પ્રમાણે કરવું. પરંતુ પ્રભુની તે વિશેષ આજ્ઞા પણ પોતાનાં દેહાદિકના સંબંધથી ભિન્ન હોય ત્યારે જ તે આજ્ઞા પ્રમાણે કરવું.

જ્યારે સર્વ કાંઈ પ્રભુ જ આપવા સામર્થ્યવાન છે, સર્વ કાંઈ પ્રભુનું જ છે, પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે જ આપે છે તો પછી જીવે દેહ, ઈન્દ્રિયો, વૈભવ ઇત્યાદિ કંઈ જ વસ્તુઓનું અભિમાન કરવાનું કોઈ કારણ જ નથી. માટે તે અભિમાનનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરવો. વળી પુષ્ટિ જીવોને પ્રભુએ જે કાંઈ આપ્યું છે તે સર્વ તો આત્મનિવેદન કરેલું છે, પ્રભુને જ સોંપેલું છે. તો વળી અભિમાન શેનું?

પુષ્ટિ જીવે તો આત્મનિવેદન પછી સ્વામીને આધિન થઈને સેવક ભાવનાથી અભિમાન વગર રહેવું. ગુરૂની આજ્ઞા પ્રમાણે સેવા-સ્મરણમાં રહેતા, જો ક્યારેક અંતઃકરણની પ્રેરણાથી વિશેષ આજ્ઞા થાય તો તે પ્રમાણે કરવું. પરંતુ આમાં પણ એક વિશેષ વિવેકની જરૂર છે. તે પ્રેરણા દેહાદિકનાં સુખથી, સંબંધથી ભિન્ન હોય ત્યારે જ પ્રભુની પ્રેરણા છે તેમ માનવું. જેમ કે જે પ્રસાદ આપણને વિશેષ રૂચતો હોય તેના જ વારંવાર વિચારો આવે ત્યારે તે સામગ્રી આરોગવા માટે પ્રભુ પ્રેરણા કરી રહ્યાં છે એવું માની ન લેવું, કારણકે ત્યાં તો આપણા દેહાદિક, ઈન્દ્રિયાદીક સુખ વિશેનું માનસિક કારણ છે. માટે વિવેકપૂર્વક આજ્ઞા, પ્રેરણાનો નિર્ણય લેવો. કારણકે પ્રભુ આત્માનંદમાં રહેવાવાળા છે, દેહ-ઈન્દ્રિય જેવા

વિષયાનંદમાં નહિં. માટે દેહાદિકને લગતી પ્રેરણાઓ પ્રભુની આજ્ઞા ન હોઈ શકે તેવો વિવેક રાખવો.

(૭) આપદ-ગત્યાદિ-કાર્યેષુ હઠસ્ત્યાજ્યશ્ચ સર્વથા ॥૪॥

(૮) અનાગ્રહશ્ચ સર્વત્ર (૯) ધર્માધર્માગ્ર-દર્શનમ્ ॥

આપત્તી જેવા સંજોગો આવે તો હંમેશા-બિલકુલ હઠનો ત્યાગ કરવો અને કાર્યો નિભાવવા. ક્યારેક એક કરતા વિશેષ ધર્મો નિભાવવાના આવે ત્યારે પ્રથમ મુખ્ય ધર્મ અને ગૌણધર્મ, તે વિશે વિચારીને હઠાગ્રહ છોડીને કાર્યો નિભાવવા.

સ્વમાર્ગમાં પોતાના ઘરમાં રહીને પ્રભુની સેવા નિભાવવાની હોય છે. આ સેવા ક્રમમાં ક્યારેક જો દેહથી, ધનથી, સમયથી, કુંટુંબીજનોની પ્રતિકૂળતાથી આપત્તી જેવા સંજોગો આવી પડે ત્યારે હઠનો ત્યાગ કરીને, ભગવદ્ ઈચ્છા સમજીને, સહજતાથી, આનંદ પૂર્વક સેવાક્રમ નિભાવી શકાય તેવો વિવેક રાખવો. શારીરિક તકલીફો આવી પડે છતાં પણ સેવામાં તો પહોંચવું જ, ક્યારેક આર્થિક સંજોગો વિપરીત ઊભા થાય છતાં પણ સામગ્રીઓનો નેગ અથવા બીજાઓની દેખાદેખી પૂર્વકનાં મનોરથો. આ બધા હઠનો ત્યાગ વિવેક પૂર્વક કરવો. પ્રભુને જ્યારે જ્યારે જેવી લીલા તે જીવ સાથે કરવી હોય તે પ્રમાણેની તે પરિસ્થિતીઓ પણ પ્રભુ સર્જે છે. જે જીવ પાસે જેવી સેવા લેવી હોય તે પ્રમાણે શારીરિક સામર્થ્ય, બૌદ્ધિક સામર્થ્ય, વૈત્ત વિષયક સંજોગ, ઘર-પરિવાર જનો વિગેરેની અનુકૂળતા આપ આપે છે. માટે આપત્તી કાળમાં પણ હઠ છોડીને પ્રભુની લીલાનો આનંદ લેવો. કારણકે હઠની પ્રકૃતિ તામસ જીવોના લક્ષણ છે. અને

તામસ પ્રકૃતિ થી ક્રોધાદી ઉત્પન્ન થાય છે અને ગીતા માં પણ શ્રી કૃષ્ણ કહે છે કે ક્રોધ થી બુદ્ધી નો વિનાશ થાય અને ધીરે-ધીરે તે જીવનો જ વિનાશ થાય છે.

"અનાગ્રહશ્ચ...." સાક્ષાત ભગવાનનો સંબંધ ન હોય તેવા સઘળા કાર્યો વિશે અનાગ્રહ રાખવો (આગ્રહ નહીં રાખવો). પછી તે વસ્તુ હોય કે કોઈ લૌકિક વ્યવહાર હોય. સેવામાં ક્યારેક લૌકિકધર્મ, વૈદિકધર્મ અને ભગવદ્ધર્મ એક સાથે નિભાવવાના પ્રસંગો ઊભા થાય ત્યારે આવા ધર્મ સંકટ સમયે વિવેક પૂર્વક ક્રમ પ્રમાણે નિર્ણય લેવો. લૌકિક ધર્મ થી શ્રેષ્ઠ વૈદિક ધર્મ છે અને વૈદિક ધર્મ થી શ્રેષ્ઠ ભગવત ધર્મ છે.

૧. લૌકિક ધર્મ:- એટલે એક કુટુંબના સભ્ય તરીકે ની જવાબદારી, પડોશી ધર્મ, ગામ ના કે રાષ્ટ્ર નાં સભ્ય તરીકે ની જવાબદારી. આ સર્વે લૌકિક ધર્મ કહેવાય છે.

૨. વૈદિક ધર્મ:- વેદની આજ્ઞા પ્રમાણેના ત્યાગાત્યાગ અને વિધિ નિષેધના કર્મો, વજર્ય-અવજર્ય કર્મો અને વર્ણાશ્રમ ના ધર્મો ઈત્યાદિ.

૩. ભગવદ્ ધર્મ:- ભગવદ્ સુખાર્થે થતી સેવા, પૂજા, અર્ચના ઈત્યાદિ.

અહીં વિવેક ની આવશ્યકતા છે કે વૈદિક ધર્મના ભોગે લૌકિક ધર્મ નિભાવવો જરૂરી નથી અને ભગવદ્ ધર્મના ભોગે વૈદિક ધર્મ કે લૌકિક ધર્મ નિભાવવો જરૂરી નથી. પિતાની આજ્ઞાનું પાલન પુત્રએ કરવું તે વૈદિક ધર્મ છે પરંતુ ભગવદ્ ધર્મ પાસે જો બાધા કરે તો તે સમય માટે તે ધર્મ ગૌણ થયો માટે પ્રહ્લાદજીએ પિતાની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કર્યું છતાં પણ પ્રભુ પ્રસન્ન થયા. અહીં

ભગવદ્ ધર્મ મુખ્ય થયો. આમ દરેક મુખ્યધર્મ પાસે બીજા ગૌણ ધર્મો તે સમય પૂરતા અધર્મ કહેવાય. લૌકિક વ્યવહારો અને રાષ્ટ્રહિતના કાર્યો આદિ લૌકિક ધર્મો તે વૈદિક કાર્ય પૂર્ણ કરીને નિભાવી શકાય, વૈદિક કાર્યોના ભોગે નહીં. કારણકે લૌકિક ધર્મ કરતા વૈદિક ધર્મ મુખ્ય છે અને સેવા વગેરેના ભગવદ્ કાર્યો, વૈદિક કર્મો કરતા મુખ્ય છે. દા.ત. ગ્રહણ છૂટયા બાદ દાન વિગેરેનું મુહુર્ત સાચવવાને બદલે, સ્નાન કરીને પ્રભુને ભોગ ધરવામાં તત્પરતા રાખવી. ત્યારબાદ દાન-પુણ્ય કાર્યો કરવા. તેમજ અગિયારસ પછી બારસનાં પારણાનો સમય, સખડી ભોગ ધર્યા વગર સાચવવો જરૂરી નથી. ભલે અગિયારસનું પુણ્ય પ્રાપ્ત ન થાય તો પણ પહેલા પ્રભુ ને ભોગ ધરી ભગવદ્ પ્રસાદથી જ પારણા કરવા. સંક્રાંત સમયે તીલવાનું દાન, પ્રભુને તલની સામગ્રી આરોગાવીને તે પ્રસાદીથી દાનાદિ કરવા. તેનાથી સંક્રાંતના ગ્રહ-નક્ષત્ર વિગેરેનો ભય રાખવો નહીં. અથવા તો વૈદિક ફળ પણ પ્રાપ્ત ન થાય છતાં પણ ભગવદ્ ધર્મ પ્રથમ નિભાવવો જરૂરી છે. ૮૪ વાર્તા પ્રસંગમાં કાશીના શેઠ પુરુષોત્તમ દાસજી “ગયા” તીર્થ યાત્રા કરવા નીકળયા હતા. માર્ગમાં ખેતરમાં સુંદર રીંગણા જોયાં. પ્રભુને લાયક સામગ્રી જોઈ તો રીંગણા લઈને પ્રભુને આરોગાવવા ગાડુ પાછુ વાળ્યું અને સ્વપ્રભુને ઘરે રીંગણાનો ભોગ ધર્યો અને વાર્તામાં પ્રમાણ મળે છે કે પ્રભુ તે શાક-પુરી અતિ પ્રસન્નતા પૂર્વક આરોગ્યા. આ વાર્તાના ભાવપ્રકાશમાં શ્રી હરિરાયજી આજ્ઞા કરે છે કે આવા ભગવદ્ ધર્મ પાસે તીર્થના ફળ જેવા વૈદિક ધર્મ ગૌણ છે.

આમ અહીં ૯ પ્રકારના વિવેક નું વર્ણન થયું.

૧. હરિ - ભક્તિમાર્ગમાં આવતા અંતરાય રૂપી દુઃખોને હરવાવાળા છે.

૨. નિજેચ્છાતઃ કરિષ્યતિ - પ્રભુ પોતાની ઈચ્છા મુજબ અથવા પોતાના નિજજનોની ઈચ્છા મુજબ કરશે (જો તે ઈચ્છા અલૌકિક હોય તો).

૩. પ્રાર્થિતે વા તતઃ કિં સ્યાત્ સ્વામ્યભિપ્રાય-સંશયાતઃ - પ્રાર્થના કરવાથી સ્વામીના અભિપ્રાયમાં સંશય થાય છે.

૪. સર્વત્ર તસ્યસર્વ હિ સર્વસામર્થ્યમેવ ચ - જ્યાં જ કંઈ પણ થઈ રહ્યું છે તે સઘળું પ્રભુનાં સામર્થ્યથી જ થઈ રહ્યું છે.

૫. અભિમાનશ્ચ ય સન્ત્યાજ્યઃ સ્વામ્યધીનત્વ ભાવનાત્ - અભિમાન બિલકુલ ત્યજીને સ્વામીને આધીન થઈ રહેવું.

૬. વિશેષતશ્ચ ચેદ્ આજ્ઞા સ્યાદ્ અન્તઃકરણ ગોચરઃ - કોઈ વિશેષ રૂપથી પ્રભુની આજ્ઞા કે અન્તઃકરણમાં પ્રેરણા થાય ત્યારે તે પ્રભુના સુખાર્થ છે કે આપણા દેહના સુખાર્થ છે કે પરિક્ષાર્થ છે તેનો વિચાર કરીને વિવેકપૂર્વક નિર્ણય લેવો.

૭. આપદ્-ગત્યાદી-કાર્યેષુ હઠસ્ તાજ્યશ્ચ સર્વથાઃ- આપત્તી કાળ આવે ત્યારે બિલકુલ હઠ તજીને દરેક કાર્યો નિભાવવા.

૮. અનાગ્રહશ્ચ ય સર્વત્ર - સાક્ષાત ભગવાનનો સંબંધ ન હોય તે કાર્યો માટે આગ્રહ ન રાખવો.

૯. ધર્માધર્માગ્ર- દર્શનમ્ :- ધર્મ અને અધર્મનો વિચાર કરવો અને ધર્મમાં પણ પ્રથમ કયા ધર્મને મહત્વ આપવું તેનો વિવેકપૂર્વક નિર્ણય લેવો.

વિવેકોઽયં સમાખ્યાતો ધૈર્યન્તુ વિનિરુપ્યતે ॥૫॥

અહીં વિવેક વિશેનું સારી રીતે વિવરણ કર્યું અને હવે ધૈર્ય વિશે નિરૂપણ કરું છું.

ત્રિદુઃખસહનં ધૈર્યમ્ આમૃતેઃ સર્વતઃ સદા ॥
તક્રવદ્ દેહવદ્, ભાવ્યં, જહ્નવદ્ ગોપભાર્યવત્ ॥૬॥

ધીરજપૂર્વક મૃત્યુ સુધી ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખો હંમેશા માટે, બધે જ સહન કરવા. તેમાં ધૈર્ય રાખવું. તક્રવત (છાશની જેમ) દેહની જેમ, જડની જેમ, ગોપ ભાર્યાની જેમ ભાવના કરવી.

અહીં ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખો એટલે આધિભૌતિક, આધ્યાત્મિક, આધીદૈવિક વર્ણવે છે.

૧. આધિભૌતિક દુઃખો - તક્રવત્ એટલે છાશની જેમ. છાશમાંથી જેવી રીતે માખણ કાઢી લેવામાં આવે છે, તે રીતે દેહને સેવામાં વલોવવું તે માખણ કાઢ્યું કહેવાય. જેમ માખણ કાઢી લીધા પછી છાશની કોઈ કિંમત નથી તેવી રીતે ભગવદ્ કાર્ય સિવાય દેહનો અન્ય લૌકિક કાર્યોમાં વિનિયોગ થાય તે તક્રવત છે. તે લૌકિક કાર્યોમાં અવગણના કે અપમાન વિગેરે થાય તો તે દુઃખ ધીરજપૂર્વક સહન કરવા કારણકે તેની કોઈ કિંમત જ નથી. લૌકિક કાર્ય કેટલા પણ કરો તો પણ આપણને કોઈ માન નહીં આપે, આવી બધી ભાવનાંઓ નું કોઈ મૂલ્ય જ નથી કારણકે માખણની જેમ દેહ ને ભગવદ્ કાર્ય માં વિનિયોગ કરવું જ મૂલ્યવાન છે અને તે જ ફલિત થશે.

૨. આધ્યાત્મિક દુઃખો :- કામ, ક્રોધ આદિથી થતા દુઃખો, તે ઈન્દ્રિયો અને મન સાથે સંબંધ ધરાવતા દુઃખો છે તેના માટે અહીં જડ ભરતનું ઉદાહરણ આપેલું છે, જડભરત પ્રભુના જ રસમાં

મગ્ન રહેતા આત્મામાં જ સ્થિર રહેતા, તેને મૃત્યુ-અપમાન-અન્યાય, કોઈ જ દુઃખો અસર કરી નહોતા શકતા. તે રીતે જીવે પણ સ્વધર્મમાં સ્થિર રહેવું. તેમાં આધ્યાત્મિક દુઃખો વિક્ષેપ ન પાડી શકે તે રીતે ધૈર્ય રાખી રહેવું.

૩. આધિદૈવિક દુઃખો :- ભગવદ્કાર્ય સંબંધી દુઃખો આધિદૈવિક કહેવાય છે. વૈષ્ણવોને ક્યારેક સેવા માટે ઉપયોગી વસ્તુઓનો અભાવ, ફળ માટે થતો વિલંબનો તાપ, સેવામાં પ્રતિકુળતા આ સર્વે પરિસ્થિતિથી દુઃખ અનુભવે છે અથવા જેમ પ્રભુ અંતઃધ્યાન થયા તે સમયે રાસ-લીલા વખતે ગોપીજનોને અત્યંત વિરહ થયો તેવું દુઃખ. વળી પ્રભુ મથુરા પધાર્યા તે સમયનો પરિતાપરૂપી દુઃખ. આ સર્વે ગોપભાર્યાના ઉદાહરણથી સમજાવે છે કે જેમ તેઓએ આવા સમયમાં પણ દેહ ત્યાગ નહોતો કર્યો ધીરજ રાખેલ, તેવું જ ધૈર્ય આવા આધિદૈવિક દુઃખોમાં પણ રાખવું. આ ત્રણ પ્રકારના દુઃખો સમયે જીવન પર્યંત ધૈર્ય રાખવાથી ભગવદ્ કાર્યમાં બાધ આવી શકતો નથી.

તકવત, ગોપભાર્યાવતમાં અમુક ટીકાકારોએ એક પૌરાણિક પ્રસંગ પણ લીધો છે કે એક રાજાની રાણી જેણે પોતાની ભૂલ ને કારણે પોતાના રાજપાટ વિગેરે સર્વસ્વ ગુમાવ્યા પછી તે ગોપભાર્યા થઈ અને એક વાર છાશ ઢોળાઈ ગઈ ત્યારે તે જરા પણ દુઃખ નથી પામતી. કારણકે એણે ગુમાવેલ રાજ સુખ પાસે આ છાશની શી કિંમત? તેવી રીતે વૈષ્ણવો માટે આધિભૌતિક દુઃખોની કાંઈ કિંમત જ ન હોવી જોઈએ કારણકે તેમને માટે તો સાક્ષાત્ પ્રભુ સાથેનો રાજસુખનો અનુભવ મુખ્ય છે. પ્રભુ સાથેના ક્ષણિક અનુભવ રાજસુખ જેવું સુખદ છે તેની પાસે બીજા બધા

સુખો ગૌણ છે. તે ન મળે અથવા મળ્યા પછી છુટી જાય તો તેની કોઈ કિંમત નથી. આ રીતે ત્રણ દુઃખો જીવનપર્યન્ત, ધીરજ પુર્વક સહન કરવા તેમાં ક્યાય પણ અધિરતા આવે તો તે આશ્રય પ્રાપ્તિ માટે હાનિકારક થઈ શકે છે.

પ્રતીકારો યદૃચ્છાતઃ સિદ્ધેશ્ચેન્ નાગ્રહી ભવેત્ ॥

ભાર્યાદીનાં તથાન્યેષામ્ અસતશ્ચાક્રમં સહેત્ ॥૭॥

(દુઃખોનો) પ્રતિકાર કરવાથી જો તેમાં ભગવદ્ ઈચ્છાથી સફળતા મળે તો તેને સહન કરવાનો આગ્રહ ન રાખવો. વળી પત્ની આદિ બીજા અન્ય લોકો આપણું અપમાન કરે, આક્રમણ કરે ત્યારે પણ ધૈર્ય રાખવું.

શ્રી મહાપ્રભુજી દરેક દુઃખોના કોઈ પણ પ્રયાસ કર્યા વગર સહન જ કર્યા કરવા એવી આજ્ઞા પણ નથી આપતા. નાના-મોટા દુઃખોનો વિવેકપૂર્વક પ્રતિકાર કરીને નિવારી શકાતા હોય, જેમ કે રોગાદિક-શારીરિક કષ્ટો વખતે ઔષધી લેવાથી રોગોનો પ્રતિકાર કરવાનો પ્રયાસ કરવો. આ રીતે દરેક દુઃખોમાં પ્રયાસ કરી શકાય. પરંતુ જો તેમાં સફળતા ન મળે ત્યારે પોતાના કર્મનું ફળ, પ્રભુની ઈચ્છા માની આગ્રહી ન થવું. હઠાગ્રહ તામસ્ પ્રકૃતિનું લક્ષણ છે. વળી કુટુંબમાં પત્ની, પુત્ર, બંધુ વિગેરે અન્ય પરિવારજનો અથવા સગા-સંબંધીમાંથી દુષ્ટ લોકો આપણું અપમાન, આક્ષેપ વિગેરેથી આક્રમણ કરે, વિશેષ લૌકિક અપેક્ષાઓ રાખે ત્યારે પણ ધૈર્ય રાખી ચિત્ત સ્વધર્મમાં રાખવું.

અથવા સેવામાં પત્ની, પરિવારજનો વગેરે અનુકૂળ હોય તો ધર ત્યાગ કરવાનો આગ્રહ રાખવો જરૂરી નથી. આ આધિભૌતિક

દુઃખની વ્યવસ્થા કહી છે. આધ્યાત્મિક દુઃખમાં બતાવે છે કે જો ઈન્દ્રિયો વિષયોમાં પ્રવૃત્ત ન હોય તો તેનો ત્યાગ કરવાનો આગ્રહ રાખવો જરૂરી નથી. તે સેવામાં અંતરાયરૂપ ન હોય તો તેને પ્રભુની પ્રસાદીમાળા, ચંદનની સુગંધ, મહાપ્રસાદનો ભોગ વિગેરે પ્રસાદીથી અલૌકિક આનંદ લેવો અને ઈન્દ્રિયોને કૃતાર્થ કરવી. ધન-વૈભવ વિગેરે ભગવદ્ કૃપાથી પ્રાપ્ત હોય તો તેનો ત્યાગ કરવાની બદલે પ્રભુમાં વિનિયોગ કરવો. આ આધિદૈવિક દુઃખ વિશેની વ્યવસ્થા છે.

આ સર્વે સંજોગોમાં મિથ્યા આગ્રહીં થવું જરૂરી નથી.

स्वयमिन्द्रिय-कार्याणि काय-वाङ्-मनसा त्यजेत् ॥
अशूरेणापि कर्तव्यं स्वस्यासामर्थ्य-भावनात् ॥८॥

કાયાથી, વાણીથી, મનથી દરેક ઈન્દ્રિયોનાં કાર્યો સ્વયં પ્રયત્ન પૂર્વક ત્યજવા. તેમાં આપણી નબળાઈ (અશૂરતા) જણાય તો પોતાની અસમર્થતાની ભાવના કરવી.

લૌકિક કે પ્રાકૃત વિષયોને લગતા દરેક કાર્યો, કાયાથી થતાં, વાણીથી અને મનથી થતાં સર્વે કાર્યો સ્વયં જ અભ્યાસ પૂર્વક ત્યજવા. કાયાથી ભગવદ્ કાર્ય સિવાયનાં દરેક કાર્ય કરવાથી સમય અને શક્તિનો વ્યય જ થવાનો છે. વાણીથી ભગવદ્ ગુણગાનને બદલે મિથ્યાલાપ થાય તો શ્રી હરિરાય-મહાપ્રભુજી શિક્ષાપત્રમાં કહે છે કે તેનાથી ભગવદ્ ભાવ બહાર વહી જાય છે. મિથ્યા વાર્તાલાપથી ક્યારેક ક્લેષ, કર્મબંધન જેવા દોષો લાગુ પડવાની શક્યતા રહે છે. વળી મન પણ પ્રભુનાં બદલે બહારનાં વિષયોમાં રહે તો તેની અસર ક્રિયા પર પણ આવે, ભગવદ્

કાર્યમાં પણ અસર થાય. નવી-નવી ઈચ્છાઓ પ્રગટ થાય, મિથ્યા ખ્યાલો ઉત્પન્ન થાય. આ રીતે ધીરે ધીરે તે જીવ અલૌકિક જીવનથી ઘણો દૂર થાય એવી શક્યતા છે માટે મનને પણ રોકવું. આમ સર્વેન્દ્રિય રોકવામાં જો આપણને અસમર્થતા લાગે, (અશૂર છીએ) એવી જ્યારે ભાવના થાય તો.

અશક્યે हरिरेवास्ति सर्वमाश्रयतो भवेत् ॥

તો આવા અશક્ય સમયમાં હરિ આપણી સાથે જ છે તેથી તેના આશ્રય થકી સર્વ કાંઈ સિદ્ધ થાય.

આપણા જેવા સામાન્ય જીવો માટે આવા ત્રણે પ્રકારનાં દુઃખો વખતે આ રીતેનું ધૈર્ય રાખવું જો અશક્ય લાગે ત્યારે આપ હવે ધીરજ બંધાવી રહ્યાં છે કે હરિનાં આશ્રયથી સર્વકાંઈ સિદ્ધ થાશે. જ્યારે જીવની અસમર્થતા થાય છે ત્યારે હરિનાં દ્રઢ આશ્રયથી સર્વ કાંઈ સરળ થઈ શકે છે. કારણકે હરિનાં આશ્રય લીધેલા જીવોની સંપૂર્ણ જવાબદારી પછી હરિની જ રહે છે. અને જીવોની અસમર્થતા હરવાવાળા હરિ જ છે.

एतत्सहनमत्रोक्तम् आश्रयोऽतो निरुप्यते ॥९॥

અહીં સુધી ધૈર્યનું (સહનમ) નિરૂપણ કર્યું, હવે આગળ આશ્રયનાં વિષયમાં નિરૂપણ કરે છે.

एहिके पारलोके च सर्वथा शरणं हरिः ॥

(૧) दुःखहानौ तथा (૨) पापे (૩) भये (૪) कामाद्यपूरणे ॥૧૦॥

(૫) भक्तद्रोहे (૬) भक्त्यभावे (૭) भक्तैश्चातिक्रमे कृते ॥

અશક્યે વા સુશક્યે વા સર્વથા શરણં હરિઃ ॥૧૧॥

(૮) अहंकारकृते चैव (૯) पोष्य-पोषण-रक्षणे ॥

(૧૦) પોષ્યાતિક્રમણે ચૈવ (૧૧) તથાન્તેવાસ્યતિક્રમે ॥૧૨॥

(૧૨) અલૌકિક-મનઃ સિદ્ધૌ સર્વથા શરણં હરિઃ ॥

एवं चित्ते सदा भाव्यं वाचा च परिकीर्तयेत् ॥૧૩॥

ઉપર ૧૦ થી ૧૩ શ્લોક સુધી બાર પ્રકારના એવા સંજોગો આપે બતાવ્યા છે. તે બાબતમાં ભગવદ્ આશ્રય જ ઇચ્છનીય છે.

આ લોકમાં કે પરલોકમાં હંમેશા હરિનું જ શરણ લેવું.

લૌકિકમાં કે સેવા વિગેરે અલૌકિક વિશે ક્યારેક પ્રતિકૂળ પરિસ્થિત ઉભી થાય તો હંમેશા હરિનું શરણ રાખવું.

હવે પછીના શ્લોકમાં એ ક્યા ક્યા સંજોગો આવી શકે અને તેવા સમયે ભગવદ્ આશ્રય ન છૂટે તેના વિશે જીવોને સાવધાન કરી રહ્યાં છે.

"દુઃખ હાનૌ તથા..." કોઈપણ પ્રકારના દુઃખ, શારિરિક, વિક્તનો, દેહનો કે કુટુંબીજનો વિશેનો, સ્વજનોનો વિયોગ થાય તેવા પ્રસંગોમાં અને કોઈપણ પ્રકારની હાની, વ્યવસાયિક કે શારીરિક, માનસિક ઇત્યાદિ. વળી થયેલા પાપના નિવારણ માટે અને ફરી પાછા તે પાપ ન થાય તે માટે ભગવદ્ આશ્રય અને ચોર-પશુ-રાજભય-શત્રુભય અને વિવિધ પ્રકારની લૌકિક કામનાઓની અપૂર્તિ સમયે વિશેષ માનસિક વિક્ષેપતા આવવાની શક્યતા છે. અને ત્યારે પ્રભુ માં મન ન લાગે તે સહજ છે. તેવા સમય માં દ્રઢ આશ્રય દ્વારા જ સ્વસ્થતા રહે છે. કોઈ ભક્તનો આપણાથી જાણે-અજાણે દ્રોહ થઈ જાય ત્યારે, અથવા કોઈ ભક્તો દ્વારા આપણું અપમાન કે દ્રોહ થાય ત્યારે, પ્રકૃતિવશ ક્યારેક ભક્તિના ભાવમાં ચડ-ઉતાર થાય ત્યારે, ભક્ત ક્યારેક આપણો કે પ્રભુનો અનાદર કરે છે એવું જણાય ત્યારે, અલૌકિક ઇચ્છાઓ

અને મનોરથો પૂર્ણ ન કરી શકીએ ત્યારે આવી નિરાશાજનક સ્થિતિમાં પણ પ્રભુ નો આશ્રય છુટવો ન જોઈએ, કંઈ કરી શકવાનું સામર્થ્ય ન હોય ત્યારે (અશક્ય). ભગવત્ કૃપાથી કંઈક વિશેષ કાર્ય આપણાથી સિદ્ધ થઈ શક્યા હોય (સુશક્ય) ત્યારે અહંકાર ન આવે તે માટે. અનન્ય આશ્રીત જીવોનાં ભગવદ્ ભાવનું રક્ષણ કરવાં માટે હરિ સામર્થ્યવાન છે.

આવા દરેક લૌકિક કે અલૌકિક સમયે હરિનું શરણ લેવું અતિ આવશ્યક છે. આવા પ્રત્યેક લૌકિક અથવા અલૌકિક સમયમાં નિરાશ અથવા હતાશ ન થવું. ઉપરાંત હરિ નો આશ્રય પણ દ્રઢ થાય છે. અને સ્વયં નું મન પણ સ્વસ્થ રહે તો ભગવદ્ કાર્ય માં શિથિલતા ન આવી શકે. આ આશ્રયમાં જરા પણ શિથિલતા આવે તો ઉપર દર્શાવેલ અપમાન વગેરે સંજોગો સમયે ક્રોધ જેવા તામસ ગુણોથી ગ્રસિત થવાની શક્યતા થઈ શકે. કુટુંબીજનોના વિયોગ જેવા સમયે અતિ નિરાશાજનક સ્થિતિ થઈ જાય છે અને વ્યાવસાયિક હાનિ આવા અન્ય ઘણા સંજોગોમાં અન્યાશ્રય જેવા દોષો થવાની સંભાવના થાય માટે આ સર્વથી રક્ષણ માટે હરિનો દ્રઢ આશ્રય જીવ માટે તે એકમાત્ર શ્રેષ્ઠ ઉપાય છે.

"અહંકાર કૃતેચૈવ....." કોઈ આપણા સેવક, બંધુ, કુટુંબીજનો એવા કોઈ જે આપણા પર નિર્ભર હોય, તેઓનું પોષણ-રક્ષણ આપણે કરતા હોઈએ ત્યારે અહંકાર થાય તે સમયે તે અહંકારથી બચવા ભગવદ્ આશ્રય જરૂરી છે.

"પોષ્ય પોષણ....." જેનું આપણે પોષણ કરતાં હોઈએ તે સ્નેહી-સંબંધીઓ આપણો અનાદર કરે કે આજ્ઞામાં ન રહે અથવા

શિષ્યો અથવા જેના આપણે વડિલ સમાન છીએ અથવા આપણા પુત્ર સમાન હોય તેવા કોઈ અપમાન કરે, અતિક્રમણ કરે, (આજ્ઞામાં ન રહે) આવા અનેક સંજોગો વખતે મનથી વિક્ષેપીત થઈ જવા થી સમસ્યા વધે છે અને દુઃખી થઈ જવાની શક્યતા છે. માટે તે સમયે ભગવદ્ આશ્રય રાખવાથી મન વિચલિત તો નહીં થાય, ઉપરાંત તે મન અલૌકિક સિદ્ધ થઈ શકશે. કારણકે ત્યારે ખરા બંધુ, સાચા સગા તો હરિ જ છે તેવું દ્રઢ થશે. માટે એ રીતે, તે દરેક અર્થે હંમેશા હરિનું શરણ લેવું શ્રેષ્ઠ છે.

"એવં ચિત્તે સદા ભાવ્યં...." આ રીતે ચિત્તમાં હંમેશા આશ્રયની ભાવના કરવી અને વાણીથી પણ સદા અષ્ટાક્ષર અને કૃષ્ણનાં કિર્તન કરવા જરૂરી છે.

આગળ બતાવેલા દરેક સંજોગોમાં મન સ્થિર રહેવા, પ્રભુનો દ્રઢ આશ્રય શ્રેષ્ઠ ઉપાય બતાવે છે. અને તે આશ્રય સિદ્ધ કરવા માટે નિરંતર શરણ ભાવના મનથી અને વાણીથી સતત સદા કરવી આવશ્યક છે નહીં તો આસુરાવેશ આવવાની શક્યતા રહે, અને તો ફરી શરણ ભાવનામાં પણ શિથિલતા આવે. "શ્રી કૃષ્ણઃ શરણં મમ" મુખેથી બોલીને અને તેની સાથે ચિત્તથી પણ શરણ ભાવના કરીને સતત રહેવાથી, આ ચિત્ત અને વાણીના ચક્રથી જીવનમાં પણ કૃષ્ણનો આશ્રય દ્રઢ થાય.

**अन्यस्य भजनं तत्र स्वतोगमनमेव च ॥
प्रार्थना कार्यमात्रेऽपि ततोऽन्यत्र विवर्जयेत् ॥१४॥**

અન્ય દેવોનું ભજન અને ત્યાં સામે ચાલીને સ્વયં જવાની જરૂર નથી. બીજા દેવોની પ્રાર્થના અને તેનાં અન્ય કાર્યો (પૂજા, બાધા આદી) પણ બિલકુલ વર્જીત છે.

ઉપરના આ શ્લોકમાં દ્રઢ આશ્રયની વાત કરી. તે વિશે આપ આગળ સમજાવી રહ્યાં છે કે તે આશ્રય દ્રઢ કરવા શ્રી કૃષ્ણના અંશરૂપ કે વિભૂતિરૂપ અન્ય દેવી-દેવતાના ભજન અથવા તેના સ્થાનમાં યોજનાપૂર્વક જવું જરૂરી નથી. જેમ કે કાશી શ્રી મહાપ્રભુજીની બેઠકે જારી-ચરણ સ્પર્શ કરવા ગયા હોઈએ ત્યારે કાશી વિશ્વનાથ દેવને ભગવદ્ સ્મરણ કરવા જવાય. પરંતુ ખાસ મહાદેવજીની યાત્રા માટે જવાની આવશ્યકતા નથી. જે-તે દેવતાઓના સ્થાન પર ગયા હોઈએ ત્યારે તેને આદર આપી શકાય. પરંતુ કોઈ લૌકિક કામના અથવા કાર્ય સિદ્ધિ માટે બીજા દેવતાઓ, કુળદેવી, કુળદેવતાઓ વિગેરેની યાત્રા કે પ્રાર્થના કરીએ ત્યારે સ્વાભવિક જ પરમ તત્વ શ્રી કૃષ્ણના આશ્રયમાં શિથિલતા આવે માટે તે સદંતર વર્જીત છે. તે બધાં દેવી-દેવતાઓ લૌકિક કે મર્યાદીક ફળ આપવાવાળા છે. તેવા તુચ્છ ફળ માટે ભગવદ્ પ્રાપ્તી જેવા દિવ્ય ફળથી વંચિત થવાય માટે તે વર્જીત કરવું જ શરણાગત જીવો માટે કલ્યાણકારી છે.

અવિશ્વાસો ન કર્તવ્યઃ સર્વથા બાધકસ્તુ સઃ ॥
ब्रह्मास्त्रचातकौ भाव्यौ प्राप्तं सेवेत निर्ममः ॥૧૫॥

(પ્રભુમાં) અવિશ્વાસ ક્યારેય ન કરવો તે બિલકુલ બાધક છે. “બ્રહ્માસ્ત્ર” અને “ચાતક” ની ભાવના કરવી અને જે પણ પ્રાપ્ત થાય તેમાં મમતા રહિત થઈને પ્રભુ સેવા કરવી.

સ્વધર્મ પરાયણ રહીને માર્ગની રીત પ્રમાણે સેવા ધર્મ નિભાવતા, ક્યારેક અલૌકિક અનુભૂતિ ન થતાં અથવા ફળમાં વિલંબ થતાં જીવ પ્રભુ પર અવિશ્વાસ કરી બેસે છે. વળી તેવા સંજોગોમાં અન્યાશ્રય થવાનો પણ ભય રહે છે. માટે પ્રભુ પર,

તેની કૃપા પર, સામર્થ્ય પર અટલ વિશ્વાસ રાખવો અતિ આવશ્યક છે. અવિશ્વાસ માટે બ્રહ્માસત્રનું ઉદાહરણ આપેલ છે. ઈન્દ્રિજીતે હનુમાનજીને બ્રહ્માસત્રથી બાંધ્યા પછી હનુમાનજીનું સ્વરૂપ અને શક્તિ જોઈને નાના એવા બ્રહ્માસત્રની શક્તિ પર શંકા થઈ અને સાંકળથી બાંધ્યા. તેથી હનુમાનજી બ્રહ્માસત્રને તોડી મુક્ત થઈ શક્યા માટે અવિશ્વાસ અતિબાધક છે. જેમ બ્રહ્માસત્ર બાંધવા શક્તિમાન હોવા છતાં અવિશ્વાસ થકી નિષ્ફળ થયું. હવે વિશ્વાસ માટે આપ ચાતક પક્ષીનું ઉદાહરણ આપે છે . ચાતક પક્ષી ફક્ત સ્વાતિ નક્ષત્રનું જલ જ ગ્રહણ કરે છે. તેને વિશ્વાસ છે કે તે જલ મને અવશ્ય પ્રાપ્ત થશે, પ્રાણ નહીં જાય. તો તેને તે જલની પ્રાપ્તિ થાય જ છે . આમ વિશ્વાસ-અવિશ્વાસ માટે આવી ભાવના રાખવાનું કહ્યું. વળી આ રીતે નિશ્ચિત થઈને દ્રઢ આશ્રય પૂર્વક પ્રભુને સર્વ સોંપીને ભગવદ્ધર્મ નિભાવતા, પ્રારબ્ધ યોગે જે કાંઈ પણ અને જેટલું પ્રાપ્ત થાય, તેમાં મમતા રહિત થઈ ને તેનો પ્રભુમાં વિનિયોગ કરવો. તે ધન-વૈભવ હોય, સંતતિ સુખ હોય કે અન્ય લૌકિકની કંઈ પણ પ્રાપ્તિ થાય, તે સર્વેમાં અહંતા-મમતા રાખ્યા વગર તે પ્રભુને અર્પણ કરીને ભોગવવું. પ્રિય વસ્તુની પ્રાપ્તિનો હર્ષ અને અપ્રિય વસ્તુનો ખેદ. તે સર્વથી બચવા પ્રાપ્ત વસ્તુને નિર્મમ થઈને સેવવું ઉત્તમ ઉપાય છે. ઉપનિષદ પણ આજ્ઞા કરે છે “તેન ત્યક્તેન ભુંજીતા”.

આ રીતે અહીં ભગવદ્ આશ્રય સિદ્ધિનાં ચાર ઉપાયો બતાવ્યા.

૧. એવં ચિત્તે સદા ભાવ્યં વાચા ય પરિકીર્તયેત્
૨. અન્યસ્યભજનં....
૩. અવિશ્વાસો ન કર્તવ્ય:....

૪.પ્રાપ્તિં સેવેત નિર્મમઃ

यथाकथञ्चित् कार्याणि कुर्यादुच्चावचान्यपि ॥

किंवा પ્રોક્તેન બહુના શરણં ભાવયેદ્ હરિમ્ ॥૧૬॥

જે કંઈ પણ નાના કે મોટા કાર્યો બની આવે તે કરવા. વધારે શું કહું? હરિના શરણની ભાવના કરીને રહેવું.

સંસારમાં રહીને સ્વધર્મને નિભાવતા નિભાવતા જે કંઈ લૌકિક જવાબદારીના કાર્યો કે પ્રસંગોપાત કરવા પડતાં વૈદિક કાર્યો, તે દરેક નાના-મોટા કાર્યો જેવા અને જેટલા બની આવી તેટલા કરવા. પણ તે દરેક કાર્યો હરિની શરણમાં રહીને જ નિભાવવાથી સ્વધર્મમાં તે કાર્યો અડચણ રૂપ નહીં બની શકે. ગીતામાં પણ શ્રી કૃષ્ણએ અર્જુનને આજ્ઞા કરી કે “બધા ધર્મ ત્યાગીને મારા શરણમાં આવ.” માટે ભગવદ્ પ્રાપ્તિમાં અડચણરૂપ કોઈ પણ ધર્મ તે સમયે અધર્મ કહેવાય. જેમ કે પિતાની આજ્ઞાનું પાલન કરવું ધર્મ છે. પરંતુ પ્રહ્લાદજીએ તે આજ્ઞા પાલન ન કરી તો તેને ભગવાન મળ્યા. અન્યપૂર્વા ગોપીજનો પ્રભુ પ્રાપ્તિમાં આડે આવતાં, પત્ની ધર્મને ન નિભાવીને પ્રભુ પાસે ગયા તો રાસલીલાની પ્રાપ્તિ થઈ. આ રીતે ભગવદ્ કાર્ય માટે વર્ણાશ્રમના ધર્મો અથવા વૈદિક આજ્ઞાઓનું ઉલ્લંઘન થાય અને તે માટે જ અપરાધ વિગેરેની શંકા થાય તો આવા અલૌકિક કાર્ય સમયે દરેક અપરાધો ને હરવાવાળા હરિના શરણની ભાવના કરવી જે સર્વ ધર્મરૂપ છે.

આ રીતે વિવેક અને ધૈર્યને ટકાવીને ભગવદ્ આશ્રય દ્રઢ કરી ને રહેવું.

एवमाश्रयणं प्रोक्तं सर्वेषां सर्वदा हितम् ॥

कलौ भक्त्यादिमार्गा हि दुःसाध्या इति मे मतिः ॥१७॥

આ રીતે બધાંના હંમેશ માટેના હિત માટે આશ્રય વિશે કહ્યું.
કલીયુગમાં ભક્તિ-આદિ માર્ગો ચોક્કસ ઘણા દુઃસાધ્ય છે.

કલીયુગમાં ભક્તિમાર્ગ, જ્ઞાનમાર્ગ, કર્મમાર્ગ દરેક ભગવદ્
પ્રાપ્તિના માર્ગો કાળની અસરને કારણે નિભાવવા અતિ કઠીન છે.
કલીયુગમાં લોકોનો જ્ઞાનનો અભાવ, શારીરિક મર્યાદાઓ, મન ની
ચંચલતા, આયુષ્યની મર્યાદા આવા અનેક કારણોને લીધે દરેક
માર્ગો દુઃસાધ્ય થઈ ગયા છે. જીવની સામર્થ્ય એટલી મર્યાદિત
થઈ ગઈ છે કે નિષ્કામ પ્રેમ લક્ષણા ભક્તિપૂર્વક, અનન્ય આશ્રય
સ્વીકારવાથી પ્રભુ જ ભક્તોની સર્વ કાંઈ જવાબદારી નિભાવશે.
આમ દ્રઢ આશ્રય થકી જ જીવનું કલ્યાણ થશે તે એકજ ઉપાય છે
એવી મારી મતિ છે. એમ શ્રી મહાપ્રભુજી કહી રહ્યાં છે.

શ્રી પુરુષોત્તમ જોશીએ શ્રી મહાપ્રભુજીને જ્ઞાનમાર્ગ-કર્મમાર્ગ-
ભક્તિમાર્ગ વિશે જ્યારે પ્રશ્ન કર્યો ત્યારે આપશ્રીએ ઉત્તરમાં કહ્યું કે
દરેક માર્ગ શ્રેષ્ઠ છે પરંતુ ભક્તિમાર્ગથી પ્રભુ પ્રાપ્તી સરળ છે છતાં
અહીં આ ગ્રંથમાં આપ આજ્ઞા કરી રહ્યાં છે કે કળીયુગની અસરને
કારણે ભક્તિ વિગેરે માર્ગો પણ દુઃસાધ્ય છે. ત્યારે શ્રી કૃષ્ણનાં દ્રઢ
આશ્રય લેવાથી જ પ્રભુ પોતે જ જીવનું કલ્યાણ કરશે તેવી
આપની છેલ્લે દ્રઢ આશ્રય વિશેની મતિ છે. ભક્તિમાર્ગ સરળ હોવા
છતાં પણ જીવો ની અનેક પ્રકારની મર્યાદાઓ હોવા થી આપશ્રી
આશ્રય એક માત્ર જ ઉપાય છે એવી આજ્ઞા કરી રહ્યા છે.

॥ ઈતિ શ્રીવલ્લભાચાર્યવિરચિતં વિવેકઘૈર્યાશ્રય નિરૂપણં સમ્પૂર્ણમ્ ॥

વિવેક ધૈર્યાશ્રય

વિવેક

- બધીજ ઘટનામાં પ્રભુ ઈચ્છાજ કારણ છે.
- જે કંઈ થઈ રહ્યું છે તે ભગવાદ્લીલા માનીને અષ્ટાક્ષર મંત્ર દ્વારા માનસીક અને વારીક અનુસંધાન રાખવું.

ધૈર્ય

આજીવન ત્રિકુઃખ સહન કરવા (આધિભૌતિક , આધ્યાત્મિક, આધિદૈવિક કુઃખો)

આશ્રય

કુઃખહાનીમાં, અશક્ત્ય-શક્ત્ય બાબતોમાં સર્વથા હરિની શરણની ભાવના કરવી વગેરે (૧૨ સંજોગો જેમાં આશ્રય ઢઢ રાખવો અપેક્ષિત) તેની માટેના ચાર ઉપાયો. (એવં ચિતે સદા ભાવ્યં..... પ્રાપ્તં સેવેત નિર્મમ)

॥ કૃષ્ણાશ્રયસ્તોત્રમ્ ॥

શ્રી કૃષ્ણાશ્રય ગ્રંથની રચના અડેલમાં વિ.સ. ૧૫૭૦માં થયેલ છે. લાહોરનાં બુલામિશ્રએ જ્યારે શ્રી મહાપ્રભુજીને સમસ્ત લીલાનાં અનુભવ વિશે વિનંતી કરી ત્યારે આપે આ ગ્રંથની રચના કરી કારણકે આવું દિવ્યફળ શ્રી કૃષ્ણના આશ્રય વિના પ્રાપ્ત ન થઈ શકે. આ સ્તોત્રમાં ૧૧ શ્લોકો છે. સાત્વિક, રાજસ, તામસ, અને ત્રણેના મીશ્ર ગુણ તરીકે ૯ શ્લોક અને ૧૦મો નિર્ગુણ અને ૧૧મા પ્રભુ પોતે ધર્મી સ્વરૂપે. આ રીતે ૧૧ શ્લોક અથવા શ્રી ભાગવતની દશવિધ લીલાઓ સર્ગ, વિસર્ગ....અને ૧૧માં ધર્મી સ્વરૂપ, બધી લીલા કરવાવાળા આશ્રય રૂપ. અથવા તો દશ પ્રાણ અને અગિયારમો આત્મા કૃષ્ણના આશ્રયમાં સર્વ સમર્પિત કરવાના આશય રૂપ. આ રીતે અલગ અલગ કારણો આ અગિયાર શ્લોક વિશે અલગ અલગ ટીકાકારોએ બતાવ્યા છે. શ્રી કૃષ્ણનો આશ્રય કારણકે તે મૂળ “રસોવેસ:” સ્વરૂપ, અગણીતાનંદ રૂપ, આનંદની સત્તા, દરેકને આકર્ષવાવાળા એવા મૂળ ધર્મી સ્વરૂપના આશ્રયની આજ્ઞા અહીં આપ કરી રહ્યાં છે. આમ દરેક તત્વનો, ધર્મો અને વેદોના સાર રૂપ શ્રી કૃષ્ણના આશ્રયની આપ આજ્ઞા કરી રહ્યાં છે.

શાસ્ત્રોની આજ્ઞા પ્રમાણે ધર્મના મુખ્ય છ અંગ છે. જેના યથાર્થ પાલનથી ધર્મનું પાલન થાય. અને તે ધારણ કરવાથી પ્રભુ પ્રાપ્તિ થાય. પરંતુ કાળના પ્રભાવને કારણે આ ધર્મના છ અંગોની વિકળતા, અસાધકતાની વિશેષ શક્યતાઓ છે. ત્યારે ધર્મ ન નિભાવી શકવાથી શું પ્રભુ પ્રાપ્તિ ન જ થઈ શકે? એવી શંકા સહેજે થાય ત્યારે આપ પોતાના જીવોને આશ્વાસન આપે છે કે એક શ્રી કૃષ્ણના અનન્ય આશ્રયથી સર્વ ધર્મ સિદ્ધ થશે.

અહીં પ્રથમ, દ્વિતીય અને તૃતીય શ્લોકમાં લોકાશ્રયની વિફળતા, ૪, ૫ અને ૬ શ્લોકમાં ધર્માશ્રયની વિફળતા દર્શાવી છે. અને ત્યારબાદ ૭માં શ્લોકમાં કર્મમાર્ગ પ્રમાણે, ૮મા જ્ઞાનમાર્ગ પ્રમાણે, નવમા માં ભક્તિમાર્ગ પ્રમાણે. આ ત્રણ શ્લોક ૭-૮-૯માં શ્રી કૃષ્ણનું મહાત્મ્ય બતાવીને તેના જ આશ્રયની સફળતા દર્શાવી છે અને એને જ ફળશ્રુતી કહેવામાં આવી છે. દશમા શ્લોકમાં પ્રપત્તિમાર્ગ (શરણમાર્ગનો) ઉપદેશ કરેલ છે.

સર્વમાર્ગેષુ નષ્ટેષુ (૧) કલૌ ચ ખલધર્મિણિ ॥
પાષણ્ડપ્રચુરે લોકે કૃષ્ણૈવ ગતિર્મમ ॥૧॥

આ પ્રથમ શ્લોકમાં ધર્મના ૬ અંગો માંથી પ્રથમ અંગ "ક્રાન્ત" ની અસાધકતાનું વર્ણન કર્યું છે.

કલીયુગમાં બધા જ માર્ગો દુષ્ટ ધર્મવાળા થવાથી (ફળ આપવા માટે) નષ્ટ થઈ ગયા છે. લોકમાં પાખંડની પ્રચુરતા વધી ગઈ છે. ત્યારે (આવા સમયમાં) કૃષ્ણ એક જ મારી ગતી છે.

“માર્ગ” શબ્દ “મૃગ” ધાતુ પરથી બન્યો છે જેનો અર્થ “શોધવું”. આ કલી-કાલમાં પ્રભુને શોધવાના દરેક માર્ગો જ્ઞાનમાર્ગ, કર્મમાર્ગ, ભક્તિમાર્ગ આ સર્વે માર્ગો નષ્ટ થઈ ગયા છે. કારણકે કલીયુગ દુષ્ટ ધર્મવાળો કહેવાય છે. લોકમાં પાખંડની પ્રચુરતા વધી ગઈ છે ત્યારે આવા સમયમાં કૃષ્ણ જ મારી ગતી હો.

ખલ ધર્મ એટલે ઉપરથી દેખાતા સત્ ધર્મ પણ તે અસત્ તરફ દોરી જનારા હોય છે. આજે ઘણાં આવા ધર્મો પર કલીયુગની અસર જોવા મળે છે. મૂળ શાસ્ત્રોક્ત ધર્મોના ઉપયોગ પણ સ્વાર્થ માટે કરાય છે. અને બીજા નવા ધર્મો પણ મિથ્યા, વિશેષ ફળ બતાવવાવાળા હોવાથી લોકમાં તેનો ઝડપથી પ્રચાર

પણ થાય છે, જે ખલ ધર્મ જ હોય છે. કાળની અસરને કારણે લોકોમાં પણ ધર્મ ના વિષયમાં દંભ અને પાખંડ વધી ગયા છે. જેઓ પોતાના સ્વાર્થ માટે બીજાઓને પણ પોતાના પાખંડ થી, ધર્મ થી ભ્રષ્ટ કરે છે, ગેરમાર્ગે દોરે છે. આવા કાળમાં તો કૃષ્ણ જ ગતિ હોય કારણકે કૃષ્ણ જ બુદ્ધિ પ્રેરક છે. તે જ આ ખોટા ધર્મોથી અને પાંખડોથી બચાવશે જો તેનો આશ્રય દ્રઢ હોય તો. કારણકે કાળ કૃષ્ણને વશ છે, કૃષ્ણ કાળના વશમાં નથી.

અહીં દરેક શ્લોકમાં કૃષ્ણ તરફ ગતિની જ આજ્ઞા છે. કારણ કે કૃષ્ણ, કૃષ્ણ એટલે “આનંદની સત્તા”. કૃષ્ણ એટલે પોતાના તરફ આકર્ષિત કરનાર અલૌકિક તત્વ, જીવના સર્વે પાપોને બાળનાર શક્તિ. માટે કૃષ્ણનું જ શરણ લેવાથી જીવોના સર્વ ધર્મ સિદ્ધ થાય છે. આ એક જ સરળ ઉપાય છે.

**મ્લેચ્છાક્રાન્તેષુ (૨) દેશેષુ પાપૈક-નિલયેષુ ચ ॥
સત્પીડા-વ્યગ્ર-લોકેષુ કૃષ્ણાવ ગતિર્મમ ॥૨॥**

ધર્મનું બીજું અંગ “દેશ” ની વિફળતા.

બધા દેશો મ્લેચ્છોથી ઘેરાઈ ગયા છે. વળી તે સર્વે એક પાપના જ સ્થાનરૂપ રહી ગયા છે. સજ્જન લોકો પીડાથી વ્યગ્ર થઈ રહ્યાં છે. આવા સમયમાં કૃષ્ણ જ મારી ગતિ હો.

નિબંધમાં સુર અને અસુરની વ્યાખ્યા કરતાં આપ કહે છે કે પ્રભુને માને તે આસ્તિક, તે સુર. અને નાસ્તિક તે અસુર. અહીં “મ્લેચ્છ” કોઈ જાતી વિશેષ માટે નથી. શ્રી મહાપ્રભુજીએ અને શ્રી ગુંસાઈજીએ રસખાન, અલીખાન પઠાણ, તાનસેન, તાજબીબી આદિ ઘણાંને શરણે લીધા હતા. આપ અહીં કહી રહ્યાં છે કે બધા

દેશો મ્લેચ્છોથી અર્થાત નાસ્તિકોથી, ધર્મના દ્વેષીઓથી ઘેરાયેલા છે. માટે એક પાપનાં જ સ્થાન રૂપ રહી ગયા છે. આ કાળમાં તો અંગ, બંગ, કૈકટ આવા તામસ દેશો સિવાય પણ હવે બીજા દેશો પણ દુર્જનોથી ભરેલા થયા છે. તેથી ત્યાં સજ્જન લોકો પીડાથી વ્યગ્ર થઈ રહ્યાં છે. કારણકે આવા દુર્બુદ્ધિવાળા અને દુષ્ટોની વચ્ચે સાત્વિક, ધાર્મિક કાર્યો નિભાવવા અતિકષ્ટ દાયક થઈ પડે છે. પાપનાં સ્થાનરૂપ દેશમાં લોભ, લાલચ, કામુકતા, વ્યભિચાર, લૂંટફાટ, હિંસા, અત્યાચાર આદિ ફેલાયેલો છે. આવા કપરા સમયમાં તો કાંઈ જ ન બની શકે ત્યારે શ્રી કૃષ્ણ એકજ મારો આશ્રય છે.

શાસ્ત્રો કહે છે કે ગૌ હત્યા જેવા તામસ કાર્યો-પાપ વિગેરે થતા હોય તે દેશમાં કરેલ ધાર્મિક કાર્યો પણ વિફળ થાય છે. તો આજે તો કોઈ પણ દેશ આવી હિંસા વગરનાં રહ્યાં નથી ત્યારે કૃષ્ણનું શરણ એક માત્ર ઉપાય છે.

ગંગાદિ-(૩) તીર્થ-વર્યેષુ દુષ્ટૈરેવાવૃતેષ્વિહ ॥
તિરોહિતાધિદૈવેષુ કૃષ્ણાવ ગતિર્મમ ॥૩॥

ધર્મનું ત્રીજું અંગ "દ્રવ્ય" ની વિફળતા.

ગંગાજી આદિ શ્રેષ્ઠ તીર્થો પણ દુષ્ટોથી આવૃત થયેલા છે તેથી તે તીર્થોનું આધીદૈવિક સ્વરૂપ તિરોહિત થઈ ગયા છે. આવા સમયે કૃષ્ણ એ જ મારી ગતિ હો.

તીર્થોમાં ગંગાજી શ્રેષ્ઠ કહેવાય માટે ગંગા-આદિમાં બીજાં બધા તીર્થો સમજવા. તો ગંગા જેવા શ્રેષ્ઠ તીર્થો પણ દુષ્ટોથી ઘેરાયેલા છે. તો અન્ય તીર્થો વિશે શું કહેવું? આપણા પુરાણો

તીર્થ-યાત્રા વિશેના નિતિ- નિયમો બતાવે છે. જેવા કે ત્યાંના પવિત્ર જળાશયનાં પૂજન-સ્નાન, બ્રહ્મચર્યનું પાલન, તે તીર્થના દેવતા ઓનું પૂજન, તે માટેની શૌચક્રિયાનું પાલન, બામ્હણોને દાન-દક્ષિણા. આ સર્વ નિયમપૂર્વક થાય ત્યારે ત્યાંનાં આધિદૈવિક દેવતાઓ પ્રસન્ન થઈને તે તીર્થનું ફળ આપે છે. પરંતુ આજે તો તે સ્થાનમાં વાસ કરતા દુષ્ટોને કારણે તીર્થો પણ બધી રીતે સુરક્ષિત રહ્યાં નથી. વળી ઉપર બતાવેલા નીતિ-નિયમો વિગેરેની માહિતી, તે તીર્થનું મહાત્મ્ય, ત્યાં થયેલ અવતારોની લીલા આ સર્વે માહિતી ત્યાં વસતા બ્રાહ્મણો, તિર્થ પુરોહિતો થકી જાણવા મળે. માટે જ તો યજમાન અને ગોરની પ્રથા ચાલુ થઈ. પરંતુ આજે તો ત્યાંના બ્રાહ્મણો, ગોર, પુરોહિત આ સર્વે પ્રાયઃ કરીને પોતાના સ્વાર્થ અને ફક્ત ઉદર-પોષણ માટે જ ત્યાં વસી રહ્યાં છે. આવા અનેક કારણોસર તીર્થોના આધિદૈવિક પ્રભાવ-દેવ તિરોહિત થઈ ગયા છે. ત્યારે તીર્થ-યાત્રા પણ ક્યાંથી ફલિત થાય ! આવા સમયે કૃષ્ણ જ મારો આશ્રય છે.

અહંકારવિમૂઢેષુ (૪) સત્સુ પાપાનુવર્તિષુ ॥

લાભ-પૂજાર્થ-યત્નેષુ કૃષ્ણૈવ ગતિર્મમ ॥૪॥

ધર્મનું ચોથું અંગ (સત્પુરૂષો) "કર્તા" ની વિફળતા.

સત્પૂરૂષો અહંકારથી વિશેષ રૂપે મૂઢ થઈ ગયા છે. પાપનું અનુવર્તન કરવાવાળા, પોતાનો લાભ અને સ્વપૂજા માટે પ્રયત્નશીલ થઈ ગયા છે. આવા સમયે કૃષ્ણ જ મારો આશ્રય હો.

ધર્મનું ચોથું અંગ કર્તા. કર્તા એટલે ધર્મના વડાઓ પંડિતો, ધાર્મિક કાર્ય કરવાવાળા પુરોહિતો, હોમ-હવન જેવા ક્રિયા-કાંડ

કરાવવાવાળા ઋત્વિજો. આ સર્વ ધર્મનાં કર્તાઓ પણ આજે અહંકારથી વિશેષ રૂપે મૂઢ થયેલ જણાય છે. લોકોની લૌકિક સમસ્યાઓ વિશે ગેરલાભ ઉઠાવીને પોતાનો અહંકાર અને સમૃદ્ધિને પોષે છે. આમ અહંકારથી મૂઢ થયા છે. મૂઢ એટલે જ્ઞાનનો અભાવ અથવા તો યોગ્ય શાસ્ત્રોક્ત જ્ઞાન ન હોવું, કઈક અલગ જ જ્ઞાન હોવું. વળી ઘણી વખત અતિ સ્વાર્થ બુદ્ધિથી આવતી વિમૂઢતા અથવા તો સૃષ્ટિને માયાવાદની દ્રષ્ટિ થી જોવું તેવી મૂઢતા. આ રીતે ધાર્મિક વિધિઓનો ફક્ત પોતાના સ્વાર્થ માટે જ ઉપયોગ કરતા હોવાથી તેઓ પાપનું અનુસરણ કરવાવાળા થયા છે. પોતાની જ યશ, કિર્તી, પોતાનો જ લાભ અને અહંકારને કારણે પછી સ્વપૂજા સુધી તેઓ પ્રયત્નશીલ થઈ જાય છે. આવા પાપનું અનુવર્તન ચાલુ રહે છે. વારંવાર આવા કર્મો કરતા રહે છે.

ક્ષીર સાગર પર ધરતીમાતા, બ્રહ્માદિ દેવતાઓ સાથે પ્રભુને વિનંતી કરવા ગયા હતા કે “મારા પર પાપનો ભાર વધી ગયો છે.” પુરાણો કહે છે કે ધરતી માતાએ આ જ પાપોનું વર્ણન કર્યું હતું કે સત્સુ, ધર્મના વડાઓ પ્રભુના સ્વરૂપ અને નામનો (ભાગવત વિગેરેનો) વિક્રય કરીને ઉદર-પોષણ કરે છે તેનો ભાર ધરતીજીને લાગતો હતો.

આવા સમયે કૃષ્ણ જ મારો આશ્રય હો.

અપરિજ્ઞાન-નષ્ટેષુ (૫) મન્ત્રેષ્વવ્રતયોગિષુ ॥
તિરોહિતાર્થદેવેષુ કૃષ્ણાવ ગતિર્મમ ॥૫॥

ધર્મનું પાંચમું અંગ "મંત્ર"ની વિફળતા.

મંત્રનું અપૂર્ણ જ્ઞાન અથવા કંઈક જુદું જ જ્ઞાન અને મંત્ર માટે અપેક્ષિત નીતિ-નિયમ, વ્રત વિગેરે નષ્ટ થઈ ગયા છે. તે કારણથી મંત્રના દેવતાઓ તિરોહિત થઈ ગયા છે. ત્યારે કૃષ્ણ જ મારી ગતિ હો.

મંત્ર-જપ માટેનાં નિયમો વેદોએ બતાવેલા છે. જેમ કે પવિત્રસ્થાન, પવિત્રવસ્ત્રો, પવિત્રઆસન, યોગ્ય દિશા તરફ મુખ, મંત્રનું સ્પષ્ટ ઉચ્ચારણ, મંત્રના દેવતા સાથેનું અનુસંધાન વિગેરે જરૂરી છે ત્યારે જ તે મંત્ર સિદ્ધ થાય અથવા ફલિત થાય. મિમાંસા શાસ્ત્રમાં મંત્ર વિશેનું તાત્પર્ય નિર્ધાર કરેલ છે. યોગ્ય ગુરુ દ્વારા મંત્ર પ્રાપ્ત કરવો, તે ગુરુ ને “પ્રણિપાત” (દંડવત), “પરિપ્રશ્ન”, ગુરુની “પરિચર્યા” અને યોગ્ય આચાર વડે ગુરુને પ્રસન્ન કરીને પછી વિધિ અનુસાર મંત્રોના જુદા-જુદા ન્યાસ, તાત્પર્ય, વિનિયોગ આદિનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન આવશ્યક છે, તો જ મંત્રમાં પ્રભાવ ઉત્પન્ન થઈ શકે. આ બધા મંત્ર વિશેના અપેક્ષિત વ્રત-યોગ વિગેરે નષ્ટ થઈ ગયા છે. ઉપરાંત મંત્ર વિશેનું યોગ્ય જ્ઞાન ન હોવું અથવા કંઈક જુદું જ (અપર) જ્ઞાન હોવું તેને કારણે મંત્રોનો પણ આજે લોકો લૌકિક ફળ કે લૌકિક સમસ્યાઓના નિવારણો માટે દૂરઉપયોગ કરી રહ્યાં છે. અને તેને કારણે તે મંત્રના દેવતાઓ તિરોહિત થઈ જાય છે. અને મંત્ર માત્ર શબ્દ જ રહી જાય છે. માટે કૃષ્ણ આશ્રય એક જ ઉપાય છે. કારણકે શ્રી કૃષ્ણ મંત્રશક્તિને આધીન નથી, પરંતુ મંત્રશક્તિ કૃષ્ણને આધીન છે.

નાના-વાદ-વિનષ્ટેષુ સર્વ-(૬) કર્મ-વ્રતાદિષુ ॥

પાષણ્ડૈકપ્રયત્નેષુ કૃષ્ણૈવ ગતિર્મમ ॥૬॥

ધર્મનું છઠું અંગ "કર્મ" ની વિફળતા.

વિવિધ પ્રકારનાં વાદ-વિવાદના અંતર્ગત થતાં સર્વ કર્મ, વ્રત આદિ ફળને બિલકુલ નષ્ટ કરવાવાળા છે. આવા વાદિઓ દ્વારા થતાં કર્મો પણ એક પાખંડ જ ફેલાવાના પ્રયત્નો રૂપે જ હોય છે. માટે કૃષ્ણ જ મારી ગતિ હો.

ધર્મોમાં અનેક મત-મતાંતર અને વાદો ફેલાયા છે. તે જો વેદથી વિરુદ્ધ મતવાળા હોય તો તેના થકી થતાં વ્રત-કર્મ વિગેરે નિષ્ફળ જ જવાના છે. માયાવાદ, સાંખ્યવાદ, નૈયાયિકોનો મત, મિમાંસકોનો મત. સૌ પોત-પોતાની રીતે અભિપ્રાયો આપી રહ્યાં છે. નૈયાયિકો કહે છે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી તેનાં મનન-ચિંતન અને નિધિધ્યાસનથી આત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. અને તેનાથી જ સર્વ દુઃખોથી મુક્તિ થાય છે. આ અનઈશ્વરવાદ છે. “સાંખ્ય શાસ્ત્ર” કહે છે, પ્રકૃતિ ધીરે ધીરે પુરુષમાં લય થાય છે. તેઓના મત પણ અનઈશ્વરવાદ છે. (કપિલ મુનીનો મત છે તે સાંખ્યયોગ તે આનાથી ભિન્ન છે) મીમાંસકો કર્મ અને મંત્રને માને છે. માયાવાદીઓ પ્રપંચ (જગત) ને મિથ્યા માને છે. દરેકના જીવ, જગત અને બ્રહ્મ વિશેનાં અલગ અલગ મત છે. આવા વાદીઓ ઘણી વાર શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ આવશ્યક કર્મ હોય તેને પણ નિરર્થક માને છે. અને શાસ્ત્રમાં ન આપેલા કર્મ ને જરૂરી માને છે. શાસ્ત્રોનાં અર્થ પોતાનાં મનથી કલ્પિત રીતે કાઢે છે. અને તેને કારણે તેઓનાં અનુયાયિઓ પણ શાસ્ત્રીય કર્મના ખોટા અનુષ્ઠાનો કરવામાં લાગી જાય છે, જે કર્મનું કોઈ ફળ જ ન હોય. કારણકે તે કર્મો જ શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ છે. આવા અનુષ્ઠાનો, ધન-પ્રાપ્તી, પ્રતિષ્ઠા વધારવા કે પાખંડ માટે જ હોય છે. અને તે કરાવવાવાળા પણ

પોતાના સ્વાર્થ માટે તેમાં પ્રયત્નશીલ રહે છે. માટે કૃષ્ણના આશ્રય લઈને તે વિશે જ કર્મો કરવાથી તે ફલિત થઈ શકશે.

ઉપર કહેલ સર્વે મિથ્યાવાદ જ છે કારણકે વેદ, ભાગવત અનુસાર સર્વેની ઉત્પતિ-સ્થિતિ-લય ભગવાનમાંથી જ થાય છે. દેવ, અસુર, યક્ષ, ગંધર્વ સર્વે કોઈ ભગવાનના ચરણના ભજન થકી જ કલ્યાણને પ્રાપ્ત થાય છે માટે ઉપર દર્શાવેલા મતો વેદ-ભાગવત સાથે સુસંગત નથી થઈ શકતા.

**અજામિલાદિ દોષાણાં નાશકોઽનુભવે સ્થિતઃ ॥
જ્ઞાપિતાખિલમાહાત્મ્યઃ કૃષ્ણૈવ ગતિર્મમ ॥૭॥**

અજામિલ આદિ પાપીઓનાં દોષોનો નાશ કરવા માટે પ્રભુ સામર્થ્યવાન છે એ વાત જાણીતી છે. જેણે પોતાનું સકલ મહાત્મ્ય બતાવ્યું છે. આપણે જેમનું સકલ મહાત્મ્ય જાણીએ છે એવા કૃષ્ણ મારી ગતિ હો.

છ શ્લોકમાં ધર્મનાં છ અંગની વિફળતા બતાવીને અહીં કર્મમાર્ગની, ભક્તિના કર્મમાર્ગની શ્રેષ્ઠતા બતાવે છે.

દેવતાઓ સુસાધન કરેલ જીવોનો ઉદ્ધાર કરે છે પરંતુ શ્રી કૃષ્ણ તો દુષ્ટ સાધન જીવ કે નિઃસાધન જીવનો પણ ઉદ્ધાર કરી શકે છે. તેથી જ અજામિલ જેવા અનેક પાપીઓનો પણ ઉદ્ધાર કરેલ છે. શાસ્ત્રથી વિહિત, અવિહિત અને નિષિદ્ધ કર્મોને પણ પોતાનાં કૃપાબળ વડે સફળ બનાવીને તે જીવોનો ઉદ્ધાર કર્યો છે. આવા અનેક અસુરોનો ઉદ્ધાર કર્યો છે. જીવ કોઈ પણ ભાવથી શ્રી કૃષ્ણ સાથે જોડાય કામ, ભય, દ્વેષ, સ્નેહ અથવા તો ભક્તિ. આમાનો કોઈ પણ ભાવથી કરાયેલા કર્મને પોતાની કૃપા પ્રકટ

કરવાનું નિમિત્ત કારણ બનાવી દે છે. આપનું આવું અખિલ (સંપૂર્ણ) મહાત્મ્ય, કૃપાબળ, સંપૂર્ણ સામર્થ્ય, ભાગવત પુરાણ આદી શાસ્ત્રોથી આપણે જાણીએ છીએ, અનુભવેલું છે. માટે કર્મ માર્ગની દૃષ્ટિએ પણ કૃષ્ણનો જ આશ્રય લઈને કે જે જીવોના કર્મોને નિમિત્ત બનાવી સ્વીકારે છે. આવા ભક્તિમાર્ગ ના કર્મો કરવાથી જ શ્રેષ્ઠ ગતિ છે.

**પ્રાકૃતાઃ સકલા દેવા ગણિતાનન્દકં બૃહત્ ॥
પૂર્ણાનન્દો હરિસ્ તસ્માત્ કૃષ્ણાવ ગતિર્મમ ॥૮॥**

બધા જ દેવો પ્રાકૃત, ગણિતાનન્દ અને અક્ષર-બ્રહ્મ (બૃહત્) સુધીનું જ ફળ આપવાવાળા છે. પૂર્ણાનંદ તો હરિ એક જ છે. માટે તે શ્રી કૃષ્ણ તરફ જ મારી ગતિ હો.

કર્મમાર્ગ પછી હવે જ્ઞાનમાર્ગ ના જ્ઞેય તત્વને વિચારે પણ કૃષ્ણાશ્રયની સફળતા નિરૂપણ કરે છે.

બધા જ દેવતાઓ પ્રકૃતિને વશ છે. બ્રહ્માદિ ત્રણ મુખ્ય દેવતા સાત્વિક-રાજસ-તામસ ત્રણ પ્રકૃતિના દેવતાઓ છે તો બીજાઓ પણ પ્રકૃતિના વશમાં જ હોય. વળી તેઓ ગણિતાનન્દ છે. તૈતરિય ઉપનિષદમાં એક ચક્રવર્તી રાજાથી લઈને ઇંદ્રાદિક દેવતાઓ અને વિભૂતિરૂપ બ્રહ્માદિકની આનંદની ગણના કરવામાં આવી છે. એક શ્રી કૃષ્ણ જ અગણિતાનન્દ અથવા પૂર્ણાનંદ બતાવેલ છે. વળી તે દેવતાઓ, આઠ વસુ, અગિયાર રૂદ્રો, બાર આદિત્યો, ઈન્દ્ર, પ્રજાપતિ, અગ્નિ, તેંત્રીસ કરોડ દેવતાઓ તે સર્વે ભગવાનના અંશ, કલારૂપ માત્ર છે. પરમ તત્વ શ્રી કૃષ્ણ જ પૂર્ણાનંદ છે. જીવનાં જ્ઞાન અથવા અન્યથા જ્ઞાનને હરીને પોતાનું

આવું મહાત્મ્ય જ્ઞાન બતાવવાળા હરિ છે તો જ્ઞાન માર્ગમાં પણ આવા કૃષ્ણનો જ આશ્રય શ્રેષ્ઠ છે.

વિવેકધૈર્યભક્ત્યાદિ-રહિતસ્ય વિશેષતઃ ॥

પાપાસક્તસ્ય દીનસ્ય કૃષ્ણાવ ગતિર્મમ ॥૯॥

વિવેક, ધૈર્ય અને ભક્તિ વિગેરેથી રહિત હોય, વિશેષ કરીને પાપમાં આસક્ત હોય, દીન હોય છતાં પણ શ્રી કૃષ્ણનો જ આશ્રય તેના માટે શ્રેયકર હોય છે.

પ્રથમ જે નિરૂપણ કર્યું તે પ્રભુના સ્વરૂપનો વિચાર કરીને, હવે જીવના સ્વરૂપનો વિચાર કરીને કહે છે.

કર્મમાર્ગ, જ્ઞાનમાર્ગ પછી હવે અહીં ભક્તિમાર્ગના વિચારે શ્રી કૃષ્ણાશ્રયની સફળતાનું નિરૂપણ છે. ભક્તિ માટે વિવેક જોઈએ કે “પ્રભુ જે કાંઈ કરે છે તે નિજેચ્છાથી અને હિતનું કરે છે (નિજેચ્છાતઃ કરિષ્યતિ)”. તે વિવેક પણ મારામાં નથી. ભક્તિમાં વિક્ષેપ ન થાય તે માટે ત્રણ પ્રકારના દુઃખો (આધીભૌતિક, આધ્યાત્મિક, આધીદૈવિક) ધીરજ પૂર્વક સહન કરવા જરૂરી છે (ત્રિદુઃખ સહનમ્ ધૈર્ય). તે ધૈર્યનો પણ મારામાં અભાવ છે. વળી પ્રભુ સાથે પ્રેમથી જોડાયું તેવી ભક્તિ પણ મારામાં નથી. આ બધું હોવા ઉપરાંત પાપમાં આસક્ત છું, દીન છું. દીન એટલે તેજહીન છું. મારી આવી સ્થિતિમાં ઉદ્ધારની કોઈ શક્યતાઓ ન હોઈ શકે. પરંતુ શરણાગત જીવ, પછી તે જીવ દુષ્ટ આચરણવાળો પણ હોય, તેને પણ સાધુ પુરુષ બનાવી દેવા માટે કૃષ્ણ એકજ સામર્થ્ય વાન છે માટે એને જ શરણે જાવું તે જ મારા માટે શ્રેષ્ઠ ઉપાય છે. આમ કંઈ કરવા સમર્થ ન હોઈએ ત્યારે દીનતાપૂર્વક શરણાગતીથી રહેવું શ્રેષ્ઠ છે.

જેવી રીતે વેદમાં યજમાનના અથવા શિષ્યો ના પક્ષે ગુરુ કહે છે કે “મારું કલ્યાણ થાઓ ,” “મારે ગુરુ ની પૂજા કરવી જોઈએ” “હું ગુરુને શરણે જાઉં છું” વિગેરે વાક્યો ગુરુ યજમાનના પક્ષે બોલતા હોય છે. માટે તે યજમાનને લાગુ પડે છે અથવા ગુરુ શિક્ષાર્થે શિષ્યોના પક્ષે બોલતા હોય છે. તે રીતે અહીં મહાપ્રભુજી સ્વકીયજનો માટે આવા દીન વચનો ઊચ્ચારી રહ્યાં છે.

સર્વસામર્થ્યસહિતઃ સર્વત્રૈવાચિલાર્થકૃત્ ॥
શરણસ્થસમુદ્ધારં કૃષ્ણં વિજ્ઞાપયામ્યહમ્ ॥૧૦॥

પ્રભુ સર્વ સામર્થ્યવાન છે. બધે જ સંપૂર્ણ અર્થ આપવાવાળા છે. શરણે આવેલા જીવોનો સારી રીતે ઉદ્ધાર કરવાવાળા છે. આવા શ્રી કૃષ્ણને હું વિનંતી કરું છું.

આ શ્લોકમાં પ્રપત્તિમાર્ગ, શરણમાર્ગના વિચારે શ્રી કૃષ્ણાશ્રયની સકળતાનું નિરૂપણ કરે છે.

પ્રભુ સર્વ સામર્થ્યવાન છે. કર્તૃમ, અકર્તૃમ, અન્યથાકર્તૃમ કરવાવાળા, એટલે બધું જ કરી શકવાવાળા, કરેલાને મિથ્યા કરવાવાળા, અથવા કંઈક જુદુ જ, વિલક્ષણ કરવા માટે સામર્થ્ય વાન છે. તેથી જે જીવ ઉપર જણાવેલા ધર્મના છ અંગો અથવા કર્મ, જ્ઞાન, ભક્તિમાર્ગ નિભાવવામાં અસામર્થ્યવાન હોય, કે પાપી, દીન-હીન હોય છતાં પણ એમને શરણે ગયેલાને બધું જ અલૌકિક અને સંપૂર્ણ ઈચ્છિત અર્થ આપવાવાળા છે. ઉપરાંત દરેક દુષણોથી, દુઃસંગથી, અજ્ઞાનથી દરેક રીતે શરણસ્થ જીવને ઉગારીને તેનો સારી રીતે ઉદ્ધાર કરવાવાળા છે. ફક્ત માયાથી, સંસારથી મુક્ત કરી ઉદ્ધાર કરે, તો તે ફળ તો કોઈ પણ દેવતા પોતાના શરણસ્થ જીવને આપી શકે. પરંતુ સારી રીતે ઉદ્ધાર

એટલે હંમેશા માટે તે જીવને પોતાનો જ કરીને રાખે, આલોકમાં કે પરલોકમાં. અને એક વાર ઉદ્ધાર કર્યા પછી તે જીવ સંસારમાં ન ફસાય એવો ઉદ્ધાર કરવાવાળા શ્રી કૃષ્ણના આશ્રયથી તે આવું જીવને પરમ ફળ આપી શકે છે. તેવા શ્રી કૃષ્ણને હું વિનંતી કરું છું.

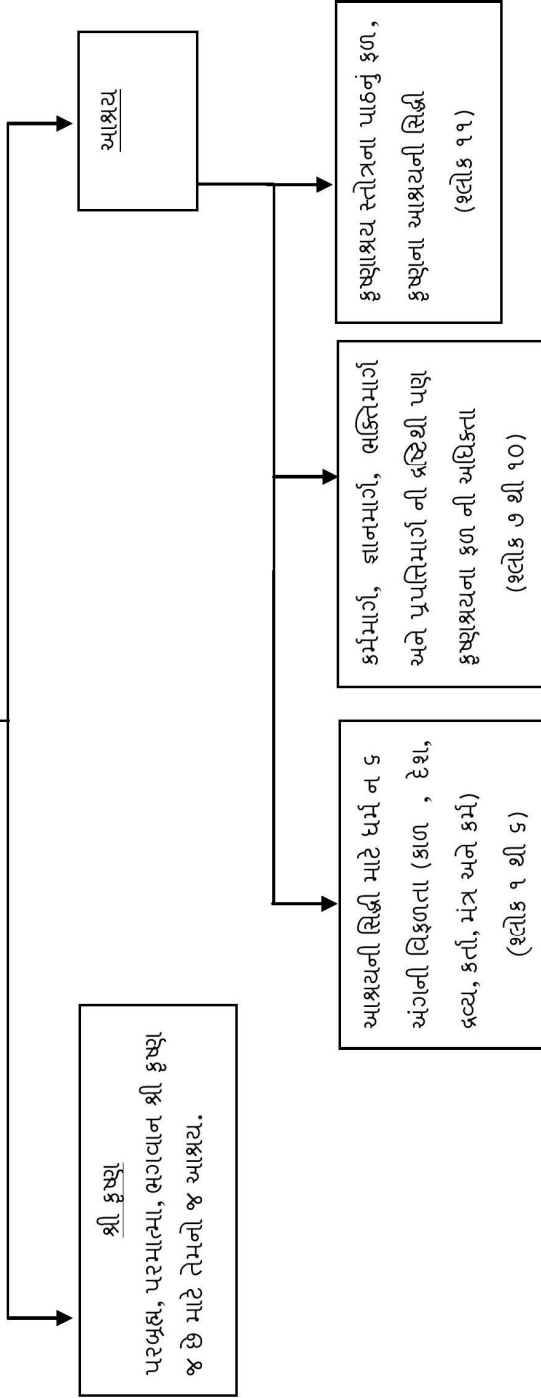
કૃષ્ણાશ્રયમિદં સ્તોત્રં યઃ પઠેત્ કૃષ્ણસન્નિધૌ ॥
તસ્યાશ્રયોભવેત્કૃષ્ણ ઇતિ શ્રીવલ્લભોઽબ્રવીત્ ॥૧૧॥

આ કૃષ્ણાશ્રય સ્તોત્રનો પાઠ જે કોઈપણ શ્રી કૃષ્ણનાં સાનિધ્યમાં કરશે તેને કૃષ્ણનો આશ્રય સિદ્ધ થશે. એવું શ્રી મહાપ્રભુજી કહી રહ્યાં છે.

આ ફળશ્રુતિના શ્લોકમાં કૃષ્ણાશ્રયનું ફળ બતાવે છે કે શ્રી કૃષ્ણના સાનિધ્યમાં આ પાઠ કરવાથી કૃષ્ણનો આશ્રય તે જીવને સિદ્ધ થશે. અહીં પ્રશ્ન થાય કે આશ્રય જેવું વિશેષ ફળ પાઠ માત્રથી પ્રાપ્ત થાય ! શ્રી મહાપ્રભુજી અહીં શ્રી કૃષ્ણનાં સાનિધ્યનું મહાત્મ્ય બતાવ્યું કે ભાવપૂર્વક, દીનતાપૂર્વક, મહાત્મ્ય જાણીને પ્રભુ સન્મુખ આશ્રયની વિનંતી કરવાથી આશ્રય દ્રઢ થઈ શકે.

॥ ઈતિ શ્રીવલ્લભાચાર્યવિરચિતં કૃષ્ણાશ્રયસ્તોત્રં સમ્પૂર્ણમ્ ॥

કૃષ્ણાશ્રય

॥ યતુ:શ્લોકી ॥

આ ગ્રંથની રચના રાણા વ્યાસ માટે વિ.સં.૧૫૮૦/૮૨ માં થયેલી છે. રાણા વ્યાસ તામસ પ્રકૃતિના બ્રાહ્મણ હતા. વિધ્યાનો અને ધનનો મદ હતો. પરંતુ કાશીમાં શાસ્ત્રાર્થમાં પરાજય પામ્યા. આત્મઘાતના વિચારે ગંગા કિનારે ગયા ત્યાં શ્રી મહાપ્રભુજીનો મેળાપ થયો. સાચું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું. શ્રી મહાપ્રભુજીએ તેને ભક્તિ માર્ગના ચાર પુરૂષાર્થરૂપે યતુ:શ્લોકી ગ્રંથની રચના કરી આપી. આપનાં મતે “ધર્મ” અને “કામ” ભક્તિમાર્ગના સાધન રૂપે છે. અને “અર્થ” અને “મોક્ષ” ફલ રૂપે છે. કારણકે ધર્મમાં ભક્તિમાર્ગીય વ્રજાધિપનું ભજન-સેવા તે કેવળ સંયોગનો અનુભવ છે. અને “કામ” માં પ્રભુ દર્શનની તીવ્ર કામના હોવાથી તે વિપ્રયોગનો અનુભવ છે. આવો સંપૂર્ણ શ્રંગાર રસનો અનુભવ ભજન-સેવા અંતર્ગત જ થાય છે. ભક્તો માટે અર્થ તો ભગવાન સ્વયં છે. જે રસાત્મક સ્વરૂપ છે. તેથી તે દ્વિદલાત્મક છે (સંયોગ-વિપ્રયોગ). આ રીતે સતત સંયોગ અને વિપ્રયોગના ક્રમમાં રહેવાથી શ્રંગાર રસના બન્ને દલની અનુભૂતિથી પુષ્ટિભક્ત પૂર્ણ અવસ્થાએ પહોંચે છે. ત્યારે પ્રભુ સિવાય અન્ય સર્વે કંઈ છૂટી જાય છે. તે જ ભક્તિમાર્ગનો મોક્ષ છે.

સર્વદા સર્વભાવેન ભજનીયો વ્રજાધિપ: ॥

સ્વસ્યાયમેવ ધર્મોહિ નાન્ય: ક્વાપિ કદાચન ॥૧॥

પુષ્ટિ જીવોનો “ધર્મ” પુરૂષાર્થ.

કોઈપણ કાળમાં, દરેક સ્થળમાં, હંમેશા સર્વાત્માભાવથી વ્રજના અધિપતીની સેવા કરવી. આપણો (સ્વકીયજનોનું) આ એક જ “ધર્મ” છે, બીજો ક્યાંય પણ ક્યારેય નહીં.

સર્વદા કોઈપણ કાળ, સ્થળ કે સ્થિતિમાં કોઈપણ વર્ણ કે આશ્રમમાં હોઈએ, હંમેશા વ્રજધિપ શ્રી કૃષ્ણની સર્વાત્માભાવથી સેવા કરવી. સર્વાત્માભાવ વિશે ટીકાકારોએ અનેક રીતે સમજાવેલ છે. કારણકે પુષ્ટિ જીવો માટે આ ભાવ પ્રાપ્ત કરવો અતિ આવશ્યક છે. આત્મ નિવેદન સમયે સર્વસ્વ પ્રભુને સમર્પણ કરેલ છે. “હું” અને “મારું” એટલે અહંતા-મમતા ત્યજીને ઘર-પરિવારનાં સભ્યો પ્રભુના જ છે, સમર્પિત છે અને આ ભાવ ધીરે ધીરે જીવ માત્ર પ્રભુના અંશ જ છે, તે ભાવ સુધી પહોંચવું. વળી દરેકમાં પ્રભુને જોવા, તે પણ સર્વાત્મા ભાવ છે. ઉપરાંત “ત્વમેવ માતા-પિતા ત્વમેવ...” આ રીતે પ્રભુમાં જ સર્વાત્માભાવ રાખવો. માતા તરીકે પ્રભુજ પાલન કરી રહ્યાં છે, પિતા તરીકે પ્રભુ જ પોષણ કરી રહ્યાં છે, બંધુની જેમ પ્રભુ જ રક્ષા કરી રહ્યાં છે કે સખાની જેમ પ્રભુ જ સુખ-દુઃખમાં સાથ આપી રહ્યાં છે. વળી શ્રી ગોફલનાથજી કહે છે કે પ્રાણી માત્રમાં પ્રભુને જોવા તે મર્યાદામાર્ગનો સર્વાત્માભાવ છે. પુષ્ટિભક્તો તો એક પ્રભુમાં જ વાત્સલ્ય ભાવ, માધુર્યભાવ, સખાભાવ જેવા સર્વે ભાવ રાખે છે. તેથી જ ગોપીજનો પણ “પતિ સુતાન્ વય ભાતૃ-બાંધવા” બધાને છોડીને આત્માનાં સંબંધી પ્રભુ પાસે ગયા હતા. જે ગોપીજનો ને આવો સર્વાત્માભાવ હતો તેમને જ રાસમાં પ્રવેશ મળ્યો માટે પુષ્ટિજીવો માટે પણ આ ભાવ પ્રાપ્ત કરવો અતિ આવશ્યક છે. દાસ ભાવની ભાવના દ્વારા વ્રજધિપ પ્રભુ સાથે માધુર્યભાવ, વાત્સલ્યભાવ,

સખાભાવ, કોઈ પણ ભાવથી ભક્તિભાવ પૂર્વક સંબંધ જોડી શકાય છે. કારણકે તે લોક-વેદાતિત પૂર્ણ પૂરૂષોત્તમ છે. તેમને વેદની કે લોકની મર્યાદાઓ જીવને સ્વિકારવા માટે રાખવી પડતી નથી. અને પ્રભુ સાથેના સંબંધ આત્મ સંબંધી છે દેહ સંબંધી નથી માટે તે દરેક ભાવ પ્રભુ સાથે જ રાખી શકાય. માટે એક જ કાળ માં વાત્સલ્યભાવ અને માધુર્યભાવ દ્વારા પણ પ્રભુ સાથે જીવ જોડાય શકે છે. સર્વાત્માભાવ આ રીતે બતાવ્યો છે. વળી પ્રભુની સ્વરૂપભાવના, લીલાભાવના અને ભાવભાવના પૂર્વક સર્વાત્માભાવથી વ્રજાધિપ પ્રભુની સેવા કરવાની આપ આજ્ઞા આપી રહ્યાં છે. સ્વરૂપભાવના એટલે જીવને પોતાનું સ્વરૂપ અને ભગવદ્સ્વરૂપનું મહાત્મ્ય જ્ઞાન. અંશ-અંશી સ્વરૂપે સ્વરૂપ જ્ઞાન પૂર્વક સેવામાં જોડાવવું. વળી તે સેવા કેવળ ક્રીયાત્મક ન રહી જતા ભાવાત્મક બને તે માટે ઉપર દર્શાવેલ પ્રમાણે વાત્સલ્યભાવ, માધુર્યભાવ જેવા કોઈપણ વ્રજભક્તોના ભાવ સાથે સેવા કરવી જેમાં દાસ્યભાવ સ્થાયીભાવ હોવો જોઈએ. અને સર્વાત્માભાવ માટે બીજા દરેક ભાવ સંચારીભાવપૂર્વક ભાવના કરવી. લીલાભાવના માટે પ્રભુની નિત્ય લીલાનીભાવના જરૂરી છે. સમયે-સમયે મંગળાથી શયન સુધી અથવા વિશેષ ઉત્સવ આદીમાં પ્રભુ વ્રજ ભક્તો સાથે કેવી કેવી લીલાઓ કરે છે તે લીલા પરિકર સાથેની ભાવના કરવાથી પ્રભુને પણ તે સેવા સુખરૂપ થઈ શકે છે. અને જીવ પણ સતત તે દિવ્ય લીલાઓનાં ચિંતનમાં રહી શકે છે. સેવક-સ્વામિનો આપણો પ્રભુ સાથેનો નિત્ય સંબંધ હોવાથી આ પ્રકારની સેવા એ પુષ્ટિ જીવોનો ચાર પુરૂષાર્થની અંતર્ગતનો મુખ્ય ધર્મ છે.

આ રીતે સંપૂર્ણ સર્વાત્માભાવ થયા પછી જીવ સાથે જે કાંઈ પણ ઘટી રહ્યું છે તે સર્વે પ્રભુની લીલા, તેની ઈચ્છા અને તેના સામર્થ્ય થઈ રહ્યું છે. એવી લીલાત્મક દ્રષ્ટી તે જીવની થઈ શકે ત્યારે સંપૂર્ણ સર્વાત્માભાવ સિદ્ધ થાય છે.

एवं सदा स्म कर्तव्यं स्वयमेव करिष्यति ॥

પ્રભુ: સર્વસમર્થોહિ તતો નિશ્ચિન્તતાં વ્રજેત્ ॥૨॥

પુષ્ટિજીવોનો “અર્થ” પુરૂષાર્થ

એ જ આપણું સદા કર્તવ્ય છે (સર્વાત્માભાવથી સેવા). પ્રભુ સ્વયં જ બધું કરશે. તે સર્વ સામર્થ્યવાન છે જ તેથી તમે નિશ્ચિત થઈને રહો.

પુષ્ટિજીવો નો અર્થ-નિધિ પ્રભુ સ્વયં છે. માટે તે નિધિની સેવા કરવી તે જ આપણું કર્તવ્ય છે. તે વિષયમાં કોઈ પણ જાતની અસમર્થતા, પ્રતિકુળતા જેવી શંકાઓ થાય ત્યારે આપ કહે છે કે આપણે શરણાગતી પૂર્વક આપણું સ્વ કર્તવ્ય નિભાવવું. પ્રભુ સર્વ સામર્થ્યવાન છે તે પોતે જ યથા યોગ્ય કરશે જ. પ્રભુને પોતાની નિધિ સમજીને, અર્થ સમજીને પ્રભુ પ્રત્યેનો ભાવ આપણા ધનની જેમ અત્યંત ગોપ્ય રાખીને, પ્રભુને અમૂલ્ય જાણીને આપણે આપણો સેવક ધર્મ નિભાવતા રહેવાનો છે. કારણકે આવા અનન્ય આશ્રય પછી સર્વે જવાબદારી પ્રભુ ને સોંપી જીવ નિશ્ચિતતાથી પ્રભુ સાથે જે રસ લઈ રહ્યો છે તે સુખ સ્વર્ગ અને મોક્ષના સુખને પણ તુચ્છ માને છે. માટે આવા જીવો માટે સર્વ રીતે પ્રભુજ સ્વયં અર્થ રૂપ છે.

यदि श्रीगोकुलाधीशो धृतः सर्वात्मना हृदि ॥
ततः किमपरं ब्रूहि लौकिकैः वैदिकैरपि ॥३॥

ત્રીજો પુરૂષાર્થ “કામ”. હરિના દર્શનની આરતી અને કામના.

જો શ્રી ગોકુલાધિશ પ્રભુને જે જીવે સર્વાત્માભાવથી હૃદયમાં ધારણ કર્યા હોય તો તે જીવ માટે બીજું વધારે ઉત્તમ ફળ શું હોઈ શકે? લૌકિક અને વૈદિકની કામના પણ નહીં.

જે જીવ સર્વાત્માભાવથી વ્રજાધિપની સેવામાં રહેતો હોય અને એક માત્ર પ્રભુને જ પોતાનો અર્થ સમજે અને પ્રભુને સર્વસ્વ માની સેવા કરતા, પછી તે ગોકુલાધિશને પોતાના હૃદયમાં ધારણ કરે, તો ત્યારે તેની આંતર-બાહ્ય સર્વેન્દ્રિયોમાં પ્રભુનો જ આવેશ છવાય છે. વળી તે દરેક ઈન્દ્રિયો સેવામાં અંગીકાર થતી હોવાથી અને હૃદયમાં શ્રી ગોકુલાધિશના રહેવાથી, તેમાં અલૌકિક પ્રભુ વિષયક કામનાઓ રહે છે. સેવામાં સંયોગ રસ અને અનોસરમાં વિપ્રયોગરસ. આમ દરેક અંત-બાહ્ય ઈન્દ્રિયોમાં અલૌકિક રસ જ રહેવાથી હવે તેમની લૌકિક કામના પણ કોઈ શેષ ન રહેતા પ્રભુ વિષય માં જ રહે છે. તે જીવ નેત્રથી પ્રભુના દર્શન, કથા-લીલાઓ નું શ્રવણ, સેવા વિગેરે દરેક બાહ્ય ઈન્દ્રિયોથી પ્રભુની સેવાની જ કામના કરે છે. આંતર ઈન્દ્રિયો થી તે લીલામાં જોડાયેલો રહે છે. આમ સતત શ્રંગાર રસનો આનંદ લેતો તે જીવ આનાથી વિશેષ બીજી કોઈ લૌકિક કે વૈદિકની કામના કરે? કારણકે લૌકિક અને વૈદિક ફળ દેહથી જોડાયેલ હોવાથી તે ફળ મર્યાદિત છે. જ્યારે પ્રભુની કામનાથી મળતું ફળ આત્મા સાથે જોડાયેલ હોવાથી આલોકમાં અને પરલોક સુધી તે ફળ શાશ્વત આનંદ આપનાર છે.

અતઃ સર્વાત્મના શશ્વવદ્ ગોકુલેશ્વરપાદયોઃ ॥

સ્મરણં ભજનં ચાપિ ન ત્યાજ્યમિતિ મે મતિઃ ॥૪॥

આ પુષ્ટિમાર્ગીય “મોક્ષ” ચતુર્થ પુરુષાર્થ. ભગવદ્ ભજન, સ્મરણ અને પ્રભુ પરાયણ જીવન.

માટે સર્વના આત્મા શ્રી ગોકુલેશ્વરના ચરણોનું સ્મરણ અને વળી તેનું ભજન (સેવા) હંમેશા કરવું, ક્યારે પણ ન ત્યજવું તે મારી મતિ છે.

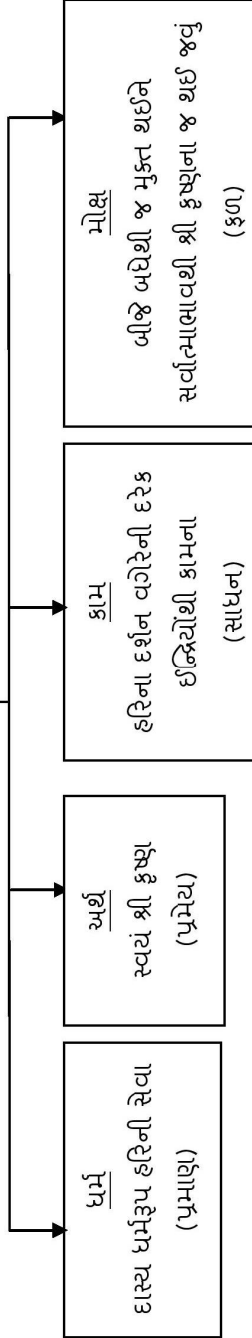
તે માટે એટલે ઉપર બતાવેલા શ્લોકમાં સર્વ ઈન્દ્રિયોથી પ્રભુ સાથે જોડાઈને સંયોગ અને વિપ્રયોગની અનુભૂતિ માટે, તે માટે સર્વના આત્મા, દેવોના પણ આત્મા અને સ્વના આત્માથી પણ અધિક પ્રિય શ્રી ગોકુલેશ્વરનાં ચરણોનું સ્મરણ, ભજન કરવું. અનોસરમાં સ્મરણ અને સન્મુખમાં ભજન-સેવા. ભજન શબ્દ “ભજ” ધાતુથી બનેલો છે. ભજ એટલે સેવા. ગોકુલેશ્વર જે નટવર સ્વરૂપ છે “નટ” એટલે સંયોગાત્મક સ્વરૂપ અને “વર” વિપ્રયોગાત્મક શબ્દ છે. નટ સ્વરૂપ વિશેષ લીલાઓ કરીને પોતાના તરફ જીવોને આકર્ષીને નિરોધ સિદ્ધ કરાવનાર અને ત્યાર બાદ સંયોગ સુખ આપનાર અને વર એટલે શ્રેષ્ઠ પ્રિયતમ. વ-અમૃત બીજ (સંયોગ રસ), ર- અગ્નિ બીજ (વિપ્રયોગ રસ) આમ નટવર સ્વરૂપ સંપૂર્ણ શ્રંગારરસનું દાન દેનાર સ્વરૂપ. આવા સંયોગ અને વિપ્રયોગના ઘટમાળથી સેવા અને સ્મરણથી શ્રી ગોકુલેશનાં ચરણ-કમલ સાથે સતત જોડાવવું, ક્યારેય ન ત્યજવું એવી મારો મતિ છે. એવી આપ દ્રઢતાપૂર્વક આજ્ઞા કરે છે. “ન ત્યાજ્ય”, ક્યારેય છોડવું નહિં. નહીં તો આ પ્રક્રીયા સતત ન રહે

તો ફરી જીવમાં અહંતા-મમતા પ્રવેશી શકે. અને આવા ઉત્કૃષ્ટ ફળશી વંચિત થવાય એવી મારી મતિ છે.

સતત સ્મરણથી મન અલૌકિક થાય છે અને ભજન, સેવાથી દેહ અલૌકિક થાય છે. તેથી તે જીવની જ્ઞાન અને ભક્તિ સ્થિર થતાં, સતત પ્રભુમય રહેતાં સંસારનાં બીજા બધાં જ પદાર્થોમાંથી મન મુક્ત થઈને સહજ રીતે પ્રભુ સિવાય બધું જ છૂટી જાય છે. અને તે જ પુષ્ટિ ભક્તિમાર્ગીય જીવોનો મોક્ષ છે.

॥ ઈતિ શ્રીવલ્લભાચાર્યવિરચિતા ચતુઃશ્લોકી સમ્પૂર્ણા ॥

ચતુઃશ્લોકી

॥ ભક્તિવર્ધિની ॥

આ ગ્રંથ વિ.સં. ૧૫૫૨માં રચાયો છે. તેના પર ૧૪ ટીકાઓ છે. “ભક્તિવર્ધિની” શ્રી મહાપ્રભુજીએ પુરુષોત્તમ જોશી માટે રચેલ છે. તેમણે પ્રશ્ન કર્યો જ્ઞાન-માર્ગ, કર્મ-માર્ગ અને ભક્તિમાર્ગમાં કયો માર્ગ મોટો? તેના ઉત્તર રૂપે આપે કહ્યું “જેના મનમાં જે દ્રઢ થાય, વિશ્વાસ થાય તે માર્ગ મોટો. પરંતુ જ્ઞાનમાર્ગ અને કર્મમાર્ગમાં કઠીનાઈથી કૃતાર્થ થવાય. ભક્તિમાર્ગમાં સરળતાથી કૃતાર્થ થવાય.” આપણો માર્ગ ભક્તિપ્રધાન, ભાવપ્રધાન હોવાથી, સ્વમાર્ગીઓમાં ભક્તિની વૃદ્ધિ કઈ રીતે થાય તેના ઉપાયો બતાવ્યા છે. તેથી ભક્તિ માટે આ ગ્રંથ અતિ ઉપયોગી છે. કર્મમાર્ગમાં “મમતા”નું સમર્પણ થઈ શકે. જ્ઞાનમાર્ગમાં “અહંતા” નું સમર્પણ કરી શકાય. જ્યારે ભક્તિમાર્ગમાં મહાત્મ્ય જ્ઞાનપૂર્વક અહંતા-મમતા સરળતાથી પ્રભુ સાથે લગાવીને જીવ કૃતાર્થ થઈ શકે છે. કારણકે અહંતા-મમતા છોડવી અતિ કઠિન હોય, તે પ્રભુમાં જોડી દેવી સહજ થઈ પડે જે ભક્તિના વર્ધન માટે જરૂરી છે.

“ભક્તિ” વિશે આગળ ઘણાં વિદ્વાનોએ તેમજ ઘણાં શાસ્ત્રોમાં કહેલું છે. પરંતુ અહીં આપ “પરા ભક્તિ”, જે લોકવેદથી પર છે, જે ભક્તિ થકી પરબ્રહ્મ સાથે જોડાવાનું છે, અને જેનું ફળ પણ લોકવેદાતિત, પરમ-ધામ સુધીનું જે અક્ષરધામથી પણ પર કહેવાય છે. આવી ભક્તિના વિષય માં આપ બતાવી રહ્યા છે. ભક્તિનું બીજ તો પ્રભુ સ્વયં જ જ્યારે જીવનું વરણ કરે છે, ત્યારે તે બીજ રોપે છે. અહીં આપ તે બીજનું વર્ધન કરવાના ઉપાયો બતાવી રહ્યાં છે. ભક્તિ શબ્દ “ભજ્” + “ક્તિન્” પ્રત્યય જોડવાથી બને છે. ભજ્ ધાતુનો મૂળ અર્થ સેવા છે. અને ક્તિન્ પ્રત્યય

લાગવાથી “પ્રેમ પૂર્વક” એવો અર્થ થાય છે માટે ભક્તિ એટલે “પ્રેમ પૂર્વક કરવામાં આવતી સેવા.”

यथा भक्तिः प्रवृद्धा स्यात् तथोपायो निरूप्यते ॥
बीज भावे दृढे तु स्यात् त्यागात् श्रवणकीर्तनात् ॥१॥

જેમ ભક્તિ સારી રીતે વિકસીત થાય તેનાં ઉપાયોનું નિરૂપણ કરું છું. તે બીજભાવ દ્રઢ થાય તેની માટે ત્યાગ પૂર્વક શ્રવણ-કીર્તન કરવા આવશ્યક છે.

“બીજ” શબ્દ આપણે ત્યાં અનેક રીતે વર્ણવવામાં આવ્યો છે. વ્યુચ્ચરણ લીલા થઈ ત્યારનું બીજ, એટલે પરમાત્માથી આત્મા છૂટો પડ્યો ત્યારે પરમાત્માનાં અંશ તરીકે આત્મામાં બીજારોપણ થયેલું જ છે. કોઈ ટીકાકારનું એવું પણ માનવું છે કે જ્યારે કોઈ ભગવદીયની કૃપા, સત્સંગ થકી જીવને પોતાના અને પ્રભુના સ્વરૂપનું અનુસંધાન થતા પ્રભુ તરફ ભાવ જ્યારે પ્રગટ થાય ત્યારે ભક્તિનું બીજ રોપાયું કહેવાય. વળી બ્રહ્મ સંબંધ સમયે ગુરુ દ્વારા સ્વમાર્ગીય ભક્તિ માટે બીજારોપણ થાય છે. શ્રી મહાપ્રભુજી કહે છે કે “દૈવીજીવ”, જે જીવ ના હૃદય માં આ ભક્તિરૂપી બીજ વિકસે, ભક્તિ પ્રવૃદ્ધ થાય તેનો ઉપાયો અહીં આ ગ્રંથમાં શ્રી મહાપ્રભુજી બતાવી રહ્યાં છે. અહીં આપ બીજારોપણ વિષે નથી કહી રહ્યાં પરંતુ, રોપિત બીજને પ્રવૃદ્ધ કરવાના ઉપાયો વિષે કહી રહ્યાં છે (યથા ભક્તિઃ પ્રવૃદ્ધાસ્યાત).

બીજારોપણ તો પ્રભુ સ્વયં જ કરે છે. વેદ-ભાગવત વિગેરેમાં વારંવાર આવે છે કે જે જીવનું વરણ પ્રભુ કરે છે તેને જ તે પ્રાપ્ત થાય છે. “નાયાત્મા પ્રવચનેન..... યમેવૈષ વૃણુતે તેન લભ્યઃ.” આપ દૈવી જીવને ઓળખી જતા એટલે કે “આ જીવનું પ્રભુએ

વરણ કર્યું છે અને પ્રભુને તે લાયક છે.” તેને શરણે લેતા. તે કૃપારૂપીબીજ અને તેની ભક્તિના વૃદ્ધિનાં ઉપાયો આપ બતાવે છે.

ભક્તિ વૃદ્ધીના ઉપાય માટે સર્વ પ્રથમ અહિં આજ્ઞા કરી કે, ત્યાગ પૂર્વક સ્વમાર્ગીય શ્રવણ-કીર્તન આવશ્યક છે. આપ નિબંધ માં પણ આજ્ઞા કરે છે કે પ્રભુનું માહાત્મ્ય દ્રઢ કરી ભક્તિમાં જોડાવાથી તે સ્નેહ યુક્ત ભક્તિ માહાત્મ્ય જ્ઞાનને કારણે ફલિત થઈ શકે છે, પ્રમાણ અને પ્રમેય પક્ષ એક સમાન હોવા જોઈએ. તે માટે અહિંયા પણ સર્વ પ્રથમ શ્રવણ-કીર્તનની આજ્ઞા કરી છે. ત્યાગ પૂર્વક એટલે લૌકિકમાં અહંતા-મમતાનો ત્યાગ, અન્યાશ્રયનો ત્યાગ, વૈદિકફળનો ત્યાગ અને સ્વમાર્ગમાં ભગવદ્ ધર્મમાં સેવા-સ્મરણ વિગેરેમાં અંતરાય રૂપ થાય તે દરેક સંજોગો, ખાન-પાન, આચાર-વિચાર વિગેરેના (ભગવદ્ ધર્મ અનુરૂપ) ત્યાગ પૂર્વક શ્રવણ-કીર્તન કરવું તે જીવ સ્વમાર્ગીય શ્રવણ-લીલાત્મક ગુણગાન, અષ્ટસખા વિગેરે અનુભવીઓનાં લીલાત્મક કીર્તનમાં સ્થિર થાય ત્યારે ભક્તિરૂપી બીજ અંકુરીત થાય, પલ્લવિત, પુષ્પિત, ફલિત થાય. તે માટે જેમ બીજને વાવ્યા પછી ખાતર, જલસિંચન, સૂર્યપ્રકાશ આદિ આવશ્યક છે અને વાવાઝોડા વિગેરેથી બચાવવાની જરૂર છે. તે રીતે તે ભક્તિરૂપી બીજ ને સારૂ વાતાવરણ, સત્સંગરૂપી જલનું સિંચન, વિરહ રૂપી તાપ અને દુઃસંગ રૂપી વાવાઝોડાથી બચાવવું આવશ્યક છે, ત્યારે જ પ્રેમ, આસક્તિ, વ્યસન પ્રભુ માં સિદ્ધ થઈ સર્વાત્માભાવનાં ફળ સુધી તે જીવ પહોંચી શકશે. તે સર્વનું વિવરણ આપ આગળ કરી રહ્યાં છે.

बीजदाढ्यप्रकारस्तु गृहे स्थित्वा स्वधर्मतः ॥
अव्यावृत्तो भजेत् कृष्णं पूजया श्रवणादिभिः ॥२॥

તે બીજ દ્રઢ થવાનાં પ્રકારમાં ઘરમાં રહીને સ્થિરતા પૂર્વક સ્વધર્મ નિભાવવો અને અવ્યાવૃત્તિ પૂર્વક કૃષ્ણની સેવા, પૂજા અને શ્રવણ આદિ કરવા.

બીજભાવ દ્રઢ થવાના પ્રકાર માટે આપ અહીં ઘરમાં રહેવાની આજ્ઞા કરી રહ્યાં છે. કારણકે હજી ભાવ દ્રઢ થયો ન હોય તેવા સાધન દશામાં, તીર્થ વિગેરેમાં ભક્તિ માટે પણ જો તે જીવ વાસ કરે તો કાચી અવસ્થાના કારણે દુઃસંગ લાગવો, બીજાઓમાં દોષ દ્રષ્ટિ થવી વિગેરે દુષણો લાગવાની શક્યતાને કારણે બીજ ફલિત થવામાં બાધક થઈ શકે છે. જેમ કુમળા છોડને કુંડામાં રાખી બહારના વાતાવરણ વિગેરેથી બચાવવો જરૂરી છે. તેમ ભક્તિની કાચી દશામાં ઘરમાં રહીને જ અવ્યાવૃત્તિ પૂર્વક, કૃષ્ણની સેવા કરવી જરૂરી છે. “અવ્યાવૃત્તિ” એટલે સેવા સમયમાં પ્રતિફળ પ્રવૃત્તિઓનો ત્યાગ. જેવા કે લૌકિક વ્યવહાર, સંપર્ક વિગેરેનો ત્યાગ. વળી અહીં મૂળ શ્લોકમાં “તુ” શબ્દ સૂચિત થયેલ છે. એટલે અન્ય મર્યાદિત માર્ગના સાધનોનો ત્યાગનું પણ સૂચન થયેલ છે. ઘરમાં બિરાજતા પ્રભુ સિવાય નાન-મોટા તહેવારો સમયે અન્ય દેવી-દેવતાઓનું પૂજન-અર્ચન વિગેરેનો ત્યાગ. વળી ઘરમાં રહીને ઘરની અન્ય વસ્તુઓમાં, લૌકિક પદાર્થોમાં, કુટુંબીજનોમાં “અનાસક્તિ” તેને પણ “અવ્યાવૃત્ત” પણ કહેવાય.

અહીં ભજેત ઉપરાંત “પૂજયા” શબ્દનો પણ પ્રયોગ થયેલ છે. શ્રીમદ્ ભાગવતમાં દશમ સ્કંધમાં વેણુગીતમાં કૃષ્ણસાર હરિણીઓ વેણુ વગાડતા પ્રભુને નિરખી રહી છે. ત્યાં સુબોધજીનીમાં આપ ખુલાસો કરે છે કે હરિણી પાસે સૌથી સુંદર વસ્તુ તેના નેત્રો છે. તે પ્રભુને સમર્પિત કરી રહી છે. વળી હરિણીનાં સુંદર નેત્રો જોઈને

પ્રભુને શ્રી સ્વામિનીજીનાં નેત્રો યાદ આવવાથી પ્રભુ પ્રસન્ન થાય છે. આ રીતે ફક્ત પ્રભુને હરિણી નિરખી રહી છે છતાં પણ શ્રી શુકદેવજીએ ત્યાં “પૂજા” શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે કારણકે તેનાથી પ્રભુ ને આનંદ થયો હતો. તેવી રીતે ઘરમાં પ્રભુની સન્મુખ આપ નાં સુખાર્થે સેવા કરીએ તે સેવા અને તે સિવાય પ્રભુની પ્રસન્નતાના ઈત્તર કાર્યો સર્વે પૂજા. આ રીતે ઘરમાં રહીને શ્રી કૃષ્ણની સેવા-પૂજા કરતા અનોસરમાં પ્રભુની દિવ્ય, રસમય લીલાઓનું શ્રવણ અનુભવીઓના વાણીથી કરવું તેમાં “આદિ” કહેલું છે. તો શ્રવણ કરેલી લીલાઓનું, ગુણોનું મનન અને ચિંતન કરવું, અને ફરી તે જ મનન-ચિંતન ભગવદિયો સાથે સત્સંગમાં ગુણગાન રૂપે કહેવું. બીજની પ્રવૃદ્ધિ માટે તે આવશ્યક છે.

આપ અહીં સ્વધર્મની આજ્ઞા કરી રહ્યાં છે. સ્વધર્મથી વર્ણના, આશ્રમના ધર્મો પણ લાગુ પડે. શાસ્ત્રોએ બતાવેલા બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શુદ્રના ધર્મો અને બ્રહ્મચાર્યાશ્રમ, ગૃહસ્થાશ્રમ, વાનપ્રસ્થાશ્રમ અને સન્યાસશ્રમના ધર્મો. પરંતુ આ ધર્મો ફળ આપવા સુધીનાં હોય છે અને વર્ણ અને આશ્રમનાં ધર્મોનો દેહ સાથે તેનો પણ અંત આવે છે. માટે પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવો માટે અહીં આપ “આત્મધર્મ” નું સૂચન કરી રહ્યાં છે. આ ભગવદ્ ધર્મનું ફળ આત્મા સાથે જોડાયેલું હોવાથી કોઈ પણ રીતે અનંત છે અને તે ભગવદ સેવા, શ્રવણ કોઈ પણ આશ્રમ કે વર્ણમાં નિભાવી શકાય છે.

આ રીતે અદ્રઢ બીજ ભાવવાળા જીવો માટે ઘરમાં સ્થિર થઈને સેવ-પૂજા-શ્રવણ આદિમાં સ્થિર રહેવું.

વ્યાવૃત્તોઽપિ હરૌ ચિત્તં શ્રવણાદૌ ન્યસેત્ સદા ॥
તતઃ પ્રેમ તથાસક્તિઃ વ્યસનં ચ યદા ભવેત્ ॥૩॥
બીજં તદુચ્યતે શાસ્ત્રે દૃઢં યન્નાપિ નશ્યતિ ॥

વ્યાવૃત્તિ વખતે પણ ચિત્તને હરિમાં જોડીને શ્રવણ વિગેરેમાં સદા પ્રયત્નશીલ (ન્યસેત્) રહેવું. તેનાથી પ્રેમ, આસક્તિ અને વ્યસન થાય. ત્યારે બીજ દ્રઢ થયું કહેવાય. જે બીજનો ક્યારે પણ નાશ નહીં થઈ શકે, એવું શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે.

આગળનાં શ્લોકોમાં જણાવેલ અવ્યાવૃત્તીનાં લક્ષણો જો તે હજી જીવમાં અપ્રગટ છે. કારણકે હજી તેને પ્રભુ સિવાય ઘર વિગેરેમાં આસક્તિ અથવા દેવી-દેવતાઓમાં સકામ ભક્તિ હોય છે. તેના નિરાકરણ માટે આપ અહીં હવે આજ્ઞા કરે છે કે ગૃહસ્થાશ્રમમાં સેવા નિભાવવા વ્યાવૃત્તિ આવશ્યક હોય. વ્યવસાય, નોકરી વિગેરે કરવી પડે અથવા લૌકિક વ્યવહારો નિભાવવા પડે, કે લૌકિક પ્રસંગોમાં દેવી- દેવતાઓનું પૂજન, સ્થાપન વેદોક્ત રીતે કરવું પડે તે સર્વે સમયે, તે “વ્યાવૃત્તિ” સમયે હરિમાં ચિત્તને જોડીને તે સર્વે કાર્યો કરવાથી અને ચિત્તને લીલા, શ્રવણ વિગેરેમાં પ્રયત્નપૂર્વક જોડી રાખવાથી બીજ દ્રઢ થવામાં તે વ્યાવૃત્તિઓ વિક્ષેપ નહીં કરી શકે. શ્રવણ આદિ કહ્યું છે તેથી શ્રવણ, તેનું ચિંતન અને પછી તે જ ગુણગાન ના રૂપ માં કહેવું આ રીતે કીર્તન વિગેરેમાં પ્રયત્નશીલ રહેવાની આજ્ઞા આપ કરી રહ્યાં છે. સદા આ રીતે રહેવાથી પ્રભુમાં પ્રેમ, આસક્તિ અને વ્યસન થશે. આ પ્રક્રિયા માટે ચિત્તમાં વિક્ષેપ કરતાં સર્વે આવરણો ને હરવાવાળા હરિમાં ચિત્ત જોડવું જરૂરી છે.

આ બીજ દ્રઢ થયાનું કાર્ય લક્ષણ છે. અહીં 'સદા' કહ્યું છે માટે આ પ્રક્રિયા ચાલુ રાખવાથી વ્યસન દશાએ પહોંચ્યા પછી તે બીજ દ્રઢ થયું કહેવાશે અને તે ભક્તિબીજ ક્યારે પણ નાશ નહીં પામે એમ શાસ્ત્રનો મત છે. કારણકે વ્યસનદશા પ્રાપ્ત થયા પશ્ચાત પ્રભુ સીવાય ક્યાંય પણ મન ન જાય તેવી અવસ્થા ને કોઈ માયા દુઃસંગ આદી થી વિક્ષેપિત નહીં કરી શકે.

શ્રવણાદિ કરવું તે બીજ દ્રઢ થવાનું “કાર્યલક્ષણ” છે. અને બીજ દ્રઢ થયાનું “સ્વરૂપલક્ષણ” માં કહેવાયું છે કે તે જીવમાં “સ્વતઃપ્રવર્તક” ભાવ આવશે. એટલે કે જીવ પોતાની મેળે જ સ્વેચ્છાએ સેવા-શ્રવણમાં જોડાશે. તે પ્રભુમાં પ્રેમ થયાનું લક્ષણ છે (સ્વતઃપ્રવર્તક). ત્યાર બાદ સ્વરૂપ આસક્તિના લક્ષણમાં બતાવે છે કે તે જીવ ફક્ત નિત્યની સેવામાં જ ન લાગી રહેતાં પછી તે સ્વ-સેવ્ય સ્વરૂપના વિવિધ મનોરથો, ઉત્સવો અને અનેક પ્રકારે રાગ-ભોગ-શૃંગારથી પ્રભુને રીઝવવાનો ઉત્સાહ તેમાં પ્રગટ થશે. અને આ રીતે ધીરે ધીરે તે જીવ વ્યસન દશાએ પહોંચશે. વ્યસનના લક્ષણો બતાવે છે કે તે જીવથી હવે પ્રભુ વગર એક ક્ષણ પણ નહીં રહેવાય (ગજજન ધાવન વિગેરે). આ દ્રઢ થયેલા બીજનો હવે કોઈ દુષણરૂપિ વાવાઝોડું કે કોઈ પણ વિપરીત સંજોગ તેનો નાશ નહીં કરી શકે.

સ્નેહાદ્ રાગવિનાશઃ સ્યાદ્ આસક્ત્યા સ્યાદ્ ગૃહારુચિઃ ॥૪॥

ગૃહસ્થાનાં બાધકત્વમ્ અનાત્મત્વં ચ ભાસતે ॥

યદા સ્યાત્ વ્યસનં કૃષ્ણે કૃતાર્થઃ સ્યાત્ તદૈવ હિ ॥૫॥

(પ્રભુમાં) સ્નેહ થવાથી અન્ય જગ્યાએ રાગ (અનુરાગ) વિનાશ થાય છે. પ્રભુમાં આસક્તિ થાય છે ત્યારે ઘરમાં અરૂચિ થાય છે.

"ગૃહસ્થાનાં...." ઘરમાં તેની સાથે રહેવાવાળાઓ પણ (ભક્તિમાં) બાધક થતા હોય અને તેઓમાં અનાત્મપણું લાગે છે (આત્મ સંબંધી નથી લાગતા) અને જ્યારે જીવને કૃષ્ણમાં વ્યસન દશા થાય છે ત્યારે જ તે જીવ ચોક્કસ કૃતાર્થ થાય છે.

ભક્તિબીજ દ્રઢ થયા પછી તેનાં પ્રેમ, આસક્તિ, વ્યસનના કારણો બતાવીને કહે છે કે હવે તે જીવને પ્રભુ સાથે પ્રેમ થવાથી તેને બીજા દેહાદિક સંબંધીઓમાં પ્રેમ, રાગ નહીં રહે અને પ્રભુ સાથે આસક્તિ થવાથી, તેઓ સાથે ઘરમાં રહેવું નહીં ગમે કારણ કે તે લીલાત્મક સેવા અને લીલાત્મક ભાવનાઓમાં ડૂબેલો રહે છે. ત્યારે કુટુંબીઓ, સગા-સંબંધીઓ બધા બાધક લાગે છે અને તે સર્વે સાથે લૌકિક વ્યવહારો વિગેરે આવી અવસ્થામાં બાધક થતા લાગે છે. જો કોઈ કુટુંબીજન ભગવદ્ ભાવવાળા ન હોય તો તેને પોતાના આત્મસંબંધી નથી લાગતા ફક્ત દેહ સંબંધી લાગતા, તેનામાં અનાત્મપણું લાગે છે. આવી કૃષ્ણમાં જો વ્યસનદશા થાય તો તે જીવ કૃતાર્થ જ છે. કારણકે હવે તેને આ ઉત્તમ ફળ પ્રાપ્ત થયા પછી, પ્રભુમાં વ્યસન થવાથી સતત પ્રભુ સાથેની લીલામાં જ તે રમમાણ રહે છે, જે ફળ કોઈ વૈદિક ફળથી પણ ઉત્તમ છે.

**તાદૃશસ્યાપિ સતતં ગેહસ્થાનં વિનાશકમ્ ॥
ત્યાગં કૃત્વા યતેદ્ યસ્તુ તદર્થાર્થેકમાનસઃ ॥૬॥
લભતે સુદૃઢાં ભક્તિં સર્વતોઽપ્યધિકાં પરામ્ ॥**

(આવા) તાદ્દશીઓ માટે પણ હંમેશ માટે ધરમાં રહેવું વિનાશક છે (તેના ભક્તિ ભાવ માટે). (માટે તેવા ભગવદીયોએ) ધર ત્યાગ કરવો. પરંતુ તે એકજ ધ્યેય અર્થે (પ્રભુ માટે) . તેનાથી તેને સર્વથી અધિક સુદ્રઢ પરાભક્તિ પ્રાપ્ત થઈ શકે.

આવા તાદ્દશીજનો માટે હંમેશ માટે ધરમાં રહેવું કુટુંબીજનો સાથેના લૌકિક વ્યવહાર કે લૌકિક વાતાવરણમાં રહેવું તે તેની ભક્તિની આ ઉચ્ચ અવસ્થા માટે વિનાશકારી થઈ શકે. સતત લીલારસમાં અને તેના ચિંતનમાં રહેવા માટે ધર ત્યાગ કરવો જ હિતાવહ છે. પરંતુ તે ત્યાગ એક જ દ્રઢ ધ્યેયથી, માનસથી કે પ્રભુઅર્થે જ. તો તે જીવ સર્વથી અધિક એટલે કે દેવી-દેવતાઓની ભક્તિથી મળતા ફળથી અધિક ફળ પ્રાપ્ત કરે છે. પરબ્રહ્મ સાથે જોડાયેલો તે જીવ પરાભક્તિને પ્રાપ્ત કરે છે. અને તે પણ એવી સુદ્રઢ કે તે ભક્તિનો ક્યારેય નાશ ન થાય. જે ભક્તિથી ભૂતલ ઉપર લોક-વેદાતિત, અગણિત આનંદ, પૂર્ણ પુરુષોત્તમના રસમાં ડુબેલો રહે છે. અને દેહ ત્યાગ પછી પણ અલૌકિક દેહથી તે જ બ્રહ્મ સાથેની સેવામાં પ્રવેશી શકે છે. આવી પરાભક્તિનું ફળ મુક્તિથી પણ વિશેષ છે. માટે તેને સર્વથી અધિક ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય તેવું કહ્યું છે.

ત્યાગે બાધકભૂયસ્ત્વં દુઃસંસર્ગાત્ તથાન્નતઃ ॥૭॥

અતઃ સ્થેયં હરિસ્થાને તદીયૈઃ સહ તત્પરૈઃ ॥

અદૂરે વિપ્રકર્ષે વા યથા ચિત્તં ન દુષ્યતિ ॥૮॥

(અદ્રઢ બીજ હોય ત્યારે) ધર ત્યાગ કરે ત્યારે બે ભય સ્થાન બાધક બની શકે છે. દુઃસંગ તથા અન્નદોષ.

ક્યારેક ભાવાવેશમાં, અપરિપકવ દશામાં વૈષ્ણવો ઠાકોરજી પધરાવીને વ્રજ, નાથદ્વારા જેવા ભક્તિનાં તીર્થ સ્થાનોમાં જઈ ને વસે છે. જો હજી બીજભાવ દ્રઢ ન થયો હોય એટલે કે હજી વ્યસન દશા પ્રાપ્ત ન થઈ હોય અને ગૃહત્યાગ કરે તો મહાપ્રભુજી બે ભયસ્થાનો બતાવે છે, ભક્તિની ભાવના ખંડિત થવાના. ઘરની બહાર નીકળીને અન્યની સત્તાનું દ્રવ્ય સ્વીકારીએ કે અન્ન વિગેરે લઈએ તો તે સર્વ ક્યારેક બાધક થઈ શકે છે. કુમાર્ગેથી આવેલું દ્રવ્ય ભક્તિ માટે ઘાતક નીવડી શકે. વળી અસમર્પિત અન્ન ગ્રહણ થઈ જાય અથવા દુઃસિત ભાવવાળું અન્ન ગ્રહણ કરવાથી દેહ, મતિમાં ઘણા દોષો ઉદ્ભવી શકે છે. અન્નની અસર દેહ અને મન બન્ને પર થાય છે. “અન્ન તેવું મન” આ ઉક્તિ અનુસાર મન વિપરીત પણ થઈ શકે છે. જે ભક્તિની સાધના માટે મુખ્ય સાધન અને ફળ છે. દેહથી થતી સેવા અને ભગવદ્ આવેશ માટે આ અન્ન વિપરીત અસર કરી શકે છે. તેવી જ રીતે ભગવદ્-ભાવ માટે દુઃસંગ પણ અતિ બાધક છે. ગૃહ ત્યાગ કરીને સેવા વિગેરે નિભાવવા માટે, સામગ્રી-વસ્તુઓ વિગેરે માટે કોઈની સહાયની જરૂર પડે તે નિભાવવા સંગની આવશ્યકતા રહે. તેવા સમયે સંગદોષ થવાની શક્યતા થાય. શ્રી હરિરાય મહાપ્રભુજીએ દુઃસંગ માટે વૈષ્ણવોને અનેક પ્રકારે સાવધાન કર્યા છે. “વંચકો” (વૈષ્ણવોની જ ભાષા, વેશભૂષા અને વલ્લભની જ વાણી ઉચ્ચારતા હોય છતાં દંભી અને સ્વાર્થીજનો) જે ઘણીવાર આવા તીર્થ સ્થાનોમાં પણ વસેલા હોય છે. અને સત્સંગને બહાને અપરિપકવ અવસ્થાવાળા વૈષ્ણવોનો અનેક રીતે ગેરલાભ લે છે. અને ક્યારેક તે ભકતને ભક્તિને બદલે ભિન્ન પરિણામો ભોગવવા

પડે છે. માટે આવા દુઃસંગથી આવતા બાધકો થવા વિશે પણ (ગૃહત્યાગ પછી) આપ સાવધાન કરે છે.

"અતઃસ્થેયં હરિસ્થાને...." તે માટે ભગવદીયો સાથે (સેવા-સ્મરણમાં તત્પર રહીને હરિસ્થાનમાં રહેવું (પરંતુ) તેઓથી વધારે દુર કે વધારે નજીક નહીં, જે રીતે ચિત્ત દુઃખિત ન થાય તે રીતે.

પરિપક્વ દશામાં ઘર છોડીને કોઈ તીર્થ-સ્થાને જઈને રહી શકાય. શ્રી મહાપ્રભુજીએ આગળ તે સ્થાનોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. પંઢરપુર, શ્રીરંગમ, જગન્નાથપુરી, તિરૂપત્તી, દ્વારકા વિગેરે પૌરાણિક સ્થાનો કે જ્યાં વેદોકતવિધિ થી સેવા-પૂજા ચાલતી હોય અને ત્યાંના વાતાવરણથી મંત્રોચ્ચાર, શંખનાદ, ઘંટનાદ વિગેરે મંગલધ્વનીથી પણ પ્રભુમાં મન જોડાઈ રહે. અથવા પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તો વૃંદાવન, વ્રજ, શ્રીનાથદ્વારા, શ્રી મહાપ્રભુજીનાં બેઠક સ્થળો જેવા સ્થાનોએ જઈને રહી શકે. જ્યાં સેવાપરાયણ ભગવદીયો નિવાસ કરતા હોય ત્યાં તેમની સાથે પ્રભુ સેવામાં અને તેમની સેવામાં તત્પર રહેવું. પરંતુ તેઓ પાસે સેવા અને સ્મરણ સમયે જ જવું. અતિ નિકટતાથી ક્યારેક આપણમાં દોષ દૃષ્ટિ આવી જાય અથવા તો આપણા દોષ તેઓને દેખાય તો ફરી આપણો ભાવ ખંડિત થવાની શક્યતા રહે માટે વિવેક પૂર્વક વધારે નિકટ નહી. અને એટલું દૂર પણ ન રહેવું કે તેઓના લાભથી વંચિત રહેવાય.

સેવાયાં વા કથાયાં વા યસ્યાસક્તિર્દૃઢા ભવેત્ ॥

યાવદ્-જીવં તસ્ય નાશો ન ક્વાપીતિ મતિર્મમ ॥૯॥

સેવામાં અથવા ભગવદ્દલીલાના ગુણગાન ગાવામાં જેની આસક્તિ દ્રઢ થાય અને તે જીવન પર્યંત રહે તો તે (ભક્તિના બીજનો) ક્યારે પણ નાશ નથી થઈ શકતો. એવી મારી મતિ છે.

ઘરમાં રહીને ભગવદ્ સેવામાં તત્પર રહેવું અથવા ગુણગાનમાં રહીને, જે રીતે પણ ભગવદ્ આસક્તિ દ્રઢ થાય તે રીતે. તે ક્રમ જીવન પર્યંત રહે તે રીતે ક્રમ નિભાવીને રહેવું. ભાવાત્મક, લીલાત્મક સેવા અથવા ઉપર બતાવેલ ગુણગાન, લીલાત્મક કથા તે બન્ને અથવા સંજોગ પ્રમાણે કોઈપણ એક રીતે પ્રભુ સાથે, પ્રભુની લીલાઓ સાથે જીવન પર્યંત જોડાયેલો રહેશે તો તે જીવના ભક્તિરૂપી બીજનો ક્યારે પણ નાશ નહીં થાય અને તે બીજ ફળ સુધી પહોંચશે. કારણકે સતત આ ક્રમમાં જીવન પર્યંત રહેલા જીવને કોઈ પણ દુઃસંગ કે કાળના દોષો કંઈ જ બાધા કરી શકતા નથી. તેની ભક્તિની યાત્રા પ્રેમ, આસક્તિ, વ્યસન સુધી પહોંચીને ફળને પ્રાપ્ત કરી શકશે. તેનો ક્યારે નાશ નહીં થાય. અને પુષ્ટિમાર્ગીય ફળ તેને સિદ્ધ થશે જ તેમાં સંશય નથી એવી શ્રી મહાપ્રભુજીની મતિ છે.

**બાધસમ્ભાવનાયાન્તુ નૈકાન્તે વાસ ઇષ્યતે ॥
હરિસ્તુ સર્વતો રક્ષાં કરિષ્યતિ ન સંશયઃ ॥૧૦॥**

(ભક્તિભાવમાં) બાધકની સંભાવના આવે ત્યારે એકાંતવાસ ઈચ્છનીય નથી. હરિ તો સર્વ રીતે રક્ષા કરશે જ તેમાં સંશય નથી.

ઘરમાં રહીને કુટુંબીજનો વિગેરે વિક્ષેપ કરતા હોય અને જો તે એકાંતવાસ માટે નીકળી જાય તો ત્યાં પણ ભક્તિભાવમાં કોઈ પણ બાધક આવવાની શક્યતા છે. એક તો આંતરભય એટલે કે ચિત્તમાં સુક્ષ્મ રીતે સંઘરાયેલા કામ, ક્રોધ, લોભ જેવા દુર્ગુણો. આવા ચિત્તમાં પડેલ શત્રુઓ એકાંતમાં, વિશેષ કરીને મન ઉપર આક્રમણ કરી શકે છે તેનો ભય. બીજો બાહ્ય ભયમાં ચોર, હિંસક

પશુઓ વિગેરેનો એકાંત સમયે ભય રહે. આવા સમયે મન વિક્ષિપ્ત રહેતું હોય અને મન પ્રભુમાં અથવા લીલા ચિંતનમાં ભયને કારણે ભક્તિમાં બાધક થવાની સંભાવના છે. તો એકાંતવાસ ઈચ્છનીય નથી એમ આપ આજ્ઞા કરે છે. અને સાથે-સાથે આશ્વાસન પણ આપી રહ્યાં છે કે હરિ બધા બાધકોને, ભયને હરીને રક્ષા કરશે જ તેવો વિશ્વાસ રાખવો. કારણકે હરિ આ સર્વે ભયસ્થાનો ને હરવામાં સામર્થ્યવાન છે એવો વિશ્વાસ રાખવો. ભક્તિની પ્રાપ્તિ તે એક જ ધ્યેય માટે ધરનો ત્યાગ કરી એકાંત વાસ કર્યો હોય અને ત્યાં પણ અનન્યાશ્રય પૂર્વક જો રહે તો પછી તેની રક્ષા હરિ કરશે જ. તેની માટે કોઈ બાધક સંભવ નથી. ગોપીજનોએ પણ આ જ કહ્યું કે પ્રભુ આપે સર્વ ભયસ્થાનો થી હંમેશા અમારી રક્ષા જ કરી છે. “વિષજલાધ્યાગ.....વિશ્વતોભયાત ઋષભ તે વયં રક્ષિતા મુહુઃ”

इत्येवं भगवच्छास्त्रं गूढतत्त्वं निरूपितम् ॥

य एतत् समधीयीत तस्यापि स्याद् दृढा रतिः ॥૧૧॥

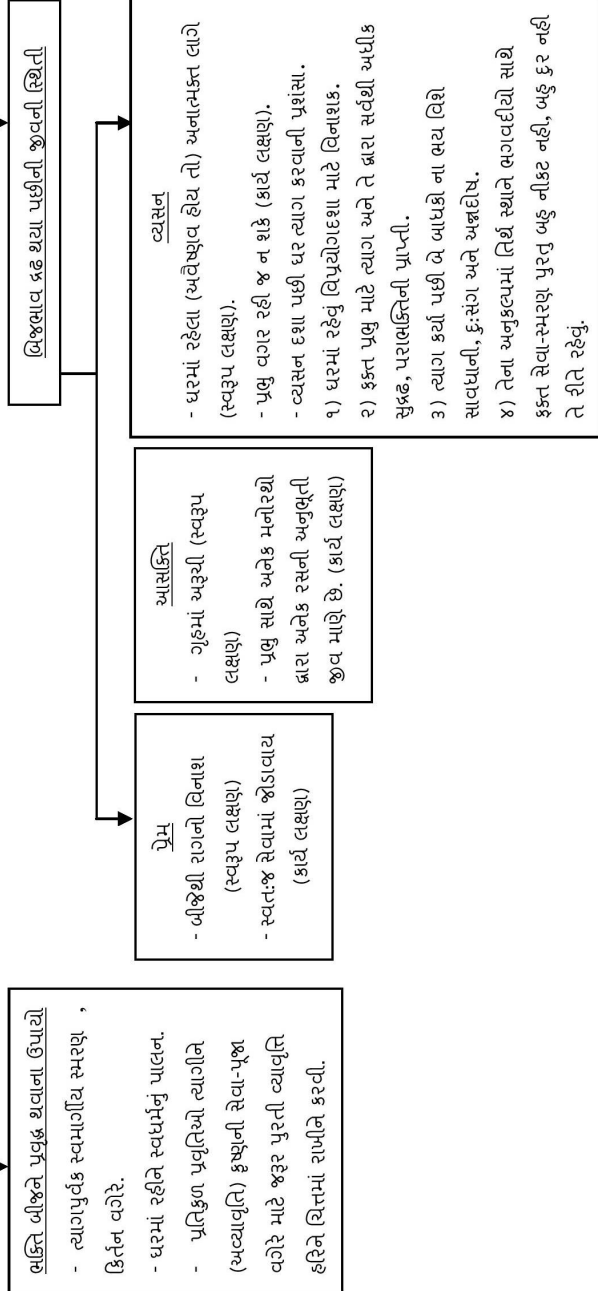
આ પ્રકારથી ભગવદ્ શાસ્ત્રનાં ગૂઢ તત્વનું નિરૂપણ કર્યું, જે આનું સારી રીતે અધ્યયન કરે તેની (કૃષ્ણમાં) દ્રઢ રતિ થાય.

વેદ, ભાગવત, પુરાણ વિગેરે દરેક શાસ્ત્રો પરમ તત્વ તરીકે ગૂઢ રીતે શ્રી કૃષ્ણને જ વર્ણવી રહ્યાં છે. વેદમાં પણ ભિન્ન ભિન્ન દેવતાઓ પ્રભુના જ અંગ રૂપ વર્ણવેલા છે. બીજી વિભૂતીઓ શ્રી કૃષ્ણના જ અંશ રૂપ બતાવેલ છે. માટે આ ગ્રંથમાં ભક્તિ-વર્ધન કરીને શ્રી કૃષ્ણની પ્રાપ્તિનાં ઉપાયો છે. તે જ સર્વે ભગવદ્ શાસ્ત્રનાં સાર રૂપ છે. આ ગૂઢ તત્વનો અનુભવ વાણીનો વિષય નથી, અનુભવવાનો વિષય છે. અહીં ફળ-શ્રુતિમાં આપ આજ્ઞા કરે

છે જે જીવ આનું સારી રીતે અધ્યયન કરીને જીવનમાં અપનાવે તેને શ્રી કૃષ્ણમાં રસભાવ યુક્ત દ્રઢ સ્નેહ થાય છે. અને તે જ ભક્તિનું સર્વશ્રેષ્ઠ ફળ છે.

॥ ઈતિ શ્રીવલ્લભાચાર્યવિરચિતા ભક્તિવર્ધિની સમ્પૂર્ણા ॥

ભક્તિવર્ધિની

॥ જલભેદઃ ॥

આ જલભેદ ગ્રંથમાં પોતાના જીવોને સત્સંગ, ભગવદ્ વાણીનું શ્રવણ વિગેરે કેવા પ્રકારનાં વક્તા પાસે કરવું તે જણાવેલ છે. કારણકે તેમાં અસાવધ રહેવાથી સત્સંગને બદલે દુઃસંગ પ્રાપ્ત થાય. જેમ દુઃષિત જલ પીવાથી તન-મન દુઃષિત થાય છે. માટે જલના ઉદાહરણ દ્વારા, વક્તાઓ વિશે વિવરણ કર્યું છે. વળી જલ જેમ બીજાને ભીંજવી શકે, શિતળતા આપી શકે. તેવી રીતે વક્તાની વાણી પણ શ્રોતાઓના હૃદયને આર્દ્ર કરીને ભક્તિભાવથી ભીંજવી શકે. ભગવદ્ વાણી મનને શિતળતા આપે છે. તૈત્તરિય સંહિતા ૭/૪/૧૨ માં શ્રુતી વચનો પ્રમાણે કે જેમાં ૧૯ પ્રકારનાં જલનાં ભેદો દર્શાવવામાં આવ્યા છે. તે એક-એક જલનાં પ્રકાર અને તેના ગુણો સાથે એક-એક વક્તાઓને અહીં સરખાવ્યા છે.

અહીં પ્રશ્ન થાય કે વક્તા જો સંપૂર્ણ રીતે શાસ્ત્રોની જ વાત સમજાવી રહ્યાં હોય તો પછી વક્તા વિશે આટલું વિશ્લેષણ કરવું, જાણવું જરૂરી છે? અહીં 'આધાર' અને 'આધેય' નો સિદ્ધાંત લાગુ પડે છે. તાંબુ, સોનું, ચાંદી, કટાયેલ લોખંડ, માટી વિગેરે અલગ-અલગ પાત્રમાં (આધાર) એક સરખું જ શુદ્ધ જલ (આધેય) ભરવામાં આવે છતાંએ તે પાત્રોને લીધે દરેક જલમાં અલગ-અલગ અસર થાય છે. તે જલનું પાન કરતાં દેહ ઉપર પણ ભીન્ન-ભીન્ન અસર થાય છે. તે જ પ્રમાણે શાસ્ત્રોની જ વાણી હોવા છતાં વક્તાના હૃદયના ભાવો અનુસાર અલગ-અલગ અસર વાણીમાં આવે છે. વિષયાસક્ત, કામી, લોભી આવા વક્તાઓની વાણી શાસ્ત્રોક્ત હોવા છતાં તેની અસર તેની વાણીમાં આવે, તેથી શ્રોતાઓ ઉપર પણ તેવી જ અસર થઈ શકે છે. શ્રીમદ્-ભાગવતનાં પ્રથમ સ્કંધ અધિકારલીલામાં પણ ઉત્તમ-

મધ્યમ અને કનિષ્ઠ ત્રણ પ્રકારનાં વક્તા અને શ્રોતાઓનું વર્ણન કર્યું છે. અહીં શ્રી મહાપ્રભુજીએ “જલભેદ” ગ્રંથમાં વક્તાઓનાં ભેદ અને “પંચપદ્યાની” માં શ્રોતાઓનાં ભેદ વિશે દર્શાવ્યું છે. પરંતુ ભાગવતના પ્રથમ સ્કંધમાં ફક્ત ભાગવતજીની જ વાણી વિશેના શ્રોતા-વક્તાનાં ભેદ બતાવ્યા છે, તે ફક્ત ભાગવતજીના વિષયમાંજ લાગુ પડે છે અને તે જ પ્રમાણેનાં વક્તા અને શ્રોતાં એટલે કે ભાગવત કહેતી વખતનાં અને સાંભળતી વખતનાં વક્તા-શ્રોતાનાં શાસ્ત્રોક્ત નીતિ-નિયમો બતાવ્યા છે. પરંતુ “જલભેદ” અને “પંચપદ્યાની” માં ભગવદ્ ગુણગાન, સ્વરૂપ લીલા વિગેરેનાં સત્સંગ માટેના વક્તા અને શ્રોતાઓનું ઉત્તમ-મધ્યમ-કનિષ્ઠ, તેમ વર્ગીકરણ કરવામાં આવ્યું છે. તેમાં શાસ્ત્રોના નીતિ-નિયમોની જરૂર નથી. જેવા કે ઉપનયન સંસ્કાર હોવા, દ્વીજપણ હોવું, સ્ત્રી શુદ્રનો અનઅધિકાર વિગેરે સર્વે નિયમો (શાસ્ત્રોનાં) સત્સંગ માટે પાળવા જરૂરી નથી. પરંતુ ભગવદ્ આસક્ત ભગવદીઓની અનુભવની વાણી, જીજ્ઞાસા, નિસ્વાર્થતા જરૂરી છે. વળી શ્રોતા-વક્તા જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ભક્તિથી સંપન્ન હોવા આ સર્વે લક્ષણો હોવા જરૂરી છે.

નમસ્કૃત્ય હરિં વક્ષ્યે તદ્ગુણાનાં વિભેદકાન્ ॥

ભાવાન્ વિંશતિધા ભિન્નન્ સર્વ-સન્દેહ-વારકાન્ ॥૧॥

હરિને નમન કરીને તેનાં અલગ અલગ ગુણો અને ભાવો પ્રમાણે (વક્તાઓ) જીવોના ભેદ જે વીસ પ્રકારનાં છે તેનું વર્ણન કરૂં છું (જે ભક્તિના સાધનામાં) જે-જે સંદેહ છે તેને દૂર કરવા વાળા છે.

પ્રકૃતિનાં ત્રણ ગુણો સાત્વિક-રાજસ-તામસ, તે જીવના ગુણો નિવૃત્ત કરવાવાળા જૂદા-જૂદા વીસ પ્રકારના ભાવોનું નિરૂપણ શ્રી

મહાપ્રભુજી અહીં કરે છે. અને કલ્યાણરાયજી અને અન્ય ટીકાકારો “તદ ગુણાનાં” માં બ્રહ્મનાં ગુણો વિશે પણ કહ્યું છે તેવો મત આપ્યો છે. જેમ કે “સમ્ત્વાદિ” ગુણ એટલે પ્રભુ માટે બધા જ જીવો સમાન છે. છતાં પણ ભક્ત માટે પક્ષપાત છે જ. વળી તેવા ભક્તોનાં મુખની વાણી સાંભળવાનો આગ્રહ અને તે ગુણો પ્રમાણેના વીસ પ્રકારના ભાવોનું નિરૂપણ હવે કરે છે. જેના થકી વક્તાઓ વિશેની દરેક શંકાઓ દૂર થશે, નિવારણ થશે.

આ રીતે પ્રકૃતિના ત્રણ ગુણોથી નિવૃત્ત થઈને નિર્ગુણ અવસ્થાએ પહોંચવા માટે આવા પ્રભુને પ્રિય એવા ભક્તની વાણી સાંભળવી આવશ્યક છે.

ગુણભેદાસ્તુ તાવન્તો યાવન્તો હિ જલે મતાઃ ॥

(કૃષ્ણ યજુર્વેદમાં) જેટલા જલના ભેદ પ્રતિપાદીત કરેલા છે, તેટલા વક્તાના ગુણ-ભેદ મનાયેલા છે.

જેવી રીતે જલમાં તાપ-નિવર્તકપણું (શિતલતા) તન-મન શુદ્ધ કરવાપણું અને પુષ્ટ કરવાના ગુણો છે. તે મૂળ ગુણો ઉપરાંત કોઈ પણ પ્રકારની બાહ્ય વિકૃતિઓ તે જલમાં ભળે તો તે પાન કરનાર ઉપર પણ ભિન્ન અસર થઈ શકે છે. તેવી રીતે અહીં આપ વક્તાના ભાવ પ્રમાણે તેના ગુણ-ભેદથી જલના દ્રષ્ટાંત થકી સમજાવી રહ્યાં છે કે તે વાણી જલ જેવા મૂળ શાસ્ત્રોના ગુણોવાળી હોવા છતાં વક્તાનો ભાવ તેમાં ભળી શકે છે.

ગાયકાઃ કૂપસંકાશા "ગન્ધર્વા" इति विश्रुताः ॥૨॥

કૂપભેદાસ્તુ યાવન્તઃ તાવન્તસ્તેપિ સમ્મતાઃ ॥

“કૃપ્યાભ્યઃસ્વાહા”

(તૈત્તરિય શ્રુતિ) - ગાયકો કૂપ સમાન છે. ગંધર્વો પણ તે રીતે જ વિખ્યાત છે. જેટલા કૂવાના ભેદ છે તેટલા તેઓના પણ માનવામાં આવ્યા છે.

પ્રભુને ગાયન અતિપ્રિય છે માટે શરૂઆત ગાયકો અને ગંધર્વોથી કરી છે. સૌ પ્રથમ વક્તાઓને કૂવા સાથે સરખાવવામાં આવ્યા છે. કોઈક કૂવા મીઠા જલનાં તો ક્યારેક ખારા જલના પણ હોય છે. જે કૂવાઓ વડ જેવા વૃક્ષની ઉત્તર દિશામાં હોય તે કૂવાને પવિત્ર માનવામાં આવ્યા છે. જેમ કે દ્વારકાનો દામોદર કૂવો, વ્રજમાં ગોપ કૂવો વિગેરે. આ બધા પવિત્ર અને શાસ્ત્રીય મહાત્મ્યવાળા કૂવાઓ કહેવાય છે. વળી કેટલાક કૂવા અપવિત્ર અને મલિન જલવાળા હોય છે. તો કેટલાક વપરાશ વગરનાં હોવાથી કૂડા-કચરાવાળા હોય છે. તેવી જ રીતે ગાયકોની વાણી ફક્ત ભગવદ્ ગુણ-ગાન ગાવાવાળા ગાયકોની હોય તો તે મીઠા જલ સમાન તન-મન ને તૃપ્તિ દેવા વાળી હોય છે. જે રાજા વિગેરેના ગુણગાન કે લૌકિક સ્તુતિની વાણી તે ખારા કૂવાના જલ જેવી હોય છે. જે વક્તાની વાણી વેદોક્ત અને શાસ્ત્રોક્ત મહાત્મ્ય, ફળ ને ગાવાવાળી હોય તે આગળ બતાવેલા શાસ્ત્રીય મહાત્મ્યવાળા પવિત્ર કૂવાના જલ સમાન છે. વળી પોતાની કીર્તિ વધારવા અથવા ઉદર પોષણ અર્થે ગાન કરતા હોય તે વાણી અપવિત્ર અને મલિન કૂવાના જલ સમાન છે. કૂવાના જલનો જેમ જેમ વપરાશ થાય તેમ તેમ તે શુદ્ધ રહે છે. તેવી રીતે સતત ભગવદ્ ગુણગાનરૂપી અનુભવની વાણી તે શુદ્ધ વાણી છે. નહીં તો નિરર્થક છે. વપરાયા વગરના કૂવા જેવી. વળી કૂવાનું જલ ગરમીમાં શિતલતા અર્પે છે. અને શિતકાલમાં હુંફ આપે છે. તે

રીતે કેટલાક શાસ્ત્રોક્ત ગાયકોની વાણી સાંસારિક દુઃખોથી તપ્ત જીવોને શિતલતા અર્પે છે. અને ભગવદ્ ભાવમાં શિતલતા હોય તો, કેટલાકની વાણી પ્રભુના ઉત્સાહ ભર્યા ગુણ-ગાનથી તેનાં ભાવમાં હુંફ આપી શકે છે.

ફૂવાના જલનું પાન કરવું હોય તો તેની નિકટ જઈને સિંચન કરીએ ત્યારે પ્રાપ્ત થાય. તેવી રીતે ઉત્તમ વક્તાની વાણીનું પાન કરવું હોય તો દીનતાપૂર્વક તેની પાસે જઈ ભાવપૂર્વક તે વાણીનું સિંચન કરી, જ્ઞાન-ભક્તિ પૂર્વક પાન કરવું જોઈએ.

આ રીતે ગાયકોનાં ગુણ-ભેદ રૂપનાં જલ સાથે સરખાવ્યા અને જ્ઞાન-વિદ્યામાં ગંધર્વો નિષ્ણાત હોવાથી તેઓમાં પણ આ રીતેનાં ગુણ-ભેદ માનેલા છે. કોઈ ગંધર્વો ઈન્દ્રને રીઝવે, દેવતાઓની સ્તુતિથી કોઈ ગંધર્વો ગાન કરે, કોઈ પુણ્યશાળી ગંધર્વો પોતાની કળાથી ભગવદ્-ગુણગાન કરે વિગેરે.

આ વક્તાઓ અનિંદ્ય છે. પરંતુ તેમાં કેટલાક વિષાયાસક્ત પ્રવક્તા પણ કહેવાય છે.

"કુલ્યાઃ" પૌરાણિકાઃ પ્રોક્તાઃ પારમ્પર્યયુતા ભુવિ ॥૩॥

"કુલ્યાભ્યઃ સ્વાહા"

કૃત્રિમ નદી **"કુલ્યા"** નામથી પ્રસિદ્ધ છે. તે પરંપરાથી યુક્ત ભૂમિ પર હોય છે.

જેમ નદીમાંથી **નહેર** નીકળે તે જલના ખેતરો, ગામ વિગેરેને તેનો લાભ પ્રાપ્ત થાય. પરંતુ તે જલ મૂળ પ્રવાહ નથી, નદીમાંથી કાઢેલો જલનો પ્રવાહ છે. તેવી રીતે આ વક્તાઓ પરંપરાથી બીજાઓ પાસેથી સાંભળેલું જ બોલતા હોય છે. પોતાનું સ્વતંત્ર

સમજેલું નહીં. પુરાણ-કથા સાંભળનારા કથાકારો પાસે સાંભળીને બોલે, પરંતુ પોતાના હૃદયમાં તો ભાવ સ્થાયી નથી થયો હતો. પૌરાણિક કથાઓ કરતી વખતે ક્યારેક તેઓ રસાવેશમાં આવે અથવા ભાવાવેશમાં રૂદન, હાસ્ય વિગેરે કરે પરંતુ તે રસાવેશ કેવળ કથા સમયે જ, કારણકે ભાવ સ્થાયી નથી. માટે આ કથાકારો અનિંદ્ય હોવા છતાં “વિષાયાસક્ત” કહેવાય છે.

“ક્ષેત્રપ્રવિષ્ટાસ્તે” चापि संसारोत्पत्तिहेतवः ॥

“વિકર્યાભ્યઃસ્વાહા”

ખેતરમાં પ્રવિષ્ટ થયેલું જલ સંસાર ઉત્પત્તિનું કારણ હોય છે.

“નિક” થોડા પાણીવાળા નાળા જે ખેતર આદિના ઉપયોગ માટે લેવાય છે તેને નિક કહેવાય છે. તેનાથી ધન-ધાન્ય ઉત્પન્ન થાય. ક્ષેત્ર એટલે ખેતર અને નિક સ્ત્રિવાચક શબ્દ હોવાથી ખેતર અને નિકનાં સંયોગથી સંસાર એટલે કે ધન-ધાન્ય ઉત્પન્ન થાય. તેવી રીતે જે વક્તાઓ ફક્ત સંસાર માટે અથવા યશ-કીર્તિ માટે જ પુરાણ આદિ વાંચતા હોય પરંતુ ભાવરહિત હોવાથી પોતાના જ જીવનમાં શાસ્ત્રોકત વાણી અપનાવી ન હોવાથી તેવા વક્તાની વાણી સાંભળનારને પણ સંસાર ઉત્પત્તિ જેવું જ ફળ મળે. અહીં મૂળ શ્લોકમાં ‘ચ’ અને ‘અપિ’ છે. તો તે આગળની પંક્તિમાં કહેલ વક્તાઓ જે સંસાર ઉત્પત્તિ માટે વર્ણવ્યા છે. તેનો અહીં નિર્દેશ કરેલ છે.

આ વક્તાઓ પાસે પોતાનું મૂળ જ્ઞાન નથી (નહેરમાંથી નિકળેલી નિક). બીજા પાસેથી આવેલું જ્ઞાન છે અને વળી તેનો ઉપયોગ પણ સંસાર ઉત્પત્તિ માટે જ કરે છે.

આ વક્તાઓ ‘વિષયાસક્ત’ અને ‘નિંધ’ છે.

વેશ્યાદિસહિતા મત્તા ગાયકા "ગર્તસંજ્ઞિતાઃ" ॥૪॥

“અવટ્યાભ્યઃ સ્વાહા”

ગાયક જે વૈશ્યાદિયુક્ત હોય, મદમાં મત્ત હોય તેનો ભાવ ખાડાના જલ સમાન હોય છે.

નદી નાળામાંથી નીકળેલ જલનો નાનો પ્રવાહ ખાડામાં પરિવર્તિત થાય છે. તે જલ અપવિત્ર અને ગંદૂ કહેવાય છે. તેના પાનથી દુઃખિત જ થવાય છે, વળી તે ધૃણાસ્પદ છે. તેવી જ રીતે જે વક્તા વેશ્યાનો સંગ કરતા હોય અને શ્લોકમાં આદિ શબ્દ છે તો તે વક્તા મદ્યપાન, જુગાર વિગેરેથી પણ ભરેલા હોય તેવાઓની વાણી ગર્ત- ખાડાના જલ જેવી કે જેના શ્રવણથી તન-મન દુઃખિત જ થાય છે.

આ વક્તાઓ વિષયાસક્ત અને “નિંદનિય” છે.

જલાર્થમેવ "ગર્તાસ્તુ" નીચા ગાનોપજીવિનઃ ॥

“ખન્યાભ્યઃસ્વાહા”

ગાન કરીને આજીવિકા કરવાવાળા નીચ પુરુષોનો ભાવ જૂઠું, ઉચ્છિષ્ટ જલ સમાન હોય છે.

ઘરની બહાર ખાડો કરીને તેમાં પાત્રો ખાસ કરેલું જલ વિગેરે ઘરનું ગંદુ જલ તેમાં એકત્ર થાય તે ખાડાવાળું જલને પાન કરવાનો તો પ્રશ્ન જ નથી. પરંતુ તેનો સ્પર્શ પણ વર્જિત છે. તેવી રીતે ઉદર પોષણ માટે આજીવિકા માટે ભગવદ ગુણગાન ગાવાવાળા ગાયકોના મુખથી સાંભળવું પણ તેટલું જ અહિતકારક છે.

આવા વક્તાઓનો ભાવ નિંદ્ય છે અને વિષયાસક્ત છે.

હદાડસ્તુ પણિતાઃ પ્રોક્તા ભગવચ્છાસ્ત્રતત્પરાઃ ॥૫॥

“હદ્યાભ્યઃસ્વાહા”

ભગવદ્ શાસ્ત્રોમાં તત્પર પંડીતો વિશાળ જળાશયના ભાવવાળા કહેવાય છે.

“હદ્યા” એટલે નદીમાંથી વિશાળ જળાશય થયું હોય અથવા કુદરતી રીતે મોટું જળાશય થયું હોય. તેનું જલ સ્વચ્છ અને શિતલ હોય છે. તેમાં ભેંસ વિગેરે પશુઓ બેસે તો પણ તે મલિન થતું નથી. તેવી રીતે વિશાળ અને ઊંડા જ્ઞાનવાળા પંડિતોની વાણી સંસારથી દાઝેલા, તપ્ત થયેલા જીવોને શિતલતા અર્પે છે અને પોતે પણ શિતલ રહે છે. તેઓ પણ ભગવદ્ શાસ્ત્ર સમજવામાં અને તે પ્રમાણે જીવનમાં અપનાવવામાં તત્પર હોય છે. તેથી શાસ્ત્રોમાં કુતર્ક અને શંકા કરાવવાળા પંડિતોના ભાવો તેઓને મલિન કરી શકતા નથી, જેમ વિશાળ જલને ભેંસ જેવા પ્રાણીઓ નથી મલિન કરી શકતા.

આવા વક્તાઓને કર્મ માર્ગીય-મોક્ષકામી પ્રવક્તાઓનો ભાવ કહેવાય છે.

સન્દેહવારકાસ્ત્રત્ર “સૂદા” ગમ્ભીરમાનસાઃ ॥

“સૂદ્યાભ્યઃ સ્વાહા”

(શાસ્ત્રોનાં) સંદેહ દૂર કરવાવાળા, ગંભીર મનવાળા વક્તા શુદ્ધ જલની વાવ જેવા વક્તાનો ભાવ છે.

સૂદા એટલે સ્વચ્છ, સ્થિર જલથી ભરેલી વાવ. આ જલ દર્શન માત્રથી પ્રસન્નતા અર્પે છે અને જલપાન કરવાવાળાઓને શિતલતા. તેવી રીતે આવા વક્તાઓ શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન પચાવેલા,

ગંભીર પ્રકૃતિવાળા, સ્થિર માનસવાળા હોય છે. તેના સંપર્કમાં આવવાવાળા શ્રોતાઓને મળવા માત્રથી આનંદ આપે છે. વિક્ષેપિત થયા વગર દરેકની શંકાઓનું સમાધાન કરીને શાંતિ અર્પે છે.

આવા વક્તાઓ “કર્મમાર્ગીય મોક્ષકામી” પ્રવક્તાઓનો ભાવ કહેવાય છે.

"સર:કમલ-સમ્પૂર્ણા:" પ્રેમયુક્તાસ્તથા બુધા: ॥૬॥

“સરસ્થાભ્યઃ સ્વાહા”

પ્રેમયુક્ત અને જ્ઞાની વક્તાઓનો ભાવ કમળથી પૂર્ણ સરોવર જેવો છે.

સુંદર કમળથી યુક્ત સરોવરનાં જલ જેવા વક્તા જેઓ પ્રેમયુક્ત અને બુદ્ધિમાન એટલે ભક્તિ અને જ્ઞાનથી સંપૂર્ણ. જેમ સરોવરનું જલ કમલને કારણે સુગંધયુક્ત અને ભ્રમરોથી, તેના ગુંજારાવથી સભર હોય છે. હંસ, સારસ જેવા પક્ષીઓ પણ તે જલનું સેવન કરતા હોય છે. તેવી રીતે આવા સરોવર જેવા વક્તા જ્ઞાન અને ભક્તિયુક્ત વાણી અર્થાત પ્રમાણ સાથે પ્રેમયુક્ત વાણી બોલતા હોવાથી તેઓ હંમેશા ભ્રમર જેવા પ્રભુના ગુણગાન ગાવાવાળા વક્તાઓ અને તેઓ શ્રોતાઓ અને વિદ્વાનોથી ઘેરાયેલા હોય છે. સારસ-હંસ જેવા સાત્વિક ભાવવાળા શ્રોતાઓના ભાવ આવા વક્તાઓથી સેવાએલા હોય છે અને આ સર્વેથી તે વક્તાઓ પણ શોભે છે. જેવી રીતે કમળ-સારસ-હંસ વિગેરેથી શોભાયમાન સરોવર. આવા વક્તાઓની વાણીથી શ્રોતાઓના ભક્તિરૂપિ હૃદય કમળ પણ ખીલે છે.

આ વક્તાઓના ભાવને કર્મ માર્ગીય મોક્ષકામી પ્રવક્તાઓ કહેલ છે.

અલ્પશ્રુતા: પ્રેમયુક્તા "વૈશંતા:" પરિકીર્તિતા: ॥

“વૈશંતીભ્ય: સ્વાહા”

અલ્પજ્ઞાની પ્રેમયુક્ત વક્તાનો ભાવ નાના તળાવના જલ સમાન કહેવાય છે.

વૈશંત: એટલે નાનું તળાવ.

ઓછા જલવાળા તળાવને વૈશંત કહે છે. જલ ઓછું હોવાને કારણે ભેંસ જેવા પ્રાણીઓથી તે જલ દુષિત થઈ જાય છે. તેવી રીતે આ વક્તાઓએ અલ્પજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરેલું હોય, શાસ્ત્રોનું શ્રવણ ઓછું કરેલું હોય છે. ભલે તેઓ પ્રેમયુક્ત હોય છે. છતાં પણ પ્રભુનું સમપૂર્ણ મહાત્મ્ય જ્ઞાન ન સમજેલા હોવાને કારણે કુતર્કીઓ, વાદિઓ વગેરેના દુઃસંગથી તેઓનો ભાવ જલ્દી દુષિત થઈ શકે છે. આવા વક્તાઓની વાણી શ્રોતાઓ માટે વિશેષ ફળ આપવાવાળી નથી.

આવા પ્રવક્તાઓ “કર્મ માર્ગીય મોક્ષકામી” કહે છે.

કર્મશુદ્ધા: 'પલ્વલાનિ' તથાલ્પશ્રુતિ-ભક્તય: ॥૭॥

“પલ્વલ્યાભ્ય: સ્વાહા”

કર્મ કરવામાં શુદ્ધ પરંતુ શાસ્ત્ર અધ્યયન નથી. ભક્તિ જેની અલ્પ છે તેનો ભાવ અતિ નાના તળાવના જલ સમાન છે.

પલ્વલ્ય એટલે અતિ નાનું તળાવ કે જેમાં જલ ઓછું અને કીચડ વધારે. કીચડ વધારે હોવાને કારણે તેમાં ભૂંડ જેવા

પ્રાણીઓ રહેવાથી તે વિશેષ મલિન થાય છે. વરસાદના જલથી કે કોઈ પ્રક્રિયાથી તે જલ શુદ્ધ થાય છતાં પણ અલ્પ હોવાને કારણે તે પશુઓથી જલ્દી દુઃષિત થઈ જાય છે. તેવી રીતે જે વક્તા કર્મ-કાંડ વિગેરેથી શુદ્ધીકરણ કર્યા કરે પણ તેઓમાં જ્ઞાન અને ભક્તિ અલ્પ હોવાને કારણે દુર્જનોથી, નાસ્તિકોથી જલ્દી તેઓનો ભાવ દુઃષિત થાય છે. કર્મ-કાંડથી પણ કંઈ વિશેષ પ્રાપ્તિ તેઓને થતી નથી. કારણકે તે કર્મકાંડ ભગવદ્ અર્થે અર્પણ નથી કરતા પણ ફળની કામનાથી કરે છે. આવા વક્તાઓની વાણી લાભદાયી નથી.

તેઓ “કર્મ માર્ગીય મોક્ષ પ્રવક્તાઓ” કહેલ છે.

યોગ-ધ્યાનાદિ-સંયુક્તા ગુણા 'વર્ષ્યા:' પ્રકીર્તિતા: ॥

“વર્ષ્યાભ્યઃ સ્વાહા”

યોગ-ધ્યાન વિગેરેથી સંયુક્ત વક્તાનો ભાવ વરસાદના જલ સમાન ગણાય છે.

જે વક્તાઓ અષ્ટાંગયોગ, ધ્યાન-ધારણા આદિ સાથે ભગવદ્ ગુણગાન પણ ગાય છે તે વરસાદના જળ સમાન જાણીતા છે. વરસાદનું જલ એક સરખા ગુણવાળું હોય છે. અને તે ભેદભાવ વગર બધે જ એક સરખું વરસે છે. છતાં પણ જે જે પાત્રમાં પડે તે રીતે તેના ગુણ પ્રાપ્ત કરે છે. નદીમાં પડે તો સ્વચ્છજલ, નાળામાં પડે તો તેવું જલ. તેવી રીતે આ વક્તાઓ યમ-નિયમ-ધ્યાન જેવા યોગમાં રહીને આંતરમુખી હોય છે. અને તે ધ્યાનાદિ સાધના સાથે ભગવદ્ ગુણ-ગાન પણ ગાય છે. પરંતુ પોત-પોતાના પાત્ર પ્રમાણે શ્રોતાઓ તેને ગ્રહણ કરે છે, વળી

ક્યારેક શ્રોતાઓનાં ગુણદોષ પણ તે વક્તામાં પ્રવેશી શકે છે (નદી-નાળાનાં જળની જેમ). જેમ વરસાદના જલનો લાભ બારે માસ પ્રાપ્ત થતો નથી તેવી રીતે આ વક્તાઓ યોગધ્યાનમાં હોવા થકી આંતર્મુખ હોય છે. જ્યારે તેઓ તે દશામાંથી બહાર આવે ત્યારે જ શ્રોતાઓ પોતપોતાની પાત્રતા પ્રમાણે તેમની વાણીનો લાભ પ્રાપ્ત કરે છે. જેમ ક્ષેત્રમાં (ખેતરમાં) વરસાદનું જલ વરસે તો ધન-ધાન્યથી સભર થઈ જાય છે. તેવી રીતે ઓછી પાત્રતાવાળા શ્રોતાઓ પણ આવા વક્તાઓનો સંપૂર્ણ લાભ લઈને ભગવદ્ ગુણ-ગાન અને અષ્ટાંગ યોગ જેવા જ્ઞાનથી સભર થઈ જાય છે. જ્યારે સ્વાર્થવૃત્તિવાળા શ્રોતાઓ અષ્ટાંગયોગાદિ શિખીને અજીવિકા, ધન-યશ વિગેરે પ્રાપ્ત કરે છે. તે ગંદા સ્થાનમાં પડેલ ગંદા જલ જેવું ફળ પ્રાપ્ત કર્યું કહેવાય.

આ વક્તા “જ્ઞાન માર્ગીય મોક્ષ-કામી” કહેવાય છે.

તપો-જ્ઞાનાદિ-ભાવેન 'સ્વેદજાસ્' તુ પ્રકીર્તિતા: ॥૮॥

“સ્વેદજાભ્યઃ સ્વાહા”

તપ અને જ્ઞાન વિગેરે હોય પણ ભક્તિનો અભાવ હોય તેવા વક્તાની વાણી તો પસીનાના જલ જેવી કહેવાય છે.

પંચધુની ધખાવીને ઈન્દ્રિયોનું કઠોર રીતે દમન કરીને તપ વિગેરેથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય એવું માનનારાઓ અથવા તો વર્ણાશ્રમ ધર્મ અને વેદમાં બતાવેલ જ્ઞાન, કર્મ આદિથી સકામ કર્મ કરવાવાળા. આટલો પરિશ્રમ કર્યા પછી પણ શાસ્ત્રોનાં કે વેદના મર્મને ન સમજ્યા કહેવાય કે નિષ્કામ પ્રેમથી ભક્તિથી પ્રભુ પ્રાપ્તિ થાય. સકામ કર્મના ફળતો દેહની સાથેજ નષ્ટ થાય છે.

ત્યારે ઉપર બતાવેલ સર્વને પરિશ્રમથી પ્રસ્વેદ-બિંદુ જ પ્રાપ્ત થયો કહેવાય. તેથી વિશેષ કંઈ જ નહીં. કારણકે તે ફળ જ અર્થહીન છે જેમ પ્રસ્વેદ-બિંદુનો તો કોઈ ઉપયોગ જ નહીં, ન પોતાને માટે ન અન્યો માટે. આવા ભક્તિ વિહીન તપોજ્ઞાનથી પરિશ્રમ કરવાવાળા વક્તાઓની વાણી શ્રોતાઓ માટે પસીનાના જલની જેમ અર્થહીન જ છે.

આવા વક્તાઓ “જ્ઞાન માર્ગીય મોક્ષકામી” કહેવાય છે.

अलौकिकेन ज्ञानेन ये तु प्रोक्ता हरेर्गुणाः ॥
कादाचित्काः शब्दगम्याः 'पतच्छब्दाः' प्रकीर्तिताः ॥९॥

“હ્માદુનીભ્યઃ સ્વાહા”

અલૌકિક જ્ઞાનથી યુક્ત થઈને જે વક્તા ભક્તિપૂર્વક હરિનાં ગુણગાન ગાય છે તે ક્યારેક જ દેખાતા અને ઉપરથી પડતા અવાજથી ઓળખાતા ઝરણા જેવા વિશેષ રીતે જાણીતા કહેવાય છે.

પર્વત ઉપરથી પડતા પાણીનાં ધોધ અથવા ઝરણાઓનું જલ નિર્મળ, શિતળ, મધુર હોવા ઉપરાંત શ્રવણ, દર્શન, સ્પર્શ, સ્નાન, આચમન આદિમાં પણ મનોહારી, સુખકારી તેમજ તાપહારી હોય છે. તેવી જ રીતે ક્યારેક ભગવદીયોની કૃપા કે ભગવદ્ કૃપાને કારણે અથવા તો પૂર્વના સંસ્કારને કારણે જે વક્તાને સ્વયં શ્રી હરિનાં દિવ્ય મધુર ગુણોનું અલૌકિક જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હોય, તે અલૌકિક જ્ઞાન અને તે જ્ઞાનનો તેઓને અલૌકિક અનુભવ પણ છે. તેઓના મુખથી ભગવદ્ ગુણગાન સાંભળવું તે પ્રસંગ કોઈ સુંદર ઝરણા પાસે પહોંચી જવા જેવું

સુખદ હોય છે. અને તે વાણીથી (ઝરણા ના દ્રષ્ટાંતથી) ઉપર બતાવેલ સર્વે અનુભૂતી શ્રોતા કરી શકે છે. જેમ ઝરણા હંમેશા પ્રાપ્ત થતા નથી, પ્રાયઃ વરસાદ જેવા ઋતુ માં થાય છે. અને આવા ઝરણા સર્વત્ર કે સર્વદા સુલભ નથી હોતા. ક્યારેક જ પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ દૂરથી જ મધુર ધ્વનીથી કયાંક સુંદર ઝરણું વહી રહ્યું છે તેવો ખ્યાલ આવે છે. તેવી રીતે આવા ભગવદીઓને જોયા ન હોય છતાં પણ તેનાં પદ, ગંથ, યશ આદિ રૂપમાં તેના શબ્દોના શ્રવણ માત્રથી તેઓની અલૌકિક અનુભૂતીનો નિર્ણય થઈ શકે છે. અને સહેજે તેની નિકટતા પ્રાપ્ત કરીને તેના હરિ ગુણરૂપી અલૌકિક જ્ઞાનનું પાન કરીને સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. અલૌકિક તાપ હરવાવાળી તે વાણી ઝરણા જેવી નિર્મળ, શિતલ અને મધુર છે.

આ “વક્તાઓ જ્ઞાની અને મોક્ષકામી” નો ભાવ છે.

દેવાદ્યુપાસનોદ્-ભૂતા: 'પૃષ્ઠા' ભૂમેરિવોદગતા: ॥

“પૃષ્ઠાભ્યઃ સ્વાહા”

દેવ વિગેરેની ઉપાસનાથી ઉદ્ભૂત (પ્રગટ થતા ભાવ) ભૂમિમાંથી પ્રગટ થતાં ઓસ (ઝાકળ) જેવા વક્તાનો ભાવ છે.

સકામ ઉપાસનાના અંગભૂત શ્રોત યા પૌરાણિક દેવતાઓ જેવા કે વરૂણ, ઈન્દ્ર, દુર્ગા, ગણપતિ આદિ દેવતાઓ શ્રુતિમાં વર્ણવેલ છે. વળી પિતૃ, નવગ્રહ વિગેરેની ઉપાસના કરવાવાળા વક્તાઓ જો આ બધુ કરવા સાથે-સાથે શ્રી કૃષ્ણની કથા કરતા હોય તો તેમનો ભાવ ઝાંકળના બિંદુ સમાન સમજવો. ઝાંકળના બિંદુઓ પ્રગટ થાય ત્યારે અતિ સુંદર અને આકર્ષક હોય છે પરંતુ તે ક્ષણિક જ હોય છે. તે પાન, આયમન, તાપ નિવારણ,

શુદ્ધિકરણ તેવા કોઈ જ ઉપયોગમાં આવી નથી શકતા. તડકો નિકળતા જ ઝાંકળ બિંદુ સુકાઈ જાય છે તેવી જ રીતે આવા વક્તાની વાણીનો ભાવ પોતાના માટે કે શ્રોતાઓ માટે અન-ઉપયોગી છે. ક્યારેક આવા વક્તાઓની વાણી શરૂઆતમાં અતિ આકર્ષક લાગે પરંતુ કૃતાર્થ થવા માટે તેનો ઉપયોગ કશો જ નથી. જેવી રીતે દેવતાઓ-પિતૃ વિગેરેની ઉપાસનાના ફળ ક્ષણિક હોય છે. ભક્તિ માટે નિરૂપયોગી હોય છે.

આ ઉપાસના માર્ગીય મોક્ષકર્મી પ્રવક્તાનો ભાવ છે.

સાધનાદિપ્રકારેણ નવધા ભક્તિમાર્ગતઃ ॥૧૦॥
પ્રેમપૂર્ત્યા સ્ફુરદ્ધર્માઃ 'સ્યન્દમાનાઃ' પ્રકીર્તિતાઃ ॥

“સ્યન્દમાનાભ્યઃ સ્વાહા”

આવા વક્તાઓ સાધન માર્ગથી નવધા ભક્તિ કરતા કરતા ધીરે ધીરે ભક્તિ માર્ગમાં પ્રવૃત થાય છે. અને પ્રેમપૂર્વક સાધનમાર્ગથી ભગવત્ ધર્મ તરફ જાય છે. આવા વક્તાઓ પર્વત પરથી પડતા નદી કે ઝરણા જેવા જાણીતા છે.

મર્યાદા માર્ગથી સ્નેહપૂર્વક ભક્તિમાર્ગ તરફ વળેલા વક્તાઓના ભાવમાં વધ-ઘટ જોવા મળે છે. ક્યારેક અતિ ભાવાવેશ તો ક્યારેક તેઓના ભાવમાં શુષ્કતા જોવા મળે છે. જેવી રીતે પર્વત પરથી પડતા જલમાં વરસાદની વૃષ્ટિ પ્રમાણે વધ-ઘટ થાય છે તો ક્યારેક તે ઝરણા સુકાયેલા જોવા મળે છે. પર્વત પર નાના-નાના ઝરાઓ એકત્ર થઈને ઢોળાવ પરથી નદી-ઝરણાની જેમ વહે છે જેમ સાધન વિગેરે કરતા-કરતા ભક્તિમાર્ગ તરફ જવાય તેમ.

આવા વક્તાઓ ઉપાસના “માર્ગીય-મોક્ષકામી” કહેવાય છે.

યાદૃશાસ્તાદૃશાઃ પ્રોક્તા વૃદ્ધિ-ક્ષય-વિવર્જિતાઃ ॥૧૧॥

'સ્થાવરાસ્' તે સમાખ્યાતા મર્યાદૈક-પ્રતિષ્ઠિતાઃ ॥

“સ્થાવરાભ્યઃ સ્વાહા”

ઉપર કહ્યાં તેવા નવઘા ભક્તિવાળા વક્તા પરંતુ જેના ભાવમાં ક્ષય-વૃદ્ધિ નથી. તેવા વક્તાને અહીં સ્થિર જલવાળા જળાશય સાથે સરખાવ્યા છે. અને આવા વક્તાનું વરણ મર્યાદા માર્ગમાં નિશ્ચિત છે.

સ્થિર જલવાળા અથવા તો બારે માસ જલ રહેતું હોય છે તેવી નદી કે જલાશયો કે જેના જલ વધ-ઘટ થતાં નથી. આવા વક્તાઓ ભાવથી ભરપૂર છે અને સ્થિર ભાવવાળા પણ છે. પરંતુ સાધન-માર્ગમાં હોવાને કારણે તેઓનું વરણ મર્યાદામાર્ગમાં છે.

આવા વક્તાઓને ઉપાસના મર્ગીય-મોક્ષ પ્રવક્તાઓનો ભાવ કહ્યો છે.

અનેક-જન્મ-સંસિદ્ધા જન્મ-પ્રભૃતિ સર્વદા ॥૧૨॥

સંગાદિ-ગુણ-દોષાભ્યાં વૃદ્ધિ-ક્ષય-યુતા ભુવિ ॥

નિરન્તરોદ્ગમયુતા 'નદ્યસ્' તે પરિકીર્તિતાઃ ॥૧૩॥

“નાદેયીભ્યઃ સ્વાહા”

જે વક્તાઓને અનેક જન્મથી (ભગવદ્ ગુણ-ગાન ગાઈ ને) ઉત્તમ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ છે અને ભૂતલ પર તેના જન્મ હંમેશા થતા રહે છે. વળી સંગ-સમાગમ વિગેરેથી બીજાઓના ગુણ-દોષની અસરને કારણે (ભગવદ્-પ્રેમમાં) ક્ષય-વૃદ્ધિ થયા કરે છે.

પરંતુ નિરંતર ભાવ ઉત્પન્ન થયા કરવાને કારણે (તેની ગતિ પ્રભુ તરફ જ હોય છે.) તે વક્તાઓ નદીઓની જેમ કહેવાયા છે.

જેવી રીતે નદી સતત વહેતી હોય પરંતુ ઋતુચક્રને કારણે વરસાદ-ગરમીમાં જલમાં વધ-ઘટ થયા કરે. છતાં પણ પ્રવાહ અખંડ રહેતો હોય તો તે સમુદ્ર તરફ ગતિ કરે જ છે. સમુદ્રને મળે જ છે. તેવી રીતે અમુક વક્તાઓ અનેક જન્મોથી ઉત્તમ કર્મને કારણે ઉત્તમ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે. પરંતુ સંગાદિકને કારણે તેના ગુણ-દોષની અસર થવાથી તેના ભગવદ્ ભાવમાં વધ-ઘટ થયા કરે છે. સત્પુરુષોનો સંગ થાય ત્યારે ભાવમાં વૃદ્ધિ થાય અને કુતર્કી વિગેરેનો દુઃસંગથી ભાવ ઘટી શકે અને ભૂતલ ઉપર જન્મ ધારણ કર્યા કરે. પરંતુ પ્રભુના અખંડ પ્રેમના પ્રવાહને કારણે તેની ગતિ પ્રભુ તરફ જ રહે છે. જેમ નદીની ગતિ સમુદ્ર તરફ.

આવા વક્તાઓ “ઉપાસના માર્ગીય મોક્ષકામી” છે.

एतादृशाः स्वतन्त्राश्चेत् 'सिन्धवः' परिकीर्तिताः ॥

“સૈન્ધવીભ્યઃ સ્વાહા”

ઉપર કહ્યાં તેવા સમુદ્ર તરફ જતી નદી જેવા વક્તા. પરંતુ આ વક્તા સંગ-દોષ રહિત, સ્વતંત્ર હોવાથી સિંધુ જેવી મહાનદી તરીકે જાણીતા છે.

આગળનાં શ્લોકમાં વર્ણવેલા વક્તાઓમાં સંગથી ગુણ-દોષ ઉત્પન્ન થાય, જેવી રીતે ઋતુ ચક્રથી જલમાં વધ-ઘટ થાય. જ્યારે હવે અહીં સિંધુ (સાગર) જેવી મોટી નદી કે જેને ઋતુ-ચક્રથી અસર થતી નથી અખંડ વહ્યા જ કરે છે. વિશાળ પ્રવાહને કારણે પથ્થર, ટેકરી કે પહાડ જેવા આવરણો તેને અવરોધ કરી શકતા

નથી અને સમુદ્રને જઈને મળે જ છે. અને વિપુલ પ્રમાણમાં તેના આશ્રયે રહેલા જલચરોને પણ સમુદ્રમાં મેળવી આપે છે. તેવી રીતે આ વક્તાઓ જ્ઞાન-ભક્તિથી પૂર્ણ હોવાને કારણે સંગાદિક દોષના આવરણો તેના ભાવને અવરોધી શકતા નથી, તેમની ગતિ પ્રભુની તરફ જ હોય છે. વળી તેને સંસારના સુખ-દુઃખ જેવા સંજોગો, તેના ભક્તિના પ્રવાહ ને અવરોધ કરી શકતા નથી. જેમ નદીને કારણે તેમના સર્વે જળચરો પણ સમુદ્રને મળે છે તેવીજ રીતે આવા વક્તાઓ તેના સાથે સત્સંગથી જોડાએલા જીવોને પણ તે પ્રભુ સાથે મેળવી શકે છે.

આવા વક્તા “ભક્તિમાર્ગીય મોક્ષકામી” પ્રવક્તાઓનો ભાવ કહ્યો છે.

પૂર્ણા ભગવદીયા યે શેષ-વ્યાસાગ્નિ-મારુતાઃ ॥૧૪॥
જહ-નારદ-મૈત્રાઘ્યાઃ તે 'સમુદ્રાઃ' પ્રકીર્તિતાઃ ॥

“સમુદ્રીયાભ્યઃ સ્વાહા”

શેષ, વ્યાસ, અગ્નિ, મારુત, જહ-ભરત, નારદ, મૈત્રેયજી (આદીમાં ઉદ્ભવજી વિગેરે) તે સર્વેને પૂર્ણ ભગવદીય કહ્યા છે. અને તે સમુદ્ર સમાન જાણીતા છે.

પૂર્ણ ભગવદીયોની વાણીને સમુદ્ર સાથે સરખાવી છે. કારણકે સમુદ્ર અખૂટ જલથી ભરેલો હોવા છતાં ક્યારેય છલકાતો નથી અને સીમા ઉલંઘન કરતો નથી. કારણકે તે વિશાળ જલથી પરિપૂર્ણ છે. અનેક જલચરોને પોષણ આપે છે ઉપરાંત અનેક રત્નોને ઉત્પન્ન કરે છે. વળી સમુદ્ર ચંદ્રને જોઈને આનંદીત, પુલકિત થઈ જાય છે. પૂર્ણ ચંદ્રને કારણે તેમાં ભરતી આવે છે.

તેવી રીતે આ વક્તાઓ જે વિશાળ જ્ઞાન અને ભક્તિથી પરિપૂર્ણ ભગવદીઓ છે. જ્ઞાન-ભક્તિની પૂર્ણતા, ભાવની વિશાળતા હોવા છતાં તેઓ છલકાતા નથી, શાસ્ત્રની સીમા ઓળંગતા નથી. ધીર ગંભીર હોવા છતાં પ્રભુના મુખ-ચંદ્રના દર્શનથી પુલકિત થાય છે અને તેના ભાવમાં ઉછાળા આવે છે. અનેક જીવોને ભાવથી પોષણ કરે છે (જેમ સમુદ્ર તેના જળચરોને). અને તેના ઉચ્ચ ભાવના પોષણથી ક્યારેક રત્નો જેવા ભગવદીઓ પણ તૈયાર થાય છે. જેવી રીતે સમુદ્રના જલથી જ વાદળોનું નિર્માણ થાય છે અને ફરી વરસાદ રૂપે મીઠું જલ વરસીને ધરતીનું પોષણ થાય છે. તેવી રીતે આ સમુદ્ર જેવા પૂર્ણ ભગવદીઓના ભાવ-સિંચનથી બીજા ભગવદીઓના ભાવનું સિંચન થાય છે. અને તે ભગવદીઓ ફરી પોતાના ભાવથી ગુણ-ગાન વિગેરે દ્વારા ભૂતલ પરના અનેક જીવોનું પોષણ કરે છે. અનેક જીવો પર તે ભાવની વર્ષા થાય છે. આ ચક્ર નિરંતર ચાલ્યા કરે છે. જેમ કે વ્યાસજીનાં ભાગવત જેવા અનેક શાસ્ત્રોથી બીજા જ્ઞાની ભક્તોના ભાવનું સિંચન થાય છે અને તેઓ નિરંતર આજ પર્યંત ફરી તે વાણી દ્વારા બીજા અનેકના ભાવોનું સિંચન કરે છે. તેવી જ રીતે નારદજી, ઉદ્ધવજી, મૈત્રેયજી, શેષ, વ્યાસ, અગ્નિ, મારૂત, જળભરત. વિગેરેની વાણીનું સુંદર ચક્ર ભૂતલ ઉપર અવિરત ચાલ્યા કરે છે. સમુદ્ર થી વાદળો, વાદળો થી વરસાદ અને વરસાદ થી સમુદ્ર આ ચક્ર પ્રમાણે. માટે આવા ભગવદીઓનાં ભાવને સમુદ્રનાં જલ સાથે સરખાવ્યા છે.

લોક-વેદ-ગુણૈઃ મિશ્ર-ભાવનૈકે હરેર્ગુણાન્ ॥૧૫॥

વર્ણયન્તિ સમુદ્રાસ્તે 'ક્ષારદ્યાઃ ષટ્' પ્રકીર્તિતાઃ ॥

લૌકિક ગુણોના મિશ્રણ, વૈદિક ગુણોનાં મિશ્રણ તથા લોક-વેદ મિશ્રિત ગુણોના મિશ્રણથી હરિનાં ગુણોનું વર્ણન કરવાવાળાને ખારા સમુદ્ર તરીકે કહેવાય છે. તેવા વક્તાઓના ભાવ પણ અનેકવિધ છે, એક નહીં.

સમુદ્રનું વર્ણન શાસ્ત્રમાં છ પ્રકારે કરેલ છે.

૧. ખારો સમુદ્ર:- શ્રી કૃષ્ણ કે રામ જેવા પરમેશ્વરના અવતારોને પરમેશ્વર ન માની કેવળ મહાપુરુષ અથવા મુઠ્ઠી ઉંચેરા માનવી માનવાવાળા વક્તાઓના ભાવ ખારા સમુદ્રના જલ સમાન ખારો હોય છે. ખારો સમુદ્ર વિશાળ જલથી ભરેલ હોવા છતાં તેનાથી કોઈની તૃષ્ણા મટી શકતી નથી. તેમ આવા વક્તાઓ ભગવદ્ અવતારોના ચરિત્રોની માનવીય કક્ષાની વ્યાખ્યા, છણાવટ કેટલી પણ સુંદરતાથી કે વિશાળતાથી કરે છતાં પણ ભક્તો માટે તે અરૂચિકર હોય છે. તેઓની જીજ્ઞાસાની તૃષ્ણા તે વાણીથી છીપવાની નથી.

૨. શેરડીનાં રસનો સમુદ્ર:- પરમાત્માને અપ્રાકૃત, અલૌકિક ગુણધર્મોવાળા માને પરંતુ તેના અવતારીને પ્રાકૃત અને લૌકિક ગુણધર્મોવાળા માનવાવાળા વક્તાઓનો ભાવ શેરડીનાં સ્વાદ વાળા જલ જેવો છે. શેરડી ચુસવાથી પ્રારંભમાં મધુર અને રસમય લાગે પરંતુ પછી તે રસ વિહીન અને અરૂચિકર થઈ જાય. તેવી રીતે તે વક્તાની બ્રહ્મ વિશેની વાણી શરૂઆતમાં રસમય (રૂચિકર) લાગે પરંતુ તેનું અવતાર લીલાઓનું વર્ણન પછી અરૂચિકર રસવિહીન થઈ જાય છે.

૩. મદિરાના રસનો સમુદ્ર:- પ્રભુને નિર્ગુણ, નિરાકાર, નિર્ધર્મક માને. વળી ભગવાનના ગુણોને માતૃક માને અને

માયાના ગુણોથી પ્રભુમાં કર્તાપણું છે તે વિના નહીં. આ રીતે માયાવાદનું વર્ણન કરવાવાળા વકતાની વાણીને સુરા (મદિરા) ના જલ સમાન કહી છે. જેનાથી વકતા પોતે તો મોહવશ થાય છે અને તે વાણીનું પાન કરવાવાળા ને પણ મોહિત કરે છે.

૪. ધૃતનો સમુદ્ર:- શરણે આવેલા જીવોના દોષ, અપરાધ જોયા વગર ઉદ્ધાર કરવાવાળા, દયાળુ, કૃપાયુક્ત પ્રભુ ના આવા મહાત્મ્યનું વર્ણન કરનાર વકતાની વાણી ધીના સ્વાદ જેવી મધુર, રૂચિકર અને ભક્તિને પોષણ કરવાવાળી છે. કૃપાયુક્ત, દયાળુ પ્રભુના ગુણ જાણવાથી જીવોના આપત્તિ કાળમાં આત્મબળ વધારનારી છે. જેવી રીતે ધીનું પાન કરવાથી દેહની પુષ્ટિ થાય તેમ આ વાણી સાંભળનારની ભક્તિ-મન અને આત્મબલ પુષ્ટ થાય છે.

૫. ક્ષિરોદક સમુદ્ર (દૂધનો સમુદ્ર):- હરિ સર્વજ્ઞ, સર્વ શક્તિમાન, સર્વેશ્વર અને કર્તૃ, અકર્તૃ, અન્યથાકર્તૃ કરવા માટે સામર્થ્યવાન છે. દયાળુ અને દુઃખહર્તા છે. પ્રભુના આવા ગુણો પર ભાર દેતાં જે ભગવદ્ કથા કરે છે તેમની પાસેથી ભગવદ્ ગુણ-ગાન સાંભળવા તે દૂધના આચમન કરવા જેવું હોય છે. દૂધ જેમ મધુર, સ્વાદિષ્ટ, પવિત્ર અને શક્તિ વર્ધક (પૌષ્ટિક) હોય છે. તેમ આવા વકતાની વાણી મધુર, આત્મબળ વધારનાર, ભક્તિભાવ પુષ્ટ કરનાર અને મનપવિત્ર કરનાર હોય છે.

૬. દધીમંડોદ (દહીંનો સમુદ્ર):- કેવળ વૈદિક મર્યાદાઓના સિદ્ધાંતોની સ્થાપનાના પ્રયોજનથી જે વકતા ભગવદ્ અવતારના, ચરિત્રોના વ્યાખ્યાન કરતા હોય છે. જેમાં અવતારીનાં રસમય લીલાઓરૂપી માખણ તો નીકળી ગયું હોય છે. દહીંનો મઠો

સુપાચ્ય અને સ્વાદિષ્ટ હોવા છતાં તેમાં માખણરૂપી સાર નીકળી ગયો હોય છે. તેવી જ રીતે કેવળ સિદ્ધાંતિક વાણી જેમાં પ્રભુની રસમય લીલાઓનું વર્ણન ન હોય તે સારહીન કે રસહીન બની જતી હોય છે.

ગુણાતીતતયા શુદ્ધાન્ સચ્ચિદાનન્દરુપિણઃ ॥૧૬॥

સર્વાનેવ ગુણાન્ વિષ્ણોઃ વર્ણયન્તિ વિવક્ષણાઃ ॥

તે 'ડમૃતોદાઃ' સમાચ્ચાતાઃ તદ્-વાક્-પાનં સુદુર્લભમ્ ॥૧૭॥

પ્રભુને ગુણાતિત, શુદ્ધ, માયારહિત અને સચ્ચિદાનંદ રૂપ માને અને તે બુદ્ધિમાન વક્તાઓ વિષ્ણુના બધા જ ગુણોનું યથાર્થ વર્ણન કરે છે. તે વાણી અમૃતના સમુદ્ર જેવી કહેવાય છે. તેવી વાણીનું પાન અતિ દુર્લભ છે.

વ્યાસજી, શુકદેવજી, નારદજી જેવા વિલક્ષણ વક્તાઓ જેઓને પ્રભુનું મહાત્મ્ય, અવતાર લીલાઓનું રહસ્ય અને પ્રભુના લોકવેદાતિત સ્વરૂપનું યથાર્થ જ્ઞાન છે. વિષ્ણુને માયિક ગુણોથી રહિત શુદ્ધ, અપ્રાકૃત સ્વરૂપે વર્ણવે છે (અહીં વિષ્ણુ વ્યાપક-બ્રહ્મના અર્થ માં કહેલ છે, સાત્વિક ગુણના અધિષ્ઠાના વિષ્ણુ કેવલ વિભૂતિરૂપ છે). વ્યાપક બ્રહ્મના બધા અપ્રાકૃત, દિવ્ય, શુદ્ધ સચ્ચિદાનંદ રૂપ-ગુણોનું વર્ણન, શ્રવણ, કીર્તન કરવાવાળા આવા વિચક્ષણ વક્તાઓ અમૃતનાં સિંધુ સમાન છે. અમૃતનો સમુદ્ર પ્રાપ્ત થવો અતિ દુર્લભ છે. પરંતુ અમૃતનું એક બિંદુ પણ પ્રાપ્ત થવાથી અમરત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. તેવી રીતે આવા વક્તાઓના પ્રભુના સંપૂર્ણ મહાત્મ્ય જ્ઞાન સાથેની ભક્તિ-ભાવ સભર વાણી સંપૂર્ણ સમજવી, પ્રાપ્ત કરવી દુર્લભ હોય છે. છતાં પણ તેઓની વાણી સમજવાથી વિષ્ણુનું (વ્યાપક બ્રહ્મનું) યથાર્થ જ્ઞાન અને

પ્રેમ પ્રાપ્ત થવાથી પણ જીવનું કાર્ય થઈ જાય છે. જેવી રીતે એક બુંદ અમૃતથી પણ અમરત્વ પ્રાપ્ત થાય છે.

તાદૃશાનાં ક્વચિદ્ વાક્યં દૂતાનામિવ વર્ણિતમ્ ॥

અજામિલાકર્ણનવદ્ બિન્દુપાનં પ્રકીર્તિતમ્ ॥૧૮॥

રાગાજ્ઞાના-દિભાવાનાં સર્વથા નાશનં યદા ॥

તદા 'લેહનમિત્યુક્તં' સ્વાનન્દોદ્ગમ-કારણમ્ ॥૧૯॥

તેવા જનોના (શેષ-વ્યાસ વિગેરે) થોડાંક વાક્યો પણ ક્યારેક વિષ્ણુના દુતોની જેમ કાર્ય કરી જાય છે. વિષ્ણુ દુતોના થોડાક શબ્દો અજામિલે સાંભળ્યા તે અમૃતનું બિંદુપાન થયું કહેવાય. કારણકે તેટલા માત્રથી જ તેના ચિત્તમાં ચમત્કારિક પરિવર્તન આવી ગયું. આ બિંદુ પાન તૃપ્તિપ્રદ ન હોવા છતાં સુખપ્રદ તો હોય જ છે. જ્યારે આવા અમૃત તુલ્ય વચનામૃતનાં સતત શ્રવણથી રાગ, અજ્ઞાન, કામ, ક્રોધ આદિ ભાવ, મનોવિકાર દૂર થાય તો તે અમૃતના બિંદુ-પાન નહીં પણ લેહન એટલે ચાટવા જેવું સમજવું. અને આવા અમૃતના લેહનથી પરમાનંદની અભિવ્યક્તિ થઈ જાય તો શ્રોતા કૃતાર્થ થઈ જાય છે.

ઉદ્દતોદકવત્ 'સર્વે' પતિતોદકવત્ તથા ॥

ઉક્તાતિરિક્તવાક્યાનિ ફલં ચાપિ તથા તતઃ ॥૨૦॥

“સર્વાભ્યઃ સ્વાહા”

ઉપર જણાવેલ (અમૃત સમુદ્રના જલ) તે સિવાયના બીજા સર્વે ઉપરથી પડેલા જલ જેવા અથવા વાવ-ફૂવા-તળાવમાંથી લાવીને ભરેલા જલ સમાન કહ્યાં છે. ઉપર કહેલા વક્તા સિવાયના દરેક વાક્યો પણ વળી, તે માટે તેવા ફળ આપે છે (વાક્ય પ્રમાણે).

ઉપર જણાવેલ અમૃત સમુદ્રના જલ સિવાયના બધા જ જલો ઉપરથી પડેલા અથવા વાવ-ફૂવાથી ભરીને લાવેલા જલ સમાન છે. માટે જેટલું પાત્ર હોય તેટલું જ જલ મળે. વળી મૂળ જલમાં પાત્રની અસર વર્તાય તે રીતે બીજા પાસેથી સાંભળેલી વાણી વક્તા કહે એટલે જેટલું સાંભળેલું હોય તેટલું જ વર્ણવે (જેટલું પાત્ર). વળી તે વક્તાના હૃદયના ભાવ તેમાં ભળેલા હોય (પાત્રની અસર) અને તે જ પ્રમાણેનું ફળ પણ શ્રોતાને પ્રાપ્ત થાય. ઉપરથી પડેલા જલ અથવા ભરીને લાવેલા જળથી ઘણું કરીને તન શુદ્ધ થઈ શકે. પરંતુ અમૃત સાગરની જેમ તરબોળ ન થઈ શકાય. તેવી રીતે તે સઘળી વાણીથી કિંચિત મન અને હૃદય પવિત્ર થઈ શકે. પરંતુ તે વાણીથી ભગવદ રસમાં તરબોળ થવાનું કે આત્માનંદ સુધી પહોંચવાનું ફળ પ્રાપ્ત ન થઈ શકે.

इति जीवेन्द्रियगता नाना-भावं-गता भुवि ॥

रूपतः फलतश्चैव गुणा विष्णोर्निरूपिताः ॥૨૧॥

આ રીતે જીવની ઈન્દ્રિયોમાં રહેલ અલગ-અલગ ભાવોને કારણે વિષ્ણુનાં અલગ-અલગ ગુણો અને રૂપ સમજવાથી ભૂતલ ઉપર જીવોને તે પ્રમાણેના ફળના ભેદ વિષે નિરૂપણ કર્યું.

આ ગ્રંથના ઉપસંહારમાં આપ આજ્ઞા કરી રહ્યાં છે કે જેમ મૂળ જલ તો શુદ્ધ અને પવિત્ર જ હોય છે. છતાં અલગ-અલગ પાત્ર પ્રમાણે, પાત્રના આકાર પ્રમાણે તેના અલગ અલગ રૂપ અને પાત્રના ગુણ પ્રમાણેના ગુણ થાય છે. અને એના પાનથી અલગ અલગ અસર (ફળ) થાય છે. તેવી રીતે વિષ્ણુ તો એકજ પરમ-શુદ્ધ તત્વ છે. પરંતુ અલગ અલગ વક્તાની વાણીમાં વિષ્ણુરૂપિ જલ પડયું અને વક્તાઓની ઈન્દ્રિયોનાં અલગ અલગ ભાવ પ્રમાણે પાત્ર-ભેદને

કારણે વિષ્ણુનાં ભિન્ન ભિન્ન રૂપ અને ગુણોનું વર્ણન, નિરૂપણ ભૂતલ ઉપર થયું અને તે પ્રમાણે ભિન્ન-ભિન્ન ફળ ભિન્ન-ભિન્ન ભાવો પ્રમાણે તે-તે શ્રોતાઓને પણ પ્રાપ્ત થયું.

॥ ઈતિ શ્રીવલ્લભાચાર્યવિરચિતો જલભેદઃ સમ્પૂર્ણઃ ॥

જલભેદ

વક્તા ના ભેદ

વિષયાસક્ત વક્તા (નિંધ્ય)

(શ્લોક ૧ થી ૫)

- ૧) ગાયક - કુપજલ
- ૨) પૌરાણીક - નહેર
- ૩) જીવીકાર્ય પૌરાણીક વૃત્તિ - ખેતરની નહેર

- ૪) વૈશ્યા, મધ્યપાનથી - ખાડાનું યુક્ત-વક્તા ગંદુ જલ
- ૫) આજીવિકાર્થ - ગંદીનાળી / ગાયક નું જલ પૌરાણીક -

મુમક્ષુ વક્તા (શ્લોક ૬ થી ૧૮)

ક) કર્મમાર્ગીય વક્તા

- ૬) નિરંતર શાસ્ત્રીય અભ્યાસ યુક્ત - જલાશય
- ૭) સંદેહ વારક સંયુક્ત - પિવાલાયક જલાશય
- ૮) પ્રેમ યુક્ત - સુંદર પ્રેમ યુક્ત જલાશય
- ૯) અલ્પશ્રુત - નાના સ્વચ્છ જલાશય
- ૧૦) અલ્પશ્રુત એવં પ્રેમનો અભાવ - નાના તળાવ

ખ) જ્ઞાનમાર્ગીય વક્તા

- ૧૧) યોગાધ્યાન યુક્ત જ્ઞાન - વર્ષાનું જળ
- ૧૨) તપ જ્ઞાનયુક્ત - પરસેવાનું જળ
- ૧૩) અલૌકિક જ્ઞાનયુક્ત - અરણું
- ૧૪) સકામ ઉપાસક - આંકળ બિંદુ
- ૧૫) અલ્પ પ્રેમ યુક્ત કૃષ્ણ ઉપાસના - વર્ષામાં ભરાતી નદીના જળ
- ૧૬) પ્રેમયુક્ત કૃષ્ણ ઉપાસના - બારમાસી નદી
- ૧૭) સંગથી પ્રભાવિત કૃષ્ણ ઉપાસના - ઉદ્દગમ સ્થાન વાળી નદી
- ૧૮) ભક્તિમાર્ગીય મોક્ષકારી - સમુદ્ર ગામીની મહાનદી

વિમુક્ત વક્તા શાસ્ત્રોમાં વર્ણવેલ ૬ પ્રકારના

સમુદ્ર જેવા

- ૧) લવણ યુક્ત ખારા - શ્રી કૃષ્ણને મહાપુરુષ સમુદ્રનું જલ માનવાવાળા
- ૨) શેરડીના - પરમાત્મા અપ્રાકૃત રસ જેવા પરંતુ અવતાર પ્રાકૃત
- ૩) સુરા - માચવાદી
- ૪) ઘીના સ્વાદવાળા - ભગવાનના દયાળુતા આદી ગુણોપર ભાર દેવાવાળા
- ૫) કૃધના સ્વાદવાળા - ભગવાનના સર્વદા , સર્વશક્તિમાન ગુણો વર્ણવવાવાળા
- ૬) દંધીમાંડ - અવતારનું ધર્મ સ્થાપનના રૂપ મર્યાદીત પ્રયોજન માનવાવાળા
- ૭) શુદ્ધ અમૃતોદક - પૂર્ણ ભગવાદીય

॥ પંચપદ્યાની ॥

શ્રી મહાપ્રભુજીએ જલભેદમાં વક્તાઓના લક્ષણ કહ્યાં છે અને આ ગ્રંથમાં શ્રોતાઓનું વર્ગીકરણ કરેલ છે. આપણા પુષ્ટિ માર્ગની પ્રણાલિકામાં શૃંગાર રસની મુખ્યતાને કારણે સંયોગ અને વિપ્રયોગ, એટલે સેવા અને સ્મરણને લગભગ સરખું જ પ્રાધાન્ય આપવામાં આવ્યું છે. ક્યારેક સંજોગવશાત્ સેવાક્રમ ન નભી શકે તો સ્મરણ-કથનનું પણ ઘણું જ પ્રાધાન્ય છે. વળી સેવા પણ ક્રિયાત્મક ન રહી જતાં ભાવનાત્મક કરવા માટે પણ લીલાઓનું રસપાન જરૂરી છે. લીલાઓ થી જોડાયેલો સંપૂર્ણ સેવા ક્રમ છે, પરંતુ શ્રવણ કઈ કક્ષાનું હોવું જોઈએ કે તે લીલાઓમાં જીવને જોડી શકે. તે માટે શ્રી મહાપ્રભુજીએ વક્તાઓના લક્ષણ વિસ્તારપૂર્વક સમજાવીને હવે અહિં શ્રોતાઓની કક્ષા વિષે નિરૂપણ કર્યું છે. તેમાં ચાર રૂપે વર્ગીકરણ કરવામાં આવ્યું છે ઉત્તમ, મધ્યમ, કનિષ્ઠ, અધમ. જે શ્રોતા સેવા સાથે સ્મરણ કરે તે ઉત્તમ. ફક્ત શ્રવણમાં જ મગ્ન રહે તે મધ્યમ, જે ક્યારેક જ શ્રવણ કરે તે નિમ્ન (કનિષ્ઠ) કોટીના શ્રોતા મનાય છે અને પોતાના સ્વાર્થ માટે સેવા-સ્મરણ કરવાવાળા અધમ શ્રોતા. અને ક્યાંક એવું પણ વર્ગીકરણ કર્યું છે, શુદ્ધ-પુષ્ટિ, પુષ્ટિ-પુષ્ટિ, મર્યાદા-પુષ્ટિ તથા પ્રવાહિ-પુષ્ટિનાં ભેદનાં અનુસાર પણ શ્રોતાઓની વિવિધ કક્ષાઓ નક્કી કરવામાં આવી છે. તે ઉપરાંત શ્રવણ માટેની આતુરતા, જિજ્ઞાસા, રૂચિ અને તેની સાથે સાથે બીજા સાધનો અને ફળમાં અરૂચિ. આ ત્રણે ગુણો જે શ્રોતામાં હોય તે ઉત્તમ, આમાંથી બે ગુણો હોય તે મધ્યમ અને ફક્ત એક જ ગુણ હોય તે શ્રોતાને

નિમ્ન પ્રકારના શ્રોતા કહેવાય છે અને તે પોતાના સ્વાર્થ માટે પ્રયત્નશીલ રહે છે.

શ્રોતાઓમાં પરીક્ષિતજી અને વિદુરજી. પરીક્ષિત તે મધ્યમ અને વિદુરજીને ઉત્તમ શ્રોતા કહેલ છે. કારણકે ભાગવત સંભળાવવા શુકદેવજી ગંગા કિનારે સ્વયં પરીક્ષિત પાસે પધાર્યા હતા, સાંભળવાની જિજ્ઞાસા લઈને પરીક્ષિતજી શુકદેવજી પાસે નહોતા ગયા. વળી પરીક્ષિતજીએ શ્રીમદ્ ભાગવત પણ મોક્ષ પ્રાપ્તિ અર્થે સાંભળ્યું હતું, ભક્તિના આશયથી નહીં. જ્યારે વિદુરજી પોતે સ્વયં મૈત્રેયજી પાસે ગંગા કિનારે ભક્તિથી વશ થઈને અને ભક્તિ પ્રાપ્તિ માટે ગયા હતા. સત્સંગના ભાવથી.

આ ગ્રંથમાં પાંચ શ્લોક છે. પ્રથમ શ્લોકમાં ભક્તિ માર્ગના ઉત્તમ અધિકારી શ્રોતા, દ્વિતીય શ્લોકમાં ભક્તિ માર્ગીય મધ્યમ અધિકારી શ્રોતા અને ત્રીજા તથા ચોથા શ્લોકમાં ભક્તિ માર્ગના કનિષ્ઠ અધિકારી શ્રોતાઓનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે. જ્યારે પાંચમાં છેલ્લા શ્લોકમાં પ્રપત્તિ (શરણાગત) માર્ગનાં અધિકારી એવા ઉત્તમ શ્રોતાઓનું સ્વરૂપ બતાવે છે.

**શ્રીકૃષ્ણરસવિક્ષિપ્ત-માનસા રતિવર્જિતા: ॥
અનિર્વૃતા લોકવેદે તે મુખ્યા: શ્રવણોત્સુકા: ॥૧॥**

જે શ્રોતા કૃષ્ણરસથી ડુબેલા (વિક્ષિપ્ત) માનસવાળા છે. (તેને કારણે સંસારનાં બીજા બધા પદાર્થોમાં) તેઓને રતિ નથી રહી. વળી લૌકિક કે વૈદિકના સુખ-ફળ વિગેરેથી તેઓ રહિત છે. તે શ્રવણનાં ઉત્સુક મુખ્ય શ્રોતાઓ (ભક્તિ માર્ગમાં) ઉત્તમ અધિકારીનું સ્વરૂપ છે.

સ્વમાર્ગના સેવ્ય શ્રી કૃષ્ણ શૃંગાર રસરૂપ હોવાથી તેમની ભક્તિમાં ડુબેલા માનસવાળા જીવો હંમેશા રસલીલાઓની ભાવનામાં મગ્ન હોય છે. આવી ઉત્તમ સ્થિતિને કારણે સાંસારિક કોઈ પણ પદાર્થોમાં તેઓની રતિ શેષ રહી નથી. વળી આ આત્માનંદના મુખ્ય રસમાં ડુબેલા હોવાથી લૌકિક સુખના કે વેદના મોક્ષ જેવા ફળને પણ તેઓ તુચ્છ સમજે છે. પ્રભુનાં પ્રેમમાં ડુબેલા હોવાથી સેવા-સંયોગ પછી પ્રભુના લીલાના ગુણ-ગાન માટે ઉત્સુક રહ્યાં કરે છે. આમ પ્રમાણ અને પ્રમેય બન્ને પક્ષમાં શ્રેષ્ઠ છે. આ કથા શ્રવણ વિગેરેમાં તેઓ મર્યાદામાર્ગના સાધન પક્ષથી નથી જોડાયા પરંતુ સહજ રીતે ભગવદ્ પ્રેમને કારણે લીલાનાં શ્રવણ માટે ઉત્સુકતાથી જોડાય છે. પ્રભુએ સ્વમુખે ઉદ્ભવજીને કહ્યું છે કે “જે જીવ લૌકિક કે વૈદિક ફળની આશા વગર મારે શરણે આવે છે. તે જીવનું હું જ પોષણ કરું છું.” આ મુખ્ય શ્રોતાનાં લક્ષણ છે અને તે પુષ્ટિ-પુષ્ટિ જીવ છે (ઉત્તમ શ્રોતા).

વિક્લિન્નમનસો યેતુ ભગવત્ સ્મૃતિ-વિહવલાઃ ॥

અર્થેકનિષ્ઠાસ્તે ચાપિ મધ્યમાઃ શ્રવણોત્સુકાઃ ॥૨॥

આ શ્રોતાઓ કોમલ મનવાળા અને ભગવદ્ સ્મૃતિ થતાં વિહવળ થતા હોય છે. પરંતુ કથા સાંભળવામાં, ફક્ત તેના ફળમાં એકમાં જ નિષ્ઠા હોય છે. માટે તે મધ્યમ શ્રોતા કહેવાય છે. આ પુષ્ટિ મર્યાદા જીવના લક્ષણો છે.

આવા શ્રોતાઓ ભક્તિરસથી, ભગવત્ સ્મૃતિથી વિહવળ મનવાળા તો હોય છે. ભગવદ્ કથા સાંભળતાજ ભાવાવેશમાં આવી જાય છે પરંતુ તેઓનું વિશેષ ધ્યાન કથા સાંભળવાના ફળ

પર હોય છે, ભક્તિ પ્રાપ્તિ માટે નહીં. વળી જ્યારે ભગવદ્-સ્મૃતિ થઈ આવે ત્યારે જ વિહવળ થાય છે. હંમેશા ભગવદ્-રસમાં ડુબેલા નથી રહેતા. પરંતુ તેઓમાં જ્ઞાનની લાલસા કરતા વિશેષ ભગવદ્-પ્રેમ સ્પષ્ટ વિદ્યમાન હોવાને કારણે તેમને ભક્તિમાર્ગીય મધ્યમ કક્ષાના શ્રવણ અધિકારી માનેલા છે. વિદુરજી તીર્થ-યાત્રાએ નીકળ્યા તે તીર્થના પૂજ્યના કે ફળ પ્રાપ્તિના અર્થે નહીં, પરંતુ સંતોના સમાગમ અને સત્સંગ અર્થે. વળી ભગવદ્કથા સાંભળવા માટે વિદુરજી સ્વયં મૈત્રેયજી પાસે ગંગા કિનારે ગયા હતા. તેથી તેમને ઉત્તમ શ્રોતા કહ્યાં છે. અને પરીક્ષિતજી ગંગા કિનારે મોક્ષ પ્રાપ્તિ માટે ગયા અને શુકદેવજી તેમને ભાગવત સંભળાવવા સામેથી આવ્યા તેથી પરીક્ષિતજીને મધ્યમ શ્રોતા કહેવાયા છે. માટે અહીં આ શ્લોકમાં પણ ફળના અર્થ માટે શ્રવણ કરતાં શ્રોતાઓને મધ્યમ અધિકારી કહ્યાં છે.

નિઃસંદિગ્ધં કૃષ્ણતત્ત્વં સર્વભાવેન યે વિદુઃ ॥
તે ત્વાવેશાત્તુ વિકલા નિરોધાદ્-વા નચાન્યથા ॥૩॥

જે શ્રોતા નિઃસંદેહ રીતે શ્રી કૃષ્ણને પરમ તત્ત્વ અને સર્વાત્માભાવથી જાણે છે. (તે તત્ત્વનું મહાત્મ્ય જાણીને શ્રવણ વખતે) તત્ત્વના આવેશથી ક્યારેક વિકળ થઈ જાય છે અને તે સમય પુરતા નિરોધને પ્રાપ્ત કરે છે. તે સિવાયનાં સમયમાં નહીં.

જે શ્રોતા સમ્પૂર્ણ મહાત્મ્ય જાણીને શ્રી કૃષ્ણના સ્વરૂપમાં નિઃસંદેહ થઈ જાય છે. તેને કારણે કથા શ્રવણ વખતે નિરોધ પ્રાપ્ત કરે છે. છતાં પણ તેઓની ભગવાન સિવાય અન્ય જગ્યાએ આસક્તિ હોવાથી આ શ્રેષ્ઠ અવસ્થા કાયમ માટે નથી રહેતી. ફક્ત શ્રવણ વખતે જ રહે છે. શ્રી કૃષ્ણને સર્વાત્મા ભાવથી જાણે છે માટે

જે કંઈ પણ ઘટી રહ્યું છે. તે પ્રભુજ કરે છે, સર્વ કંઈ તેમની ઈચ્છાથી જ થાય છે, બધામાં પ્રભુ જ છે. આવું પ્રભુનું સામર્થ્ય જાણતા હોવા છતાં પણ ક્યારેક અન્ય સ્થાન પર પણ આસક્તિ હોય છે. આ ભક્તિમાર્ગીય કનિષ્ઠ અધિકારોના લક્ષણો છે. કારણકે હજુ પ્રભુમાં સંપૂર્ણ પ્રેમ નથી થયો.

पूर्णभावेन पूर्णार्थाः कदाचित् नतु सर्वदा ॥
अन्यासक्तास्तु ये केचिद् अधमाः परिकीर्तिताः ॥४॥

આવા શ્રોતાઓ પૂર્ણ ભાવથી, વળી સમ્પૂર્ણ ફળ માટે (અર્થ માટે) શ્રવણ કરે છે. પરંતુ તે ભાવાવેશ થોડા સમય માટે જ. ક્યારેક તેઓ અન્યાસક્ત પણ થઈ જાય છે. તે અધમ શ્રોતાઓ કહેવાય છે.

આવા શ્રોતાઓ ભાવથી તો પૂર્ણ હોય છે. પરંતુ કથા સાંભળવામાં મોક્ષ વિગેરેની તેમની કામના હોય છે. તેથી તેઓ નો ભાવાવેશ કથા સમયે જ રહે છે ત્યાર બાદ નહીં. વળી તેઓ કથા શ્રવણ સિવાયનાં સમયમાં લૌકિક વિગેરેમાં પણ આસક્ત હોય છે અને સકામ ભક્તિ હોવાને કારણે વર્ણાશ્રમ અને મર્યાદા માર્ગના ફળમાં પણ ક્યારેક આસક્ત હોવાથી તેઓ અધમ શ્રોતા કહેવાય છે. કારણકે “કનિષ્ઠ અધિકારી” તો ક્યારેક થોડા સમય માટે પણ નિરોધ પ્રાપ્ત કરે છે. પરંતુ આ અધમ શ્રોતાગણ લૌકિકમાં વિશેષ આસક્તિ રાખીને ફળની પણ આકાંક્ષા તેમના માં હોય છે. તે જ્ઞાન અને ભક્તિ પણ થોડા સમય માટે પ્રાપ્ત કરી શકે છે. માટે તેમનો ભાવ પણ સ્થિર નથી રહેતો, માટે તે અધમ શ્રોતાની કક્ષામાં કહેવાયા છે.

અનન્યમનસો મર્ત્યા ઉત્તમાઃ શ્રવણાદિષુ ॥
દેશ-કાલ-દ્રવ્ય-કર્તૃ-મન્ત્ર-કર્મ-પ્રકારતઃ ॥૫॥

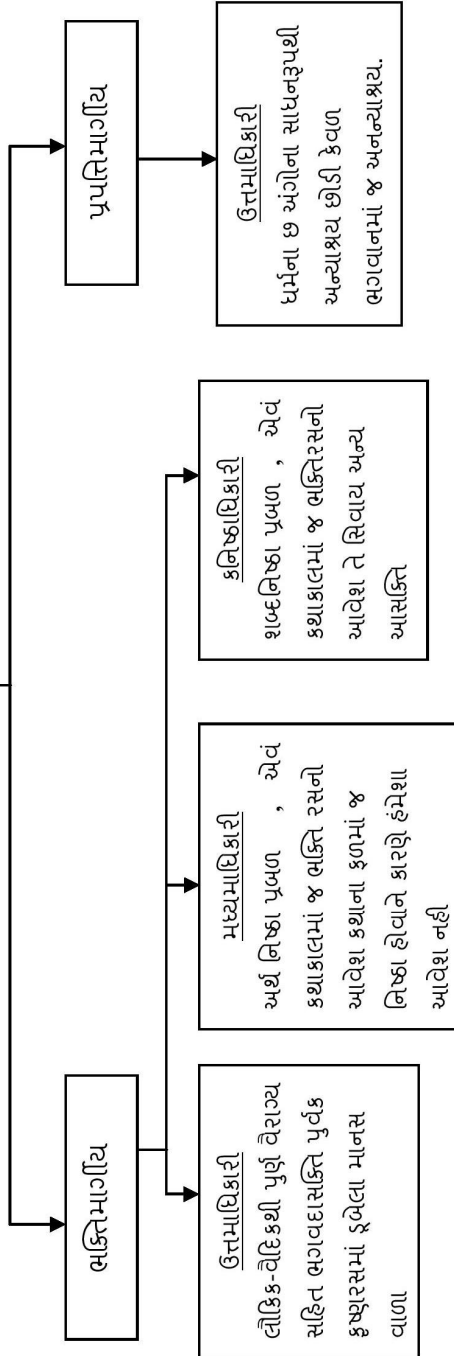
જે શ્રોતાઓ અનન્ય મનથી જીવન પર્યંત શ્રવણ વિગેરે કરતા રહે છે. (ધર્મના છ અંગના પ્રકારે) દેશ, કાળ, દ્રવ્ય, કર્તૃ, મન્ત્ર, કર્મ આ પ્રકારથી શ્રવણ કરે છે તેને ઉત્તમ શ્રોતા કહેવાય છે.

પ્રપતિ માર્ગના, શરણમાર્ગના ઉત્તમ અધિકારીનું સ્વરૂપ અહીં બતાવે છે. અનન્ય મનથી મૃત્યુ પર્યંત, સમ્પૂર્ણ જીવન પર્યંત કથાનું શ્રવણ, સ્મરણ, મનન અને ભગવદીયો સાથે તે શ્રવણનું સત્સંગ કરતા હોવાથી આવા જીવો તે કક્ષા પર પહોંચે છે કે ધર્મના છ અંગને પણ તેઓ સર્વાત્મા ભાવથી અનુભવ કરે છે. પવિત્ર દેશ હોય કે મ્લેચ્છ દેશ સર્વત્ર પ્રભુની અનુભૂતી અનુભવે છે. કાળને પણ પ્રભુનું સ્વરૂપ સમજીને સ્વિકારે છે. તેવી જ રીતે દ્રવ્ય, કર્તા, મન્ત્ર, કર્મ બધાને જ પ્રભુનું અંગરૂપ સમજીને અનુભવે છે. તેઓને કર્તા વિગેરેમાં પણ દોષ દૃષ્ટિ નથી. આવી કક્ષાએ પહોંચ્યા છતાં પણ તેઓ મર્યાદા-માર્ગની શરણાગતીના ઉત્તમ અધિકારી કહેવાય છે. કારણકે તેઓ કથા-શ્રવણ વિગેરે મહાત્મ્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે કરે છે. લીલાની અનુભૂતી માટે નહીં. આ શ્રોતાઓ શરણાગત માર્ગના ઉત્તમ અધિકારી છે.

॥ ઈતિ શ્રીવલ્લભાચાર્યવિરચિતાનિ પંચપદ્યાની ॥

પંચપદ્યાની

શ્રોતાના ભેદ

॥ સન્યાસનિર્ણયઃ ॥

સન્યાસનિર્ણય ગ્રંથની રચના વિ.સં. ૧૫૫૧માં બદ્રીકાશ્રમમાં નરહરિ સંન્યાસીના નિમિત્તે કરેલ છે, એવો ઉલ્લેખ “વલ્લભદિગ્વિજય” ગ્રંથમાં મળી આવે છે. આ ગ્રંથ ઉપર આઠ ટીકાઓ છે. શ્રી મહાપ્રભુનાં પ્રાગટ્ય સમયે લગભગ બધા આચાર્યોના મત પ્રમાણે કર્મ, જ્ઞાન કે ભક્તિ કોઈ પણ માર્ગે ફળ પ્રાપ્ત કરવું હોય તો સન્યાસ લેવો આવશ્યક મનાતો હતો. જૈન ધર્મ, બૌદ્ધ ધર્મ, નાથ સમ્પ્રદાય, ગૌડ સંપ્રદાય, શંકરાચાર્યનો માર્ગ, દરેક મતમાં સન્યાસ માન્ય હતો. વર્ણાશ્રમ ધર્મની અંતર્ગત પણ ચતુર્થ આશ્રમ સન્યાસની આજ્ઞા છે, પરંતુ શ્રી મહાપ્રભુજીએ સમયકાળને અનુસરીને કલીયુગની અસર પ્રમાણે સામાજિક પરિસ્થિતિઓ સમજીને અને જીવોની દેહ, ચિત્ત વિગેરેની મર્યાદાઓ. આ બધાનો વિચાર કરીને સ્વમાર્ગીયજનો માટે જ સન્યાસ માટેના આપના વિચારો હતા તે આ ગ્રંથમાં જણાવ્યા છે. બહુ સુંદર છણાવટથી કાળ-દોષના અને સામાજિક સંજોગો વિગેરેના વિચાર કરીને, સ્ત્રીઓ, અતિ સરળ સામાન્ય જીવો અને ભક્તિની કાચી અવસ્થા હોય તો તે સર્વે માટે ગૃહ ત્યાગ કરવાથી બહારના દુષણો અને ભય સ્થાનો વિષે પુષ્ટિ જીવોને સાવધાન કરવા આ ગ્રંથમાં પોતાના મતો રજૂ કર્યા છે.

શાસ્ત્રોમાં વર્ણાશ્રમના ધર્મ પ્રમાણે બ્રાહ્મણો માટે ચતુર્થ આશ્રમમાં સન્યાસ, બીજા વર્ણ માટે ત્રિદંડી સન્યાસ વિગેરે, અન્ય અનેક રીતે સન્યાસની આજ્ઞાઓ થયેલ છે. પરંતુ શ્રી મહાપ્રભુજીએ તેનું વૈરાગ્યપૂર્ણ યર્થાથ સ્વરૂપ સમજાવીને આ ગ્રંથમાં સન્યાસ વિશેની આજ્ઞાઓ કરેલ છે. આપે “નિબંધ” માં પણ “ત્રિદંડ”

સન્યાસ વિશેની ચર્ચા કરેલ છે. આસુરવ્યામોહલીલા સમયે દામોદરદાસજી આદિ વૈષ્ણવોએ પણ આપની સાથે અનુવર્તનની વિનંતી કરી, સન્યાસ ગ્રહણ કરવા તૈયાર થયા. ત્યારે પણ આપે “ભાગવત્ સન્યાસ” વિશે કહ્યું. આવો ઉલ્લેખ શ્રી યદુનાથજીના ગ્રંથમાં મળે છે. “તતો દામોદરાદિનાં સહકૃપાનાથ...”

આ સન્યાસનિર્ણય ગ્રંથમાં જ્ઞાનમાર્ગ, કર્મમાર્ગ અને ભક્તિમાર્ગના સન્યાસ વિશે અને પુષ્ટિભક્તિના સન્યાસની અવસ્થા, વ્રજભક્તોના ઉદાહરણ સાથે દર્શાવવામાં આવી છે.

**પશ્ચાત્તાપ-નિવૃત્ત્યર્થ પરિત્યાગો વિચાર્યતે ॥
સ માર્ગદ્વિતયે પ્રોક્તો ભક્તૌ જ્ઞાને વિશેષતઃ ॥૧॥**

(સન્યાસ લીધા પછી) પશ્ચાત્તાપ ન થાય તે માટે સન્યાસનો શાસ્ત્રોનાં આધારે વિચાર કરેલ છે. તે વિશેષ કરીને બે પ્રકારનાં કહેલ છે. ભક્તિમાર્ગીય અને જ્ઞાનમાર્ગીય.

અહીં “પશ્ચાત્તાપ” શબ્દ વિશે ટીકાકારોએ જુદા જુદા મતો પ્રગટ કર્યા છે. જ્ઞાનમાર્ગીય સન્યાસમાં જ્ઞાનની અપરિપક્વ અવસ્થામાં ગૃહત્યાગ કર્યા પછીના આવરણોને લીધે થયેલ પશ્ચાત્તાપ. તેવી રીતે ભક્તિમાર્ગની સાધન અવસ્થામાં ગૃહત્યાગ કર્યા પછીની અસફળતા વિગેરેથી થતો પશ્ચાત્તાપ. વળી અહીં શ્રી પુરુષોત્તમજી આજ્ઞા કરે છે કે શ્રી મહાપ્રભુજીએ “દેશ ત્યાગ” અને “દેહ ત્યાગ” ની બે ભગવદ્ આજ્ઞાઓ ન પાળી તેનો પશ્ચાત્તાપનો નિર્દેશ આપ અહીં કરી રહ્યાં છે. પરંતુ વિશેષ કરીને તો સ્વમાર્ગીય અનુયાયીઓને આપ સાવધાન કરી રહ્યાં હોય તેવું વધારે ટીકાકારો નું માનવું છે.

ભક્તિમાર્ગીય સન્યાસનું સ્વરૂપ, સાધન અને ફળ અન્ય માર્ગીય સન્યાસ કરતા અલગ છે તે બતાવવા માટે જ અન્ય માર્ગીય ત્યાગ વિશેનું વિવરણ અહીં કર્યું એવું લાગે છે. મુખ્યતઃ ભક્તિમાર્ગીય સન્યાસ વિષે જ બતાવ્યું છે.

કર્મમાર્ગે ન કર્તવ્યઃ સુતરાં કલિકાલતઃ ॥

કલીયુગમાં તો કર્મ માર્ગનો સન્યાસ બિલકુલ લેવા જેવો નથી. કર્મમાર્ગીય સન્યાસ બે પ્રકારના છે.

૧) કર્મ-ફળ ત્યાગરૂપ.

૨) ચતુર્થાશ્રમ રૂપ.

આ પ્રથમ સન્યાસના કર્મના ફળનો ત્યાગ એટલે નિષ્કામ કર્મ કરતા રહેવું. અને તેમાં બાહ્ય ત્યાગની આવશ્યકતા નથી. ઘર ત્યાગ કર્યા વગર મનથી જ બધો ત્યાગ થતો હોવાથી સન્યાસ ધારણ કરીને તેની વેશભુષા વિગેરે ગ્રહણ કરવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી. માટે અહીં આ સન્યાસ વિશે આપે કંઈ વિશેષ વર્ણન કર્યું નથી. બીજો સન્યાસ ચતુર્થ આશ્રમનો સન્યાસ જે કલીયુગમાં સુશક્ય નથી. કારણકે તે આશ્રમ સમયે મનુષ્યની આયુ પંચોત્તર વર્ષની થઈ હોય છે. (૨૫ બ્રહ્મચર્યાશ્રમ + ૨૫ ગૃહસ્થાશ્રમ + ૨૫ વાનપ્રસ્થાશ્રમ) તો કલીયુગમાં શારીરિક સામર્થ્યની અતી મર્યાદાઓ, અલ્પ આયુષ્ય વિગેરે ક્ષતિઓને કારણે તે સમયે ગૃહત્યાગ કરીને સન્યાસના નિયમો નિભાવવા લગભગ અશક્ય છે. માટે શ્રી મહાપ્રભુજીએ અહીં “સુતરામ્” શબ્દનો પ્રયોગ કરીને કલીયુગમાં તો આ કર્મમાર્ગ રૂપી સન્યાસ “બિલકુલ જ નહી” તેમ ભારપૂર્વક આજ્ઞા કરી રહ્યાં છે. આ સન્યાસ લેવાથી તો પશ્ચાતાપ જ થાય.

અત આદૌ ભક્તિમાર્ગે કર્તવ્યત્વાદ્ વિચારણા ॥૨॥
 શ્રવણાદિપ્રસિદ્ધયર્થ કર્તવ્યશ્ચેત્ સ નેષ્યતે ॥
 સહાયસંગસાધ્યત્વાત્ સાધનાનાં ચ રક્ષણાત્ ॥૩॥
 અભિમાનાત્ નિયોગાત્ ચ તદ્-ધર્મેશ્ચ વિરોધતઃ ॥
 ગૃહાદેઃ બાધકત્વેન સાધનાર્થ તથા યદિ ॥૪॥
 અગ્રેઽપિ તાદૃશૈરેવ સંગો ભવતિ નાન્યથા ॥
 સ્વયન્ચ વિષયાક્રાન્તઃ પાષણ્ડી સ્યાત્ કાલતઃ ॥૫॥

અત આદૌ....

માટે પહેલા ભક્તિમાર્ગની કર્તવ્યતા બતાવી છે તેના પર વિચાર કરીએ.

શ્રવણાદિ.....

ભક્તિમાર્ગના બે સંન્યાસ ૧) ભક્તિ પ્રાપ્ત કરવા માટે લીધેલા સંન્યાસ અને ૨) ભક્તિ પ્રાપ્ત થયા પછીનો સંન્યાસ. પ્રથમ ભક્તિ પ્રાપ્તિ અર્થનો સંન્યાસ

કર્મમાર્ગીય સંન્યાસની અકર્તવ્યતા જણાવીને ભક્તિમાર્ગની કર્તવ્યતા અંતર્ગત પ્રથમ ભક્તિ પ્રાપ્તિ અર્થનો સંન્યાસમાં મુખ્ય શ્રવણઆદિ વળે ધ્યેય પ્રાપ્ત કરાય છે તેવું લાગે તો, તેની માટે જો સંન્યાસ લઈએ તો તે ઈચ્છનીય નથી.

શ્રવણ-કીર્તન-સ્મરણ વિગેરે સારી રીતે સિદ્ધ થાય તે માટે સંન્યાસ ગ્રહણ કરવા જેવું લાગે તો તે ઈચ્છનિય નથી. કારણકે શ્રવણ માટે વક્તાની જરૂર પડે અને તે સાંભળેલ કથા-કીર્તન માટે શ્રોતાની અથવા સત્સંગ માટે સંગની આવશ્યકતા રહે. આનાથી ક્યારેક સંગ દોષ પણ થઈ શકે. કારણકે હજી ભક્તિ પ્રાપ્ત નથી થઈ, પ્રાપ્તિ માટે ઘર છોડેલ છે. વળી ચિંતન-મનન માટે

એકાંતની જરૂર પડે તેની પણ શક્યતા ઓછી હોય છે. કારણકે ભગવદ્ વિગ્રહના અર્ચન-સેવા-નૈવેદ્ય વગેરે માટે આવશ્યક સહાય, દ્રવ્ય આદિની જરૂરિયાત માટે નિઃસંગ રહેવું શક્ય નથી. વળી ભક્તિના સાધનો એટલે કે ગ્રન્થો, તુલસી માળા, ગૌમુખી, ભગવદ્ વિગ્રહ, પવિત્ર પાત્રો, અર્ચનની સામગ્રીઓ, પ્રભુના શૃંગાર. આ બધા સાધનોની રક્ષાની પણ અવશ્યકતા છે. આ સર્વે સાધ્ય કરવા સંગની આવશ્યકતા રહે તો અન્યમાં આસક્તિ, દોષ-બુદ્ધિ વિગેરે પણ થવાની શક્યતાઓ છે તેથી ભક્તિ માટે લીધેલ સન્યાસ ફલિત થવાની શક્યતા રહેતી નથી.

અભિમાનાન.....

વળી સન્યાસ માટે કરેલ ગૃહ, સંસાર, ઈન્દ્રિયો, સ્વજનો સર્વેનો ત્યાગ કરેલ હોવાથી તેનું અભિમાન આવવાની શક્યતા રહે છે. જે ભક્તિમાર્ગના ધર્મોથી વિરુદ્ધ કહેવાય. કારણકે ભક્તિ માર્ગમાં “દાસત્વ” મુખ્ય છે. જ્ઞાન માર્ગમાં “સોહમ” જ્યારે ભક્તિમાર્ગમાં “દાસોહમ” ની મુખ્યતા છે. સન્યાસના નિયમો ભક્તિમાર્ગમાં નિભાવવા કઠિન છે. ક્યારેક તે નિયમોથી વિરુદ્ધ પણ હોય છે. જેમ કે સન્યાસના નિયમોમાં મૌન, ત્રણ રાત્રિથી વધારે ક્યાંય વાસ ન કરવો, ભિક્ષા માગીને રહેવું. આ સર્વે શ્રવણાદિ ભક્તિમાર્ગના સાધનો સાથે સુસંગત ન થઈ શકે.

ગૃહાદે:.....કાલત:

ભક્તિના સાધનો (શ્રવણાદિ માટે) નવધા ભક્તિ માટે જો ઘર પરિવારજનો, સાંસારિક- વ્યવહારિક કાર્યો બાધક લાગતા હોય તે વખતે જો ગૃહત્યાગ કરી સન્યાસ ગ્રહણ કરે તો આગળ પણ તેવા જ લોકો મળશે. એટલે સન્યાસ લીધા પછી આશ્રમ

વિગેરે સ્થળે રહે તો ત્યાં પણ ઘરમાં બાધક થતા હોય તેવા લોકોનો સંગ થશે, અન્ય કંઈ નહીં. અને કાળ દોષને કારણે તે સાધક પણ વિષયાકાંત અને પાખંડી થશે. કારણકે કાળનાં પ્રભાવથી આશ્રમ જેવા કોઈ પણ સ્થાને જો દુર્જનો હોય તો સાધકને પણ દુઃસંગની અસર થવાની શક્યતા રહે છે, કારણકે આ સાધકે હજી ભક્તિ પ્રાપ્તિ અર્થે સન્યાસ લીધેલ છે. જેથી હજી સાધનદશા હોવાથી તે પણ વિષયાકાંત કે પાખંડી થશે. આત્માનંદ જેવું કંઈ પ્રાપ્ત ન થયું હોય છતાં પણ ઉચ્ચદશા પ્રાપ્ત કરી હોય તેવું બતાવતુ રહેવું પણ પાખંડ જ કહેવાય. ભક્તિથી હૃદયમાં પ્રભુ પ્રગટ થતાં ઈન્દ્રિયોમાં પણ ભગવદ્ આવેશ છવાય પરંતુ ત્યાં દુઃસંગથી તો ઈન્દ્રિયો વિષયાકાંત જ થાય અને તે છુપાવવા તે ભગવદ્ આવેશ, અલૌકિકતા દર્શાવતો રહે તેથી પાખંડી થાય અને કાલના દોષોથી પણ તે ગ્રસિત થાય.

વિષયાક્રાંતદેહાનાં નાવેશઃ સર્વદા હરેઃ ॥
અતોઽત્ર સાધને ભક્તૌ નૈવ ત્યાગઃ સુખાવહઃ ॥૬॥

દેહ વિષયોથી આકાંત થાય (ઘેરાઈ જાય) તેવા દેહમાં ભગવદ્ આવેશ ક્યારે પણ થઈ શકે નહીં. માટે અહીં સાધન અવસ્થાવાળા માટે ભક્તિમાર્ગમાં ત્યાગ (સન્યાસ) સુખાવહ નથી.

આગલા શ્લોકમાં જણાવ્યું તેમ ગૃહત્યાગ કરીને બહાર પણ જો દુઃસંગ પ્રાપ્ત થાય અને તેવા સંગથી જો દેહ વિષયાકાંત થાય, એટલે ખાન-પાન, લૌકિક સુખ વિગેરે વિષયોનો આવેશ, ઈન્દ્રિયોનો આવેશ. આવા પરિણામો આવે ત્યારે તે દેહમાં ભગવદ્ આવેશ ક્યારેય ન આવી શકે કે જે ધ્યેય પ્રાપ્ત કરવા માટે ગૃહ-

ત્યાગ કર્યો હોય. ભક્તિથી દેહ-ઈન્દ્રિયો અલૌકિક સામર્થ્યવાળી થાય અને વળી તે ઈન્દ્રિયોમાં, હૃદયમાં ભગવદ્ આવેશ પ્રાપ્ત થવાથી પોતાનો ઉદ્ધાર તો થાય છે પણ ભક્તિમાર્ગના ઘણાં કાર્યો તે ભગવદ્ ભક્ત થકી ભૂતલ ઉપર પણ થતા હોય છે. પરંતુ ભક્તિની સાધન અવસ્થામાં ત્યાગ કરવાથી સન્યાસ લીધા પછી જો દુઃસંગ થકી દેહમાં ભગવદ્ આવેશને બદલે વિષય આવેશ આવે તો ભક્તિનાં ફળ રૂપે દેહ ઈન્દ્રિયો અલૌકિક થવાને બદલે વિપરીત પરિણામો આવે તો તે ત્યાગ સ્વયં માટે પણ સુખદાયક નથી. આવા વિષયોથી ઘેરાયેલા સાધકથી દેહથી કે ભાવનાથી પ્રભુ સાથે જોડાવવું શક્ય જ નથી રહેતું અને તેની ભક્તિ ફલિત થવાનો કોઈ અવકાશ જ નથી રહેતો. તેથી તેવા ગૃહ ત્યાગનો કશો જ અર્થ નથી.

વિરહાનુભવાર્થં તુ પરિત્યાગઃ પ્રશસ્યતે ॥
સ્વીયબન્ધનિવૃત્ત્યર્થં વેશઃ સોઽત્ર ન ચાન્યથા ॥૭॥

વિરહનો અનુભવ કરવા માટે જ ત્યાગ પ્રશંસનીય છે. સ્વજનો, કુટુંબીજનોનાં બંધનોની નિવૃત્તિ માટે તે (ત્યાગના) વેશ ધારણ કરવાનો હોય છે. બીજા કોઈ કારણથી નહીં.

હવે અહીં ભક્તિ સિદ્ધ થયા પછીનો સન્યાસ વિશે આપ આજ્ઞા કરે છે કે ઘરમાં રહીને સેવા-સ્મરણ થકી પ્રેમ, આસક્તિ, વ્યસન અવસ્થાએ પહોંચ્યા પછી વિરહના અનુભવ માટે ત્યાગ કરવો જરૂરી છે. કારણકે ત્યારે ભક્તિનુ બીજ દ્રઢ થયું હોય છે. માટે હવે સંગદોષ કે કાલદોષ બાધક થવો શક્ય નથી. ભક્તિ પ્રાપ્ત થવાથી સંયોગ-રસ પછી વ્યસન અવસ્થા પ્રાપ્ત કરીને વિરહનો અનુભવ થવો જરૂરી છે. જે ભક્તિમાર્ગની મુખ્ય

ફલાનુભૂતી કહેવાય છે. તે માટે ઘર છોડ્યા પછી સ્વજનો, કુટુંબીજનો, બંધુજનો ત્યાં પણ અડચણ રૂપ થવાની શક્યતાઓ લાગે તો તેની નિવૃત્તી માટે બાહ્ય વેશ, સન્યાસીવેશ ધારણ કરી શકાય. જો કે ભક્તિમાર્ગની પરંપરા પ્રમાણે પ્રાયઃ કરીને કાસાય વસ્ત્ર ને બદલે સફેદ વસ્ત્ર ધારણ કરીને ભક્તો રહેતા હોય છે અથવા તો વિરકત વૈષ્ણવોની જેમ રહીને સ્વજનોના બંધનોથી નિવૃત્ત થઈ તીર્થાઆદિમાં વાસ કરે છે. ભક્તિની ઉત્કૃષ્ટતાને કારણે તેઓમાં વૈરાગ્ય સ્વાભાવિક જ સિદ્ધ થયો હોવાથી તેઓ માટે સન્યાસ-આશ્રમના કર્તવ્ય કે અકર્તવ્યનું પાલન જરૂરી રહેતું નથી. ભક્તિ સિવાયના બીજા સન્યાસ માટે શાસ્ત્રો એ વિધિ-વિધાન, કર્તવ્ય-અકર્તવ્ય. તે વિશે વિશેષ નિરૂપણ કરેલ છે. કારણકે વૈરાગ્ય ભાવમાં શિથિલતા આવે અન્ય રતિ થાય, તેના નિવારણ માટે સન્યાસનાં ઘણા કઠોર નીતિ-નિયમો બતાવેલ છે. પરંતુ અહીં તો ભક્તિ પ્રાપ્ત થયા પછી પ્રભુમાં દ્રઢ રતિ થવાથી અન્ય રતિની શક્યતા રહેતી નથી. પછી તો તે સાધકને બાહ્ય અને આંતરરમણના રતિ ચક્રના અનુભવ માટે જ ત્યાગ કરેલ હોય છે. અને આવી શ્રેષ્ઠ ફલાનુભૂતિ માટે ઘરમાં કે બહાર કુટુંબીજનોનો વિક્ષેપ નિવારવા અર્થે જ ત્યાગની આવશ્યકતા રહે છે. તે માટે બાહ્ય સન્યાસના વેશભૂષાની આવશ્યકતા નથી. આ વિરહની અનુભૂતી માટે જ આ પરિત્યાગ પ્રશંસનીય છે અન્યથા નહીં.

કૌણ્ડિન્યો ગોપિકાઃ પ્રોક્તાઃ ગુરવઃ સાધનં ચ તદ્ - ॥

ભાવો ભાવનયા સિદ્ધઃ સાધનં નાન્યદિષ્યતે ॥૮॥

કૌણ્ડિન્ય ઋષિ મર્યાદા માર્ગના ગુરૂ અને ગોપીજનો પુષ્ટિ-ભક્તિ માર્ગના ગુરૂ કહેવાયા છે. ગોપીજનોના ભાવની ભાવના

સિદ્ધ કરવા રૂપી જ સાધન છે. અન્ય સાધન આવશ્યક નથી (પુષ્ટિ ભક્તિ માર્ગમાં).

ઉપરનાં શ્લોકમાં વિરહ દશાથી પણ ઉચ્ચ ફળ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે તે જણાવ્યું. તેનાં ઉદાહરણ રૂપે શ્રી મહાપ્રભુજીએ મર્યાદા માર્ગના ગુરૂ તરીકે કૌણિન્ય ઋષિ કહ્યાં છે. તેણે કરેલ સાધનનો નિર્દેશ કરેલ છે. શાંડિલ્યઋષિના શિષ્ય કૌણિન્ય ઋષિ અનંત (શેષ) નાં ઉપાસક હતા. તેની ઉપાસનાના ક્રિયા, કર્મ વિગેરે કરતા. એક સમયે “અનંતવૃત્ત” પ્રસંગમાં કોઈક ક્ષતિને કારણે કૌણિન્ય ઋષિ દુઃખને પ્રાપ્ત થયા ત્યારબાદ તે અનંતજીની ચરમ વિરહદશામાં રહેવા લાગ્યા. જેનાં વિરહથી જંગલના વૃક્ષો પણ બળવા લાગ્યા અને તેનાં ફળરૂપે સાક્ષાત અનંતજીના દર્શન થયા. વળી પુષ્ટિ-ભક્તિ માર્ગમાં ગોપીજનોને ગુરૂ કહ્યાં છે કે જેઓ આત્મ-સમર્પણ પૂર્વક નિષ્કામ પ્રેમ-લક્ષણા ભક્તિથી પ્રભુને સમર્પિત થઈને વ્યસન અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયાં. તેવી ઉચ્ચ ભક્તિની અંતર્ગત સતત પ્રભુની લીલાનાં અનુસંધાનમાં રત રહીને સર્વોત્કૃષ્ટ ફલાનુભૂતિને પ્રાપ્ત થયા. માટે પુષ્ટિ-ભક્તિ માટે આવા ગોપીજનોના ભાવની ભાવના સિદ્ધ કરવા રૂપી સાધનની આજ્ઞા આપ કરી રહ્યાં છે. અન્ય કોઈ સાધન આવશ્યક નથી. ગોપીજનો જેમ પ્રભુનાં સંયોગ અને સતત તત્સુખની ભાવના રૂપ સેવા અને તે સિવાયના સમયે પ્રભુની દિવ્ય લીલાઓનાં ગુણગાન. આમ ઉત્કૃષ્ટ ભક્તિને પ્રાપ્ત થયા તેવી રીતે અર્વાચીન જીવો માટે આ જ ભાવના કરવા રૂપી સાધનનો નિર્દેષ આપ અહીં કરી રહ્યાં છે.

વિકલત્વં તથાસ્વાસ્થ્યં પ્રકૃતિઃ પ્રાકૃતં નહિ ॥

જ્ઞાનં ગુણાશ્ચ તસ્યૈવં વર્તમાનસ્ય બાધકાઃ ॥૯॥

(ઉપર શ્લોકમાં બતાવેલ ગોપીજનો જેવી ભાવના સિદ્ધ થાય ત્યારે) વિકલતા તથા અસ્વસ્થતા થાય તે વિરહનો સ્વભાવ જ છે (પ્રકૃતિ). તે એની પ્રાકૃતદશા (લૌકિકદશા) નથી જ. (આ દશાએ પહોંચલા જીવને) બ્રહ્મનું જ્ઞાન, તેના ગુણગાન પણ તે તેની વર્તમાનદશામાં બાધક છે.

આ વિકળતાની કક્ષાએ પહોંચેલો જીવના હૃદયમાં આંતરરમણ ચાલું હોય ત્યારે તે નાચે, હસે, ગાય અને ક્યારેક પ્રભુના વિરહમાં રૂદન જેવી ચેષ્ટાઓ કરે. આ તેના વિરહની સ્વાભાવિક અવસ્થા છે કારણકે વિરહની પ્રકૃતિ જ આવી છે. માટે તે જીવની આ પ્રાકૃત કે લૌકિક અવસ્થા કે ગાંડપણ નથી અને આવી અવસ્થા વખતે “બ્રહ્મ” ની જ્ઞાનાવસ્થામાં અથવા ગુણગાનમાં રહેવું પણ તેને માટે બાધક છે. કારણકે “સર્વત્ર બ્રહ્મ” જ છે એવું જ્ઞાન થાય તો પછી વિરહ કોનો? વળી તેનાં ગુણો કે બ્રહ્મ તો “પૂર્ણકામ” છે, “આત્મારામ” છે. આવા પ્રભુનાં ગુણોનું જ્ઞાન સ્ફૂર્યા કરે તો તે જીવ પ્રભુની સાથે કઈ લીલાની કામના કરે ? ઉપરાંત આવી વિકળ અવસ્થામાં પ્રભુના ગુણગાન ગાવા પણ તેની આ વર્તમાન દશામાં બાધક છે. કારણકે તે અંતરમાં પ્રગટ થયેલ પ્રભુ સાથેની લીલાઓમાં જ જોડાયેલો રહે છે. (માટે જ ઉદ્ભવજીનું જ્ઞાન ગોપીજનો સ્વીકારી શક્યા નહોતા)

સત્યલોકે સ્થિતિર્જ્ઞાનાત્ સંન્યાસેન વિશેષિતાત્ ॥

ભાવના સાધનં યત્ર ફલં ચાપિ તથા ભવેત્ ॥૧૦॥

જ્ઞાનમાર્ગના સન્યાસથી (બ્રહ્મજ્ઞ) જ્ઞાન પ્રબળ થયું હોય ત્યારે તે જીવની સત્યલોકમાં સ્થિતિ થાય છે અને ભક્તિમાર્ગના સન્યાસમાં 'ભાવના' જ સાધના છે અને તદ્દનુસાર જ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે.

અહિં જ્ઞાનમાર્ગના સન્યાસ અને ભક્તિમાર્ગના સન્યાસના ફળ-ભેદ બતાવી રહ્યાં છે. જ્ઞાનમાર્ગના સન્યાસીઓ સત્યલોકને એટલે કે બ્રહ્મલોકને પ્રાપ્ત કરે છે. આ જીવો પહેલા બ્રહ્માજી સાથે જોડાય છે અને જ્યારે બ્રહ્માજી મુક્તિ પછી સત્યલોકમાં પ્રવેશ કરે છે, તેની સાથે આ જીવો પણ મુક્ત થાય છે. એટલે બ્રહ્માજીનાં આયુષ્ય પર્યંત ઘણા વિલંબ પછી આ ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે. અને ભક્તિમાર્ગના જીવો ભિન્ન-ભિન્ન ભાવનાથી પ્રભુ સાથે જોડાઈને તે પ્રમાણેના તેના પ્રભુ સાથેના મનોરથો હોય છે અને તે પ્રમાણે તે ફળ પણ પ્રાપ્ત કરે છે. નિષ્કામ ભાવથી કોઈપણ પ્રભુ સાથે જોડાય તો તેનો પ્રતિસાદ તે ભાવથી પ્રભુ પણ આપે છે. અહિં બીજા કોઈ સાધનની અપેક્ષા નથી. પૂર્ણ સમર્પિતભાવથી વાત્સલ્ય, માધુર્ય, સખ્યભાવ વિગેરે કોઈપણ ભાવથી સેવા સ્મરણ અને તે-તે લીલાઓના ચિંતનથી પ્રભુ સાથે જોડાઈ રહેવાથી પ્રભુ પણ તે-તે ભાવ સાથે તે જીવના મનોરથ પૂરા કરીને તેની ભક્તિ ને પ્રતિસાદ આપે છે.

તાદૃશાઃ સત્યલોકાદૌ તિષ્ઠન્ત્યેવ ન સંશયઃ ॥

बहिश्चेत् प्रकटः स्वात्मा वह्निवत् प्रविशेद् यदि ॥११॥

तदैव सकलो बन्धो नाशमेति नचान्यथा ॥

તેવા (તાદૃશાઃ) (સન્યાસયુક્ત જ્ઞાનિ ભક્તો) સત્યલોકમાં જ રહે છે તેમાં સંશય નથી. બહારનો અગ્નિ જ્યારે લાકડાને સ્પર્શે

ત્યારે લાકડાની અંદર રહેલો અગ્નિ પ્રગટે છે (ભક્તિમાર્ગ માટે) અને ત્યારે જ (તે સ્થિતિએ પહોંચ્યા પછી જ) તેના બધા બંધનો નાશ પામે છે. બીજી કોઈ રીતે નહીં.

સન્યાસયુક્ત જ્ઞાની સત્યલોકમાં મુક્તિ પામે છે તે ઘણા વિલંબ પછી બ્રહ્માજીની સાથે. મૂળ શ્લોકમાં “આદિ” શબ્દ છે. (સત્યલોકાદૌ) તે દ્વારા કહે છે કે જ્ઞાનીઓ જો નિષ્કામ હોય તો સત્યલોકમાં જાય અને સકામ હોય તો સત્યલોક સિવાય બીજા લોકમાં પણ રહે છે અને તેઓની બે પરાર્ધ સુધી બ્રહ્માજી સાથે તેની મુક્તિ થવામાં વિલંબ થાય છે. જ્યારે ભક્તિમાર્ગમાં તેટલો વિલંબ નથી. ત્યાં અગ્નિનું દ્રષ્ટાંત આપ્યું છે કે કાષ્ઠમાં અગ્નિ પ્રગટ થાવનું સામર્થ્ય છે પરંતુ બહારથી અગ્નિ આપવામાં આવે ત્યારે જ ભીતરની અગ્નિ પ્રગટ થાય છે અને તે ત્યાં સુધી કે તેનું મૂળ સ્વરૂપ કાષ્ઠપણું નિવૃત્ત થઈને તેનું સમ્પૂર્ણ અગ્નિ સ્વરૂપ થઈ જાય છે. તેવી રીતે ભક્તોના હૃદયમાં ભગવાન તો બિરાજે છે, છતાં પણ જ્યારે વિગાઢ ભાવ વડે તેને સર્વાત્માભાવ પ્રાપ્ત થાય અને બહાર સર્વમાં પણ તેને બ્રહ્મ દેખાય ત્યારે હૃદયમાં પણ દર્શન થાય છે. આમ જ્ઞાન-ભક્તિનાં મંથન પછી બહાર રહેલ બ્રહ્મ, જે ભીતર પણ છે તે પ્રગટ થાય છે. કાષ્ઠ-અગ્નિની જેમ. ત્યારે પછી તે ભક્તિમાર્ગીય જીવ અહર્નિશ હૃદયમાં પ્રગટેલ પરમાત્મા સાથે જોડાયેલો રહે ત્યારે તેના બધા જ લૌકિક, દૈહિક, ઈન્દ્રિયાદિક બંધનો નાશ પામે છે. તે આજ રીતે બીજી કોઈ રીતે નહીં. કારણ કે એ જીવ હવે દેહમાં નહીં પણ આત્મામાં સ્થિર છે.

गुणास्तु संगराहित्याद् जीवनार्थं भवन्ति हि ॥१२॥

(ભગવાનના) સાક્ષાત સંગથી રહિત થવાય ત્યારે ભગવાનના ગુણગાન (જીવન ટકાવવા માટે) ચોક્કસ જરૂરી છે.

જીવ ભક્તિથી જોડાયેલ હોય પરંતુ હજી બાહ્ય પ્રભુનો સાક્ષાત સંગ પ્રાપ્ત નથી થયો, આંતર લીલાનો પણ અત્યારે અનુભવ નથી ત્યારે તે જીવ કઈ રીતે જીવી શકે? આપ અહીં ખુલાસો કરે છે કે ત્યારે પ્રભુના ગુણગાન તે જીવ માટે અમૃત સમાન બની જાય છે. (તવકથામૃતં-ગોપીગીત) અંતર્ધ્યાન લીલા વખતે અને પ્રભુના મથુરા ગમન પછી ગોપીજનો, નંદ-યશોદાજી, વ્રજભક્તોએ પ્રભુ સાથે અનુભવેલી લીલાઓના ગુણગાન વડે જીવન ટકાવ્યું હતું. ગોપીજનોને સંયોગ બાદનો વિપ્રયોગ હતો તે અનુભવ રૂપી ગુણગાન થકી જીવન ટકાવ્યું હતું. અને સંપૂર્ણ સંયોગ રહિત જીવ માટે પણ પ્રભુના ગુણગાન જ આધાર બની રહે છે કારણકે પ્રભુના રૂપ અને ગુણ પછી એક જ થઈ જાય છે. અને પ્રભુ પરમાનંદ સ્વરૂપ છે. અને તેથી તેના ગુણગાન પણ પરમાનંદ આપવાવાળા છે.

**भगवान् फलरूपत्वात् नात्र बाधक इष्यते ॥
स्वास्थ्यवाक्यं न कर्तव्यं दयालुर्न विरुध्यते ॥१३॥**

અહિં ભગવાન જ ફળરૂપ થવાથી કંઈ બાધક થવાનું નથી. આશ્વાસનનાં વાક્યો ભગવાનનું કર્તવ્ય નથી પરંતુ તે દયાળું છે. તેના સ્વભાવથી વિરુદ્ધ કંઈ નહીં કરે.

વિરહી ભક્ત ઉપરનાં શ્લોકમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ગુણગાનથી જીવન નિર્વાહ કરે ત્યારે તે ગુણગાનની સર્વોપરી દશામાં કે વિરહ અવસ્થામાં મનની અસ્વસ્થતા (પાગલપણ) કે પ્રાણ ત્યાગ થવાની શક્યતા નથી. કારણકે આવા ગુણગાનથી પ્રભુના ગુણ

અને રૂપ એક થઈ જાય છે. ત્યાં ‘ધર્મ જ ધર્મી’ થઈ જાય છે. પછી ભગવાન સ્વયં જ ત્યાં ફળરૂપ થવાથી તે વિરહ તે જીવને કોઈ રીતે બાધક થતો નથી. ભગવાન ભલે પ્રગટ થઈને આશ્વાસનનાં વાક્યો ન કહે પરંતુ તે તેના દયાળુ સ્વભાવથી વિરૂદ્ધ કંઈ નહીં કરે, નિજજનો સાથે કઠોર નહીં થઈ શકે. ક્ષણે ક્ષણે પ્રભુ પોતાના જીવોને સંભાળી રહ્યાં છે. પરંતુ કાચી માટીનો ઘડો ગરમીથી પરિપક્વ થાય પછી જ તેમાં જલ, રસ ટકી શકે. તેવી રીતે વિરહરૂપિ અગ્નિથી તે જીવ પરિપક્વ થાય અને તેના ક્ષણમાં ભગવદ્ લીલાસ સ્થિર રહી શકે. માટે કૃપા કરીને પ્રભુ વિરહનું દાન નિજજનોને આપે છે અને નિજજનોને પોતાની દયા-કરૂણા થી સંભાળે પણ છે.

દુર્લભોઽયં પરિત્યાગઃ પ્રેમ્ણા સિધ્ધ્યતિ નાન્યથા ॥

આ દુર્લભ પરિત્યાગ પ્રેમ થકી જ સિદ્ધ થાય છે. બીજી કોઈ રીતે નહીં.

ભક્તિમાર્ગીય પરિત્યાગ અતિ દુર્લભ છે. જ્યારે પ્રભુ તરફ તીવ્ર પ્રેમ સિદ્ધ થાય ત્યારે પ્રભુ સિવાય અન્ય સર્વે સ્થળેથી ભાવ હટી જાય અને સહજ રીતે સતત પ્રભુ સાથે જોડાયેલા રહે ત્યારે ભક્તિમાર્ગીય સંન્યાસ સિદ્ધ થાય છે. આવી સ્થિતિ માટે કોઈ સાધન, તપ-દાન, જપ વિગેરે નહીં પરંતુ એક માત્ર પ્રભુ પ્રેમ જ અનિવાર્ય છે.

જ્ઞાનમાર્ગે તુ સંન્યાસો દ્વિવિધોઽપિ વિચારિતઃ ॥૧૪॥

જ્ઞાનાર્થમ્ ઉત્તરાંગં ચ સિદ્ધિઃ જન્મશતૈઃ પરમ્ ॥

જ્ઞાનં ચ સાધનાપેક્ષં યજ્ઞાદિશ્રવણાન્ મતમ્ ॥૧૫॥

અતઃ કલૌ સ સંન્યાસઃ પશ્ચાત્તાપાય નાન્યથા ॥

पाषण्डित्वं भवेत् चापि तस्मात् ज्ञाने न संन्यसेत् ॥१६॥
सुतरां कलिदोषाणां प्रबलत्वाद् इति स्थितिः ॥

જ્ઞાનમાર્ગમાં તો સંન્યાસ બે રીતે વિચારેલ છે (શાસ્ત્રોમાં).

જ્ઞાનમાર્ગમાં જ્ઞાન પ્રાપ્તિ માટે લીધેલો સંન્યાસ અને ઉત્તરાંગ એટલે જ્ઞાન સિદ્ધ થયા પછીનો સંન્યાસ. તે સંન્યાસ સિદ્ધ ઘણા જન્મો પછી થાય છે જ્ઞાન માટે ઘણા સાધનોની અપેક્ષા છે. એવો મત છે. (યજ્ઞ-હોમ-તપ, શાસ્ત્રોનું શ્રવણ, ઈન્દ્રિય દમન વિગેરે) માટે કલિયુગમાં તો તે સંન્યાસથી પશ્ચાતાપ જ પ્રાપ્ત થવાનો છે, બીજું કંઈ નહીં વળી જ્ઞાન માર્ગનો સંન્યાસ તો પાખંડત્વ પ્રાપ્તિ થવા માટે છે. તેથી તે સંન્યાસ લેવો અકર્તવ્ય છે એવું શ્રી મહાપ્રભુજી કહે છે. કારણકે કલિયુગનાં દોષો અતિ પ્રબળ હોવાથી બિલકુલ જ ન લેવા યોગ્ય છે. કલિયુગની અસરને કારણે જ્ઞાનમાર્ગમાં અપેક્ષિત યજ્ઞ, શ્રવણ વિગેરે સાધનોમાં યથાર્થ સફળતા પ્રાપ્ત થવી અતિ કઠિન છે. વળી ગીતામાં કહ્યું છે કે “જે જ્ઞાનવાન છે તે બહુ જન્મના અંતે આ સર્વે વાસુદેવ છે તેવું જાણીને મારે શરણે આવે છે તેવો મહાત્મા અતિ દુર્લભ છે.” માટે જ્ઞાનવાનને આવી શરણાગતિ બહુ જન્મ પછી પ્રાપ્ત થાય છે.

જ્ઞાન પ્રાપ્તિ માટે લીધેલ સંન્યાસનું ધ્યેય મોક્ષ પ્રાપ્તીનું હોય છે માટે તે જ્ઞાનાર્થ સંન્યાસ લેતા પહેલા, વેદાધ્યયન, દાન, યજ્ઞ આદિ કર્તવ્ય દ્વારા ચિત્તને શુદ્ધ કરવાનું હોય છે. અન્યથા કેવળ ત્યાગ કરે અને વૈરાગ્યથી ચિત્ત શુદ્ધ ન થયું હોય તો સંન્યાસ લીધેલ મિથ્યા જ થાય છે. પરંતુ આવો વૈરાગ્ય અને ચિત્ત શુદ્ધિ કલિયુગમાં શક્ય નથી. અને તેવી અવસ્થામાં સંન્યાસ લઈને પસ્તાવું જ પડે છે અથવા તો પોતે કંઈ પ્રાપ્ત ન કર્યું હોય છતાં

પણ ખૂબ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હોય કે આત્માની અનુભૂતી થતી હોય તેવા પાખંડી થઈને રહે છે. વળી શાસ્ત્રોની આજ્ઞા છે કે જ્યારે મનુષ્યો ત્રણ પ્રકારના ઋણમાંથી મુક્ત થાય ત્યારે જ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય. દેવઋણ, પિતૃઋણ અને ઋષિઋણ. જીવન જરૂરીયાત વિગેરે માટે સમાજની સહાય લીધેલ સન્યાસીએ તપશ્ચર્યા, મંત્ર સિદ્ધિ વિગેરેથી તે-તે યજમાનનું કલ્યાણ કરીને તેઓના ઋણમાંથી મુક્ત થવાનું હોય છે પરંતુ અહીં તો કર્મના અને ઋણોના બંધન વધતા મોક્ષ પ્રાપ્તિની શક્યતા જ નથી રહેતી આવી પાંખડી અવસ્થામાં તે આ કોઈ ઋણમાંથી મુક્ત થઈ શકતો નથી. તેથી તેનું અધઃપતન થાય છે. માટે આપ આ પ્રકારનાં સંન્યાસનો વિરોધ કરતા કહે છે કે સન્યાસ તો બ્રહ્માનંદ માટે, મોક્ષ માટે લેવાનો હોય છે. પરંતુ આવી પાખંડી અવસ્થા કલિયુગના દોષને કારણે રહેવાની જ છે માટે આવા સંન્યાસથી પશ્ચાતાપ સિવાય અન્ય કંઈ જ પ્રાપ્ત નથી થવાનું.

જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછીનો સંન્યાસ :- જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયેલ જ્ઞાનીઓને બધું જ મીથ્યા લાગે છે. તેથી તેવી વૈરાગ્યની દશામાં સન્યાસ ગ્રહણ કરે છે. પરંતુ વૈરાગ્ય સિદ્ધ થયા પછી પણ કાલ-દોષ, દુઃસંગ વિગેરેથી ભ્રષ્ટ થવાની સંભાવના રહે છે. અતિ કઠોર સાધન, ઈન્દ્રિય દમન, સતત સજાગતાની આવશ્યકતા હોય છે. જેમાં ઘણી વાર જ્ઞાની, વૈરાગીય સન્યાસીઓને પણ નિષ્ફળતા મળે છે એવો ઇતિહાસ પણ છે માટે તે પણ લેવો યોગ્ય નથી.

આ રીતે જ્ઞાન માર્ગીય પ્રથમ સન્યાસ માટે અકર્તવ્યતા બતાવી અને બીજો સન્યાસ પણ કલિયુગના પ્રભાવને કારણે

દુર્લભ જ છે. માટે તે પણ લેવા યોગ્ય નથી તેવું બતાવી હવે આપ ભક્તિમાર્ગીય સંન્યાસની ઉત્તમતા બતાવે છે.

भक्तिमार्गेऽपि चेद् दोषः तदा किं कार्यमुच्यते ॥१७॥

अत्रारम्भे न नाशः स्याद् दृष्टान्तस्याप्यभावतः ॥

स्वास्थ्यहेतोः परित्यागाद् बाधः केनास्य संभवेत् ? ॥१८॥

ભક્તિમાર્ગમાં પણ જો આવા દોષો આવે તો શું કરવાનું (શાસ્ત્રોમાં) કહેલ છે ? અહીં તો શરૂઆતમાં પણ (ભક્તિનો) નાશ થાય તેવા દૃષ્ટાંતનો પણ અભાવ છે. (લૌકિક, વૈદિક વિષયોનો) પરિત્યાગ કર્યા પછી બાધકો આવવાની સંભાવના કોનાથી થઈ શકે? જે સ્વાસ્થ્યના હેતુરૂપ પરિત્યાગ છે માટે બાધક ન આવી શકે (ભક્તિભાવના સ્વાસ્થ્યનું).

ઉપર જ્ઞાનમાર્ગીય સંન્યાસના ઘણા ભય સ્થાનો બનાવેલા છે. તો શું ભક્તિમાર્ગમાં પણ આવા બાધકો આવવાની સંભાવના છે? એવી શંકા થાય ત્યારે નિરાકરણ કરે છે કે ભક્તિમાર્ગમાં શરૂઆતની સાધન અવસ્થામાં પણ જો તે જીવ સંપૂર્ણ શરણાગત હોય તો તેના ભાવનો નાશ થવાની શક્યતા નથી. કારણકે તે જીવના સ્વાસ્થ્યના હેતુ એટલે તેના સંપૂર્ણ ભાવની સ્વસ્થતાના હેતુ, સ્થિરતાના હેતુ પ્રભુ પોતે જ છે. તો બાધક શેનાથી સંભવે ! રાજા ભરત મર્યાદા માર્ગના ભક્ત હતા. તેના ઉપર કૃપા કરીને તેને તેના જન્મો જન્મનું અનુસંધાન રખાવીને ત્રણ જન્મે પણ તેનો ઉદ્ધાર કર્યો જ. તો આત્મનિવેદન થકી સંપૂર્ણ સમર્પણ કરીને શરણસ્થ પુષ્ટિ જીવો વિશે શું કહેવું ? જે જીવો લૌકિક, વૈદિક ફલનો પણ ત્યાગ કરીને ભગવદ્ ધર્મમાં જ રત છે. જ્ઞાનમાર્ગીયો સંસારમાંથી વિરક્ત થઈને “મુમુક્ષતા” પ્રાપ્ત કર્યા પછી સંન્યાસ

ગ્રહણ કરીને બ્રહ્માનંદની પ્રાપ્તિ કરે છે. અને પુષ્ટિજીવો પ્રપંચ (જગત) વિસ્મૃતિ અને ભગવદ્ આસક્તિ પૂર્વક ત્યાગ કરીને ભજનાનંદની પ્રાપ્તિ કરે છે. વળી પ્રભુ તે જીવોના હૃદયમાં પ્રગટ બિરાજતા હોવાથી તેને કલિયુગના બધા દોષોથી બચાવે છે. તેમના આશ્રયથી ધર્મના ૬ અંગો દેશ, કાળ, દ્રવ્ય વિગેરેનાં દોષોથી પણ રક્ષા કરે છે. જ્ઞાનમાર્ગમાં ચિત્ત શુદ્ધિ માટે દાન, તપ વિગેરે સાધનો કરવાના રહે છે. જ્યારે આવા શરણાગત ભક્તોના ચિત્તની શુદ્ધિની સંભાળ પણ પ્રભુ જ લે છે. તેમ ભાગવતમાં કહ્યું છે. વળી ગીતાનાં ૯/૩૦/૩૧ માં શ્રી કૃષ્ણ આજ્ઞા કરે છે કે “ઘણા દુરાચારી મનુષ્યો પણ જો અનન્ય ભાવથી મને ભજે તો તે ચોક્કસ ધર્માત્મા પણ બની શકે છે. અને ફરી મારા ભક્તોનો ક્યારેય વિનાશ થતો નથી”. શ્રીમદ્ ભાગવતમાં ૧૧/૪/૧૮માં પ્રભુ કહી રહ્યાં છે કે “મારા ભક્તો ઈન્દ્રિયો પર કાબુ પ્રાપ્ત ન કરી શકતા હોય તો પણ ભક્તિને કારણે તેને વિષયો હરાવી શકતા નથી” આ રીતે ભક્ત જો સંપૂર્ણ શરણાગતિ પૂર્વક પ્રભુનો જ આશ્રય કરીને રહેતો હોય તો જ્ઞાનમાર્ગીય સંન્યાસ માટે બતાવેલા ભયોની શક્યતા અહીં રહેતી નથી. કારણકે અનેક જગ્યાએ સ્વેચ્છાએ પ્રભુએ સ્વમુખે પોતાના ભક્તોની સંપૂર્ણ જવાબદારી સ્વીકારી છે (યોગક્ષેમ વહામ્યહં).

हरिरत्र न शक्नोति कर्तुं बाधां कुतोऽपरे !

अन्यथा मातरो बालान् न स्तन्यैः पुपुषुः क्वचित् ॥૧૯॥

અહીં તો હરિ પણ બાધા કરી શકતા નથી (ભક્તિમાર્ગમાં) તો અન્ય કોણ કરી શકે ? અન્યથા માતા પોતાના સ્તનનાં દૂધ વળે બાળકનું પોષણ ક્યારેય ન કરે.

હરિ પોતાના ભક્તોનું સંપૂર્ણ રક્ષણ કરે છે કારણકે ભક્તોનાં પ્રેમથી પ્રભુ પણ બંધાયેલા છે. માટે તે પ્રેમને વશ પ્રભુ પોતે જ ભક્તને કોઈ પણ જાતની બાધા પહોંચાડી શકતા નથી તો બીજા કોઈ તો તેની ભક્તિમાં બાધા ક્યાંથી કરી શકે? જેવી રીતે એક માતા પોતાના બાળકનું સંપૂર્ણ લાલન-પાલન, પોષણ કરે છે કારણકે તે બાળક સંપૂર્ણ રીતે માતાને જ આશ્રિત હોય છે. તેટલા જ કોમળ ભાવ સાથે પ્રભુ પણ પોતાના આશ્રિત ભક્તો જોડે જોડાયેલા હોય છે. જેમ માતાએ પોતાના જ અંશ થકી તેને ઉત્પન્ન કરેલ છે તો તે બીજને ઉછેરવાની, રક્ષણ કરવાની અને સંપૂર્ણ પરિપૂર્ણતા સુધી પહોંચાડવાની જવાબદારી માતા સ્વીકારે છે. તે જ રીતે શ્રી મહાપ્રભુજી કહે છે કે જીવનું વરણ કરીને તે પુષ્ટિ જીવમાં ભક્તિ-બીજનું રોપણ કરનાર સ્વયં પ્રભુ જ છે. તો તે બીજનો નાશ પ્રભુ સ્વયં કઈ રીતે થવા દે ? પ્રભુ બીજ-ભાવનું તે આત્મામાં આરોપણ કરીને તે ભક્તિના બીજ ને અંકુરિત, પલ્લવિત, પુષ્પિત, ફલિત થાય તે રીતે સિંચન કરે છે. આ રીતે આ ભક્તિરૂપ કલ્પદ્રુમને કાપી નાખવાનું સામર્થ્ય પ્રભુમાં પણ ન હોય. જેમ માતા પોતાના બાળકને પાળી પોષી મોટો કરે પછી તેનો નાશ થતો જોઈ શકતી નથી.

જ્ઞાનિનામપિ વાક્યેન ન ભક્તં મોહયિષ્યતિ ॥

આત્મપ્રદઃ પ્રિયશ્ચાપિ કિમર્થં મોહયિષ્યતિ ? ॥૨૦॥

જ્ઞાનીઓનાં વાક્યો પણ ભક્તને મોહ પમાડી શકતા નથી તો જેણે (પ્રભુને) આત્મા પ્રદાન કરેલ છે, અને વળી જે તેને પ્રિય છે તેને શા માટે મોહ થવા દેશે !

જાનિઓ જ્ઞાનની સર્વોચ્ચ દશા પ્રાપ્ત કર્યા પછી પણ મોહિત થઈ શકે છે, ભ્રષ્ટ થઈ શકે છે. એવા અનેક દૃષ્ટાંતો પ્રાપ્ત થાય છે (વિશ્વમિત્ર આદિ). માર્કેન્ડય પુરાણમાં કહ્યું છે કે “જાનિઓના ચિત્તને પણ સમર્થ એવી દેવી (માયા) બળથી ખેંચીને મોહમાં ફેંકી દે છે.” પરંતુ ભક્તને માયા-મોહમાં ફેંકી દે છે એવા વાક્યો પુરાણોમાં જોવા મળતા નથી. ભગવાન તો ભક્તોને સ્વરૂપાનંદનું દાન, પોતાના જ સ્વરૂપનો આનંદ પ્રદાન કરવાવાળા છે. અનેક જગ્યાએ પ્રભુએ કહ્યું છે કે “ભક્ત મને અતિપ્રિય છે”. તો શા માટે તેને મોહમાં નાખી દિવ્ય ફળથી વંચિત કરે ! ગોપીજનોએ પ્રભુને આત્મસમર્પણ કર્યું હતું અને પ્રભુએ પણ ગોપીજનોને પોતાનો આત્મા પ્રદાન કરી સ્વરૂપાનંદનું દાન કરવાની ઈચ્છા પ્રગટ કરી માટે રાસ સમયે તેઓને બોલાવ્યા. ત્યારે પાછા જવાની આજ્ઞા કરી પરંતુ સ્વયં પ્રભુએ જ તેઓના હૃદયમાં બિરાજીને સતત પ્રેરણા કરી કે પ્રભુ ફક્ત કસોટી અર્થે જ આજ્ઞા કરી રહ્યાં છે જવા અર્થે નહીં. દા.ત. “અત્યારે ઘોર અંધારી રાત્રી છે”. આ વચનો વખતે ગોપીજનોને પ્રેરણા થઈ કે પ્રભુ કહી રહ્યાં છે કે આવી ઘોર રાત્રિમાં એકલા પાછા ન જવાય. “ચંદ્રમાનાં કિરણોથી રંજીત એવું વન તમે જોયું?” ત્યારે ગોપીજનોને સંકેત મળી ગયો કે પ્રભુ મળવા માટેનો ઉદ્દીપન ભાવ દર્શાવી રહ્યાં છે. આ રીતે ગોપીજનો પ્રભુના સુચિત ભાવોને સમજી ને પાછા ન ગયા અને પ્રભુએજ પોતાની ઈચ્છાથી તેઓને મહારાસ જોવા ઉત્તમ ફળથી વંચિત ન રાખ્યાં. આમ પ્રભુ તો પોતાના જીવોને પોતાના વાક્યોથી પણ મોહિત થવા દેતા નથી. તો માયા ક્યાંથી

મોહિત કરી શકે? જ્ઞાનિઓના વાક્યોથી પણ તેઓ કેવી રીતે મોહિત થાય ? (ઉદ્ભવજી-ગોપીજનો)

तस्मादुक्त-प्रकारेण परित्यागो विधीयताम् ॥

अन्यथा भ्रश्यते स्वार्थाद् इति में निश्चिता मतिः ॥२१॥

માટે ઉપર કહેલ પ્રકારથી પરિત્યાગ કરવો જોઈએ. નહી તો અન્યથા પ્રકારથી સ્વાર્થથી ભ્રષ્ટ થઈ જવાશે એવી ચોક્કસ મારી માન્યતા છે.

સન્યાસનાં જૂદા જૂદા પ્રકારો દર્શાવ્યા. કર્મમાર્ગીય સન્યાસનાં બે પ્રકાર, જ્ઞાનમાર્ગીય સન્યાસનાં બે પ્રકાર અને ભક્તિમાર્ગીય સન્યાસનાં બે પ્રકાર વિશે ઊંડાણપૂર્વક વિવરણ કર્યા પછી આપનો સ્પષ્ટ મત-ભક્તિ પ્રાપ્ત થયા પછીનો, બીજ સંપૂર્ણ દ્રઢ થયા પછીનો પરિત્યાગ માન્ય કરી રહ્યાં છે. ભક્તિ પરિપક્વ થયા પછી ગોપીજનોની જેમ કે જેમાં બાહ્ય વેશ વિગેરેનાં ત્યાગ વગર સહજતાથી જ્યારે બધું જ છૂટી જાય તે પરિત્યાગના પક્ષમાં આપ અતિ ભારપૂર્વક પોતાનો નિર્ણય આપી રહ્યાં છે. જ્ઞાનાદિ સન્યાસમાં પ્રભુ સાથે નિષ્કામ, તીવ્ર પ્રેમથી જોડાયા તો ન હોય અને વળી ત્યાગ કરવાનો અહંકાર અને સહજતાથી પ્રાપ્ત થતાં જીવન જરૂરીયાત અને નિર્વાહના સાધનો વિગેરે. આ સર્વે દ્વારા સ્વાર્થથી ભ્રષ્ટ જ થવાશે. મોક્ષની કામના પણ સ્વઅર્થે જ હોય છે માટે આવા સન્યાસમાં અકર્તવ્યતા આપ બતાવી રહ્યાં છે. છોડ જ્યારે કોમળ હોય ત્યારે બહારના વાતાવરણથી બચાવી કુંડામાં, ઘરમાં સુરક્ષિત રાખવું ઉચિત છે. પરંતુ તે મજબૂત થયા પછી પોતે જ કુંડુ તોડીદે છે. તેવી જ રીતે ભક્તિ બીજ દ્રઢ થયા પછી

સહજ જ ઘર સંસાર છુટી જાય છે, ગોપીજનોની જેમ. અને ત્યારે બહારના કોઈ ભયસ્થાન નથી રહેતા. આપ આજ્ઞા કરે છે કે ગ્રંથમાં વર્ણવેલા અન્ય સર્વે સન્યાસ માર્ગમાં સ્વાર્થથી ભ્રષ્ટ જ થવાશે એવો આપનો સ્પષ્ટ મત છે.

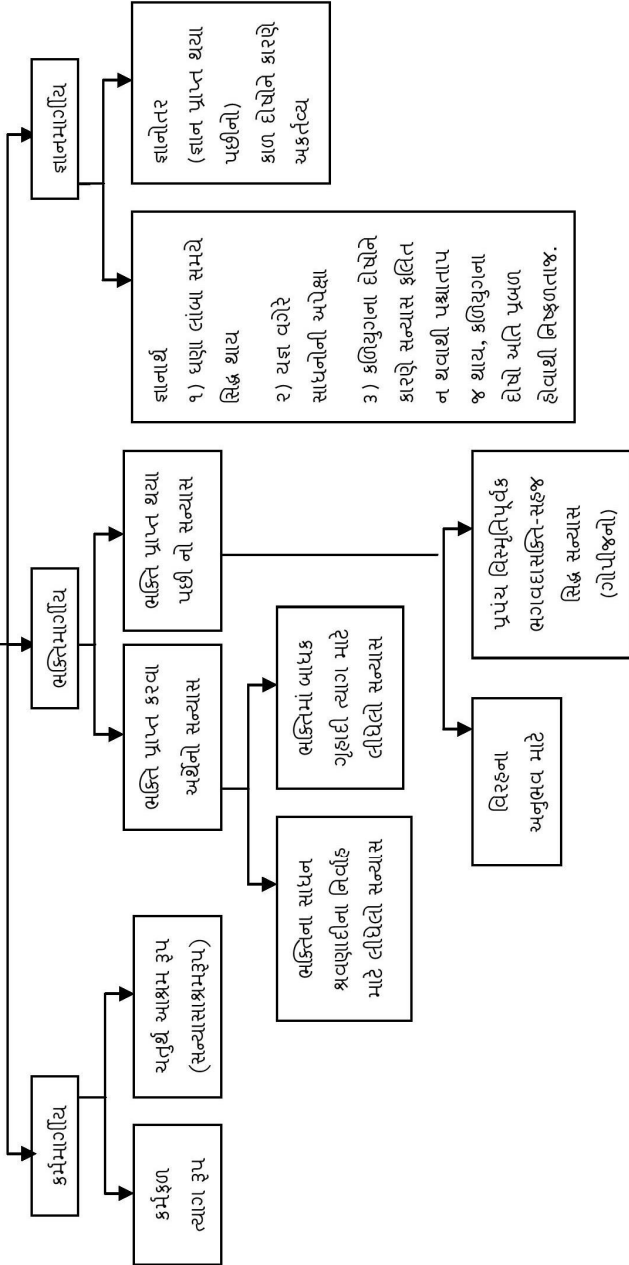
इति कृष्णप्रसादेन वल्लभेन विनिश्चितम् ॥
सन्यासवरणं भक्तौ अन्यथा पतितो भवेत् ॥२२॥

આ રીતે શ્રી કૃષ્ણની કૃપાથી શ્રી વલ્લભાચાર્યજી દ્વારા ભક્તિમાર્ગમાં સન્યાસના વરણ વિશેનો આ ચોક્કસ નિર્ણય છે. તે સિવાય (બીજી રીતે સન્યાસ લેવાથી) પતિત જ થવાય.

છેલ્લો નિર્ણય આપ દર્શાવી રહ્યાં છે કે ભક્તિ દ્રઢ થયા પછીનો સન્યાસ જ વરણ કરવા યોગ્ય છે. પુષ્ટિ ભક્તિમાર્ગમાં પ્રવેશ પછી જો જ્ઞાનમાર્ગ કે કર્મમાર્ગ પ્રમાણેનો સન્યાસ લેવો તે કાર્ય, પુષ્ટિના પગથિયાં ચડતી વખતે જ અધઃપતન થવાનું કારણ બનશે અથવા ભક્તિ દ્રઢ થયા પહેલા પણ જો ત્યાગ કરે તો તે પણ પતિત થવાનું કારણ થઈ શકશે માટે ભક્તિ પ્રાપ્ત થયા પછીનો ત્યાગ જ સર્વ શ્રેષ્ઠ છે.

॥ ઇતિ શ્રીવલ્લભાચાર્યવિરચિતઃ સંન્યાસનિર્ણયઃ સમ્પૂર્ણઃ ॥

સન્યાસનિર્ણય

॥ નિરોધલક્ષણમ્ ॥

નિરોધલક્ષણ ગ્રંથ વિ.સં. ૧૫૬૬ માં રચેલ છે. ગુજરાતમાં મણંદ ગામના રાજા દુબે અને માધવ દુબે બે ભાઈઓ બિમાર માતા-પિતાની અંતિમ ઈચ્છા પ્રમાણે રણછોડરાયજીના તેઓને દર્શન કરાવવા દ્વારકા ગયા. ત્યારે કોઈ સારા વક્તા પાસેથી ભગવદ્કથા સાંભળવાની ઈચ્છાથી બન્ને ભાઈઓ, શ્રી મહાપ્રભુજીની કથા ચાલતી હતી ત્યાં આવ્યા. તે વખતે આપ નંદોત્સવનું વર્ણન કરી રહ્યાં હતા. આપની વાણી થકી તે બન્ને ભાઈ ઓને નંદાલયનો પ્રગટ અનુભવ થયો, તેથી બીજે દિવસે તેઓ આપને શરણે આવ્યા. આપે તેમને ભગવદ્ સ્વરૂપ પધરાવી આપ્યું અને આજ્ઞા કરી “બધેથી મનનો નિરોધ કરીને ભગવદ્ સેવા કરો” ત્યારે તે બન્ને ભાઈઓ પૂછ્યું કે “નિરોધનું સ્વરૂપ શું તે કૃપા કરીને કહો” ત્યારે આપે તેમની દીનતા અને સરળ સ્વભાવ જોઈને નિરોધલક્ષણ ગ્રંથ રચીને તેનો પાઠ કરવા કહ્યું અને નિરોધનું સ્વરૂપ સમજાવીને કહ્યું કે “તમને નિરોધ સિદ્ધ થશે.” એવા આર્શિવાદ આપ્યા. આ ગ્રંથ ઉપર છ ટીકાઓ પ્રાપ્ત છે.

નિરોધની વ્યાખ્યામાં ચાર લક્ષણો બતાવ્યા છે. કારણ લક્ષણ, સ્વરૂપ લક્ષણ, કાર્ય લક્ષણ, પ્રયોજન લક્ષણ.

જ્ઞાનમાર્ગનો નિરોધ વૈરાગ્યથી, ઈન્દ્રિય નિગ્રહથી, યમ-નિયમ આદિ યોગ ક્રિયાથી સિદ્ધ થાય છે આ સર્વથી જ્યારે વિશેષ જ્ઞાન (વિજ્ઞાન) પ્રાપ્ત થાય ત્યારે (મન-બુદ્ધિ) બધામાંથી વૈરાગ્ય પૂર્વક હટી જાય છે. તમામ ઈન્દ્રિયો સાથે આત્મામાં સ્થિર થાય અને ભક્તિમાર્ગમાં ભક્ત પ્રપંચ (જગત) વિસ્મૃતિપૂર્વક સકળ ઈન્દ્રિયોને પ્રભુમાં નિવેશ કરાવીને સંપૂર્ણ રીતે ભગવદ્ આસક્ત

થઈ જાય તેને ભક્તિમાર્ગીય “નિરોધ” કહેવાય છે. નારદજી તેમના ભક્તિસુત્રમાં નિરોધની વ્યાખ્યા કરે છે કે લૌકિક અને વૈદિક કર્મોના ત્યાગને નિરોધ કહે છે. “નિરોધસ્તુ.....વ્યાપારન્યાસઃ” ભગવાનમાં અનન્યતા અને તેના પ્રતિકુળ વિષયમાં ઉદાસીનતા ને પણ નિરોધ કહેવાય છે. આ રીતે શાશ્વિંદ્ય ઋષિ આદિ ભક્તિના આચાર્યોએ પણ ભક્તિમાં નિરોધની અને તેની મહત્તા બતાવી છે. કૃષ્ણાવતાર વખતે સ્વયં પ્રભુએ અનેકવિધ લીલાઓ દ્વારા વ્રજ-ભક્તોને પોતાના તરફ આકર્ષી નિરોધ સિદ્ધ કરાવ્યો હતો. દિવસે ગ્વાલબાલો પ્રભુ સાથે રહેતા અને સંયોગ રસનો અનુભવ લેતા. આ રસનો અનુભવ એટલો ઉત્કૃષ્ટ હતો કે રાત્રે પણ વિપ્રયોગમાં તે બધી લીલાઓના અનુસંધાનમાં જ રહેતા. ગોપીજનો અને યશોદાજી વિગેરે વનલીલા સિવાયનાં સમયમાં પ્રભુના સંયોગરસનો આનંદ લેતા, અને પ્રભુની વનલીલા સમયે વિપ્રયોગ અનુભતા અને સંયોગ સમયની દિવ્યલીલાઓના રસમાં રહેતા. આ રીતે વ્રજ ભક્તો સતત સંયોગ અને વિપ્રયોગના ચક્રથી જગતને સંપૂર્ણ વિસ્મૃતિ પૂર્વક પ્રભુમાં આસક્ત થઈને નિરોધને પ્રાપ્ત થયા. આમ અવતાર કાળમાં પ્રભુ જ તે વ્રજ ભક્તો સાથે રાસ, દાન-માન, હોળી વિગેરે લીલાઓથી વ્રજ ભક્તોને આકર્ષી નિરોધ સિદ્ધ કરાવ્યો, તો અત્યારે અનાવતાર કાળમાં તેવા નિરોધની સિદ્ધિની પ્રાપ્તી કઈ રીતે સંભવી શકે તેના ઉપાય રૂપે આપ આ ગ્રંથમાં ઘરમાં બિરાજેલા પ્રભુની સેવા સમયે સંયોગ રસ અને અનોસરમાં ગુણ-ગાન દ્વારા વિપ્રયોગ રસ. આ પ્રક્રિયા દ્વારા નિરોધનું સાધન સ્વરૂપ, ફળ સ્વરૂપ વિગેરે વ્રજભક્તોનાં ઉદાહરણ દ્વારા વિસ્તાર પૂર્વક સમજાવી રહ્યાં છે.

**यच्च दुःखं यशोदाया नन्दादीनां च गोकुले ॥
गोपिकानां तु यद् दुःखं तद् दुःखं स्यान्मम क्वचित् ॥१॥**

જે દુઃખ ગોકુળમાં યશોદાજી અને નંદ વિગેરે ને (ગોકુળવાસીઓને) થયું હતું અને ગોપિકાઓ વિગેરેને પણ થયું હતું તેવું દુઃખ મને ક્યારે થશે?

આ શ્લોકમાં અત્યારનાં આધુનિક વૈષ્ણવો માટે નિરોધનું સ્વરૂપ લક્ષણ સમજાવવા વ્રજ ભક્તોનાં ઉદાહરણથી આપણને વિપ્રયોગનું સ્વરૂપ બતાવી રહ્યાં છે. શરૂઆતમાં જ વિપ્રયોગના દુઃખના વિષયમાં બતાવી રહ્યા છે. કારણકે વિપ્રયોગ નિરોધ માટે અતિ આવશ્યક છે. પ્રભુ જ્યારે વનમાં ગોચારણ માટે પધારતા ત્યારે યશોદાજી, નંદ, ઉપનંદ વિગેરેને વાત્સલ્યભાવની ઉત્કૃષ્ટતાને કારણે દુઃખ થતું કે વનમાં પ્રભુને પરિશ્રમ થતો હશે, ગરમી, વર્ષાઋતુ, વન વિહાર, પ્રભુની ક્ષુધા વિગેરેની ચિંતા, વનમાં હિંસક પશુઓથી હાનિનો ભય, અસુરોથી રક્ષણની ચિંતા. આવા અનેક પ્રકારના દુઃખો ગોકુળમાં અતિ વાત્સલ્યભાવને કારણે થતા. પ્રભુના મથુરા ગમન પછી પણ પ્રભુની બાળ લીલાઓ આદિ સ્મરણથી વિપ્રયોગનું દુઃખ સહન કરી રહેતા. અને માધુર્ય ભાવવાળા ગોપીજનો, સ્વામિનીજીઓ વિગેરેને પણ પ્રભુના વનમાં પધારવવાથી તેના વિપ્રયોગનું દુઃખ થતું. જેઓને પ્રભુનું સ્વરૂપ જ્ઞાન હતું કે સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મ અમારી વચ્ચે પધાર્યા છે છતાં પણ ઘણો સમય અમે પ્રભુના વનવિહાર આદિ ને કારણે સંયોગ સુખથી વંચિત રહીએ છીએ એનો ક્ષણ ક્ષણનો તાપ અને વનમાં પ્રભુની તત્સુખની ચિંતા વિશેનું દુઃખ. પ્રભુના મથુરા ગમન પછી પણ આ સર્વે ગોપી વિપ્રયોગના દુઃખમાં, લીલાઓના કથામૃતથી જીવન

ટકાવી રહ્યાં. આવું દુઃખ મને ક્યારે થશે ! તેવી ભાવના શ્રી મહાપ્રભુજી (આપણા શિક્ષાર્થે) કરી રહ્યાં છે.

गोकुले गोपिकानां च सर्वेषां व्रजवासिनाम् ॥
यत् सुखं समभूत् तन्मे भगवान् किं विधास्यति ॥२॥

ગોકુળમાં ગોપિકાઓને અને બધા જ વ્રજવાસીઓને જે સુખની સારી રીતે અનુભૂતિ થતી તે ભગવાન મને ક્યારે કરવાશે? વિપ્રયોગના સુખ પછી નિરોધ માટે હવે આપ સંયોગના વિષય માં કહી રહ્યા છે.

પ્રભુએ જ્યાં સુધી ગૌચરણમાં પધારવાનું શરૂ નહોતું કર્યું, ત્યારે બાલ્યાવસ્થામાં પલના, રીંગણલીલા (ગોઠણીયા), દધીદૂગ્ધાદી ચોરીલીલા, માખણ ચોરી અને તે સિવાય ગોવર્ધનધારણ, દાન લીલા, હિંડોળા, હોળી, રાસ, ગૌચારણ વિગેરે લીલાઓ વડે વ્રજ ભક્તોનાં વાત્સલ્ય, માધુર્ય, સખ્યભાવ જેવા અલગ-અલગ ભાવોનું પોષણ કરીને તેઓનાં હજારો જન્મોના મનોરથો પૂર્ણ કરીને ખૂબ સુખ આપ્યું. વનમાં પધારવાનું શરૂ કર્યું ત્યારે સાંયકાળે ગોકુળમાં પાછા પધારતા ત્યારે પણ આખા દિવસનાં તાપ પછીનું સંયોગ સુખ તે નંદ-જશોદાજી, સ્વામિનીજીઓ, ગોપીજનો વિગેરેને પોત પોતાના ભાવ પ્રમાણે આપતા. ગોકુળમાં ગ્વાલબાલોને વનલીલા અંતર્ગત, છાકલીલા, આંખમિયોલી જેવા ખેલ, સહુ ગ્વાલબાલો સાથે ગૌચરણ વિગેરેનું સુખ, આવા અનેક સુખ આપ્યા. શ્રી મહાપ્રભુજી પણ અહીં આવા સુખની ભગવાન પાસે ઈચ્છા કરી રહ્યાં છે. ભગવત એટલે સર્વ સામર્થ્યવાન તત્વ. તે માટે અહીં ભગવાન શબ્દ નિયોજ્યો છે કે જે આવા દરેક સુખ આપવા સામર્થ્યવાન છે. શ્રી મહાપ્રભુજી સ્વને

નિમિત્ત બનાવી સ્વકીય જનોને નિરોધ સિદ્ધ કરવા માટે આવા વ્રજ ભક્તોની ભાવના થકી સંયોગ અને વિપ્રયોગરૂપી સુખ અને દુઃખની ભાવના કરવાની પ્રેરણા આપી રહ્યાં છે.

**ઉદ્ભવાગમને જાત ઉત્સવઃ સુમહાન્ યથા ॥
વૃન્દાવને ગોકુલે વા તથા મે મનસિ ક્વચિત્ ॥૩॥**

ઉદ્ભવજીનાં આગમનથી વૃંદાવન તથા ગોકુળમાં જેવી રીતે સુંદર અને મહાન ઉત્સવ થયો તેવો મારા મનમાં ક્યારે થશે?

ઉત્કૃષ્ટ રીતે પ્રભુનાં ગુણગાન ભગવદ્ કથા, ભગવદીયો સાથેનો સત્સંગ વિગેરે પણ “નિરોધ” અવસ્થા માટે આવશ્યક છે. તે આ શ્લોકમાં બતાવ્યું છે.

ઉદ્ભવજી ગોપીજનો માટે પ્રભુનો સંદેશો લઈને પધાર્યા ત્યારે વ્રજમાં ઉત્સવ જેવું વાતાવરણ સર્જાયું. ભગવદીયોનાં દર્શનથી જ વૈષ્ણવનાં મનમાં ઉત્સવ જેવો આનંદ થઈ જાય છે. સાક્ષાત પ્રભુ પધાર્યા હોય તેવો હર્ષ થાય છે. તેમાં વળી આવા ભગવદ્ વેશ ધારી ઉદ્ભવજી કે જેણે પ્રભુના જ પ્રસાદીવસ્ત્રો, આભૂષણો ધર્યા હતા. અને પ્રભુના જ રથમાં પધાર્યા હતા. મથુરામાં પ્રભુના મિત્ર, મંત્રી થઈને અહર્નિષ પ્રભુ સાથે રહેવાવાળા. ઉપરાંત પ્રભુના સંપૂર્ણ મહાત્મ્યને જાણવાવાળા અને તેમાં પણ વળી પ્રભુનો સંદેશો લઈને પધાર્યા હતા. આવા ઉદ્ભવજી સાથે ગોપીજનોએ સતત છ માસ સુધી પ્રભુની લીલાઓની યચ્છા કરી. ઉદ્ભવજીને વ્રજલીલાઓની સ્થળોના દર્શન, વૃંદાવનની કુંજ-નિકુંજોના દર્શન કરાવી અનેક સ્થળે જે-જે લીલાઓ પ્રભુએ કરી હતી તે બાળલીલા, કિશોરલીલા વિશેની વાતો. આવા રસસભર સત્સંગ

અને લીલાનાં ગુણગાનથી સંપૂર્ણ ગોકુળ અને વૃંદાવનમાં એક સુંદર અને મહાન ઉત્સવ જેવું વાતાવરણ ઉપસ્થિત થયું હતું. માટે આવા ભગવદીયો સાથે રસમય સત્સંગ અને ગુણગાનરૂપ ઉત્સવની ઈચ્છા શ્રી મહાપ્રભુજી કરી રહ્યાં છે. “કવચિત્” પદથી આવા ભગવદીયોનો સમાગમ અને આવી રસમય લીલાઓનું ગુણગાન અતિ દુર્લભ છે એવું આપ કહી રહ્યાં છે.

આ ત્રણે શ્લોકમાં અવતાર લીલાઓનું ઉદાહરણ આપીને અત્યારે આધુનિક જીવો માટે નિરોધની સિદ્ધિ માટે સંયોગ વિપ્રયોગ પછી ગુણગાન વિશે હવે કહી રહ્યાં છે.

**મહતાં કૃપયા યાવદ્ ભગવાન્ દયયિષ્યતિ ॥
તાવદાનન્દસન્દોહઃ કીર્ત્યમાનઃ સુખાય હિ ॥૪॥**

જ્યાં સુધી મોટાઓની કૃપા થકી ભગવાન કૃપા કરે ત્યાં સુધી કીર્તન કરાવીને આનંદના સાગરરૂપ (પ્રભુ) સુખ રૂપ થાય.

નિરોધ માટે પ્રભુના ગુણગાન અને તેનું અવગાહનના મહાત્મ્ય વિશે અહીં કહી રહ્યાં છે. કીર્તન એટલે પ્રભુનાં ગુણગાન ગાઈને તે હૃદયમાં ધારણ કરીને તે લીલા ભાવનાનું મનન-ચિંતન કરીને ફરી બીજાઓ પાસે તેનું અવગાહન કરવું આ ગુણગાનના ચક્રને “કીર્તન” કહે છે. આવા કીર્તન કે જેનાથી પ્રભુનું રૂપ હૃદયમાં સ્થાપિત થાય છે. કારણકે પ્રભુના નામ અને રૂપ એક જ છે. માટે આવા કીર્તનથી સ્વરૂપ સાથે લીલાઓ સ્ફૂરાયમાન થાય છે, ફક્ત લીલાઓનું ગાન માત્ર નહીં. જે નિરોધની પ્રાપ્તિ માટે અતિ આવશ્યક છે. પરંતુ આ કોટીના કીર્તનો મોટાઓની કૃપા હોય ત્યારે જ અને ત્યાં સુધી જ પ્રાપ્ત થઈ શકે. “મહતાં” શબ્દનો ભિન્ન-ભિન્ન

ટીકાકારો એ ભિન્ન-ભિન્ન અર્થ કરેલ છે. કોઈક મોટાઓ “ભગવદીઓ” ને કહે છે, કોઈ “ગોપીજનો” ને કે “વ્રજભક્તો” ને અથવા “સ્વામિનીજીને”, તો કેટલાક “ગુરૂ” ને મહતાં કહે છે. તો કોઈ ટીકાકારો સ્વયં શ્રી મહાપ્રભુજીને જ બતાવે છે. કારણકે શ્રી મહાપ્રભુજીમાં આ સર્વેનો ભાવ સમાયેલ છે. આ દરેક મોટાઓના હૃદયમાં ભગવદ્ આવેશ અને ભગવદીપણું સર્વદા હોય છે. તેથી આવા ભગવદીઓ કૃપા કરી બીજા જીવો પર દૃષ્ટિ કરે ત્યારે તેઓના હૃદયમાં બિરાજતા પ્રભુ પણ તે જીવ પર કૃપા કરે. તેથી તે કીર્તન કરવાવાળાઓના અંતઃકરણમાં પણ પ્રભુ સાક્ષાત પ્રગટ થઈને તેઓની બાહ્ય આસક્તિઓ દૂર કરાવીને તેઓની સકળ ઈન્દ્રિયોની આસક્તિ પણ પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિર કરાવીને પછી સુખનું દાન કરે છે. જ્યાં સુધી પ્રભુ બહાર સાક્ષાત પ્રગટ થયા ન હોય ત્યાં સુધી ગુણ-ગાન જ કર્તવ્ય છે. પરંતુ જ્યાં સુધી મોટાઓની કૃપા રહે છે ત્યાં સુધી જ. ભગવાન જે આનંદ સાગર છે તે આવા કીર્તનરૂપ સુખ આપે છે.

ભક્તિસુત્રમાં નારદજી એ પણ “મહતાં” ની કૃપાના વિષયમાં કહ્યું છે. તેઓ મહતાં મહાપુરુષોને કહે છે.

મહતાં કૃપયા યદ્-વત્ કીર્તનં સુખદં સદા ॥

ન તથા લૌકિકાનાં તુ સ્નિગ્ધભોજનરુક્ષવત્ ॥૫॥

જેવી રીતે મોટાઓની કૃપા દ્વારા કરવામાં આવતા કીર્તનો સદા સુખ આપવાવાળા છે. તેવા લૌકિકજનો દ્વારા કરવામાં આવતા કીર્તનો સુખદ નથી હોતા. જેવી રીતે સ્નિગ્ધ ભોજન આરોગવાવાળાને રૂક્ષ (ભોજન) નથી સોહાતું.

ઉપરનાં શ્લોકમાં ગુણગાન, કીર્તન સુખ આપવાવાળા છે તેમ જણાવ્યું. પરંતુ તે ગુણગાન પણ મોટાઓની કૃપાથી થયેલા એટલે કે તે કીર્તનની વાણી અનુભવની કે અનુભૂતીની હોવી જોઈએ અને કેવલ મહાત્મ્યની વાણી રૂક્ષ લાગે. પ્રભુની દિવ્ય રસમય લીલાઓની ગુણગાનની વાણી રસમય લાગે. જ્યારે સુરદાસજી અને મહાપ્રભુજી પહેલી વાર મળ્યા ત્યારે આપે સુરદાસજીને ભજન ગાતા રોકી લીલાના કીર્તન ગાવાની આજ્ઞા કરી. અનુભૂતિની વાણી જેમ કે અષ્ટસખાની વાણી. આવા ગુણગાન કરવાવાળા ભગવદીયો પણ પાછા મોટાઓની કૃપા થકી જ પ્રાપ્ત થાય છે. કારણકે પ્રભુની લીલાઓ અતિ દિવ્ય અને ગૂઢ છે. તે અલૌકિક રસને પચાવવાની પણ પાત્રતા જોઈએ. માટે જ્યારે પાત્રતા થાય ત્યારે તે “મહતાં” મોટાઓ કૃપા કરે અને તે વાણી શ્રવણ કરાવવાળા ભગવદીયો પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તે શ્રવણ સુખરૂપ થાય છે. કારણકે મહાન ભગવદીયો બીજાને પણ પોતાના કીર્તન થકી ભાવનું દાન કરે છે. જેમકે અષ્ટ સખાઓની લીલાના અનુભવમય કીર્તનો થકી અન્યોને, આજે પણ તે ગુણગાન ગાવાવાળાઓને તે લીલાના ભાવનું દાન કરી શકે છે. આવા નિરોધ માર્ગીય દ્વારા પરસ્પર કરવામાં આવતા ગુણગાન સદા સુખ આપવાવાળા હોય છે. અને તે થકી બીજાઓ નો પણ ધીરે ધીરે પ્રપંચ-વિસ્મૃતિ પૂર્વક દરેક ઈન્દ્રિયોનો નો અંતઃકરણમાં નિરોધ થઈ શકે છે.

જ્ઞાનિઓ અથવા મર્યાદામાર્ગીય ભક્તો વિશેષ કરીને પ્રભુના મહાત્મ્યનાં અને દીનતાનાં કીર્તનો ગાતા હોય છે. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે રસમય લીલાઓનાં કીર્તનનું શ્રવણ કર્યા પછી ફક્ત

મહાત્મ્યના કીર્તનો તે જીવને સૂકા લાગે. જેવી રીતે ધીવાળું સ્નિગ્ધ ભોજન કરવાવાળા ઓને સૂકૂ ભોજન ન રૂચે. જેવી રીતે ધી દેહને પોષણ આપી શકે છે તેવી રીતે લીલાઓનું ગુણગાન ભક્તિને પોષણ આપવાવાળું થઈ રહે છે. જે નિરોધ માટે આવશ્યક છે. અથવા તો લૌકિક ભાવવાળા કે જેઓ સંસાર આસક્ત છે, તેઓના મુખેથી થતા કીર્તન પણ રસહીન, શુષ્ક લાગે છે. જે ભક્તિ કે નિરોધ માટે અનાવશ્યક છે.

ગુણગાને સુખાવાપ્તિઃ ગોવિન્દસ્ય પ્રજાયતે ॥
યથા તથા શુકાદીનાં નૈવાત્મનિ કૃતોઽન્યતઃ ॥૬॥

ગોવિંદના ગુણગાનથી (નિરૂદ્ધ ભક્તને) જેવું સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. તેવું આત્માનંદમાં મગ્ન શુકદેવજીને પણ નથી થતું તો અન્યને ક્યાંથી થાય?

ઉપરના શ્લોકમાં બતાવ્યા તેવા ગોવિંદના લીલાત્મક ગુણગાનથી તે લીલાઓની માનસી થાય છે. હૃદયમાં તે લીલાઓની અનુભૂતી થાય છે. અને ધીરે-ધીરે તે લીલાઓનાં દર્શન અને અનુભૂતી વિશેની જીજ્ઞાસાથી વિરહરૂપી દુઃખ થાય છે. જે પરમ ફળને પ્રાપ્ત કરવાનારૂં છે. અને તે ફળ અંતે સુખરૂપ થાય છે. આવા વિરહ જન્ય દુઃખ પછી થતાં આનંદની ઉત્કૃષ્ટતા વિશે શું કહેવું? આ રીતે “કૌમુતિક ન્યાય” થી આનંદનો સર્વોત્કૃષ્ટપણું સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રકારનો આનંદ તો જ્ઞાનીઓને આત્માનંદથી પણ પ્રાપ્ત નથી થતો. શ્રી શુકદેવજીએ કહ્યું છે કે “મેં યદ્યપિ નિર્ગુણમેં નિષ્ઠાવાલો હું, તથાપિ ઉત્તમશ્લોક ભગવાનકી લીલાઓસે મેરો ચિત્ત ગ્રસિત ભયો હૈ” શ્રી શુકદેવજીએ આ લીલાઓ ગાઈ પણ છે અને તે ભક્તિરસથી પરિપૂર્ણ પણ છે. છતાં

પણ નિરૂદ્ધ થયા પછીનો આ આનંદ અને તેના થકી અલૌકિક ઈન્દ્રિયોઓથી પ્રભુ સાથે જોડાવાનું ફળ તો શ્રી શુકદેવજીને પણ પ્રાપ્ત નથી થયું આત્માનંદ સુધીનું જ સુખ તેઓને પ્રાપ્ત થયું છે. તો બીજા ભક્તિ રહિત જ્ઞાનિઓને તો ક્યાંથી તે સુખ પ્રાપ્ત થાય?

**ક્લિશ્યમાનાન્ જનાન્ દ્રષ્ટ્વા કૃપાયુક્તો યદા ભવેત્ ॥
તદા સર્વં સદાનન્દં હૃદિસ્થં નિર્ગતં બહિઃ ॥૭॥**

જ્યારે પોતાના જનોને અત્યંત ક્લેષયુક્ત જુએ છે ત્યારે કૃપા યુક્ત થાય છે. ત્યારે દરેકના હૃદયમાં સ્થિત સદાનંદસ્વરૂપ બહાર પધારે છે.

ઉપરનાં શ્લોકમાં જણાવેલ મોટાઓની કૃપા થતાં પ્રભુ પ્રત્યેના સુખ-દુઃખ અનુભવ કરતાં, સંયોગ-વિપ્રયોગ અનુભવતા, લીલાત્મક ગુણગાન થકી તે જીવ કૃપાળુ પ્રભુનું, સર્વ મહાત્મ્યનું જ્ઞાન પણ પ્રાપ્ત કરે છે, અનુભવ કરે છે અને પ્રભુ પ્રત્યે ભક્તિભાવ પણ પ્રગટ થાય છે. તેથી હવે તે પ્રભુને મળવા અત્યંત વિરહથી ક્લેષ યુક્ત થાય છે. જે ક્ષણ ક્ષણમાં મૂર્છા, જાગરણ આદિ અવસ્થાનો અનુભવ કરવા લાગે છે. પ્રભુ પોતાના પ્રિયભક્ત જનોને આટલા ક્લેષયુક્ત જોઈને જ્યારે કૃપા કરે છે. ત્યારે તે ભક્તની ઈન્દ્રિયોને સ્વરૂપાનંદથી પુષ્ટ કરવા સર્વ સંપૂર્ણ કૃપાનું દાન કરવા માટે તે ભક્તનાં હૃદયમાં બિરાજતું તેનું ભાવાત્મક સ્વરૂપ પ્રભુ બહાર પ્રગટ કરે છે. જે જીવને સદા આનંદ આપ વાવાળું છે. (ગોપીગીત પછી સ્વરૂપ હૃદયમાંથી બહાર પધારીને સદાનંદ રૂપથી સ્વરૂપાનંદનું દાન આપ્યું તેમ.)

सर्वानन्दमयस्यापि कृपानन्दः सुदुर्लभः ॥

हृद्गतः स्वगुणान् श्रुत्वा पूर्णः प्लावयते जनान् ॥८॥

(પ્રભુ) “સર્વાનંદમય” હોવા છતાં “કૃપાનંદ” થવા અત્યંત દુર્લભ છે. હૃદયમાં બિરાજવાવાળા (પ્રભુ) પોતાનાં ગુણગાન સાંભળીને પોતાના જનોને પૂર્ણ પ્લાવિત કરી દે છે.

આનંદની ગણના તૈતરિય ઉપનિષદમાં બ્રહ્માનંદ સુધી થઈ છે. જ્ઞાનિઓને અતિ કષ્ટમય સાધનો બાદ આ “બ્રહ્માનંદ” ની પ્રાપ્તિ થાય છે. પૂર્ણાનંદ તો તેઓને પણ પ્રાપ્ત નથી થતો. તો “કૃપાનંદ” તો કેટલો દુર્લભ હોય ! પરંતુ ભગવદીયો જ્યારે પરસ્પર લીલાત્મક ગુણગાન કરે છે ત્યારે ભગવદીયોના હૃદયમાં બિરાજવાવાળા પ્રભુ પોતાના ગુણગાન સાંભળીને તે ભગવદીયો પર પૂર્ણ કૃપા કરીને બહાર પ્રગટ થાય છે. અને તેઓને જે-જે ઈન્દ્રિયો વિશે પ્રભુ માટે વિરહ હોય, તે-તે ઈન્દ્રિયોને આનંદથી પૂર્ણ કરી દે છે. દર્શનની લાલસાવાળોના નેત્રોને દર્શનનું સુખ આપીને, મધુર વાણી અથવા વેણુનાદથી કર્ણેન્દ્રિયને સુખ આપીને વિગેરે. સર્વેન્દ્રિયો થી સુખ આપીને તેઓને રસના સમુદ્રમાં ડુબાડી દે છે, પ્લાવિત કરી દે છે. તે ભગવદીઓનાં રોમ રોમમાંથી રસ છલકાય છે. આમ પૂર્ણાનંદ સ્વરૂપ હોવા છતાં આટલી કૃપા પ્રાપ્ત કરવી અતિ દુર્લભ છે. વિરહપૂર્વક ગુણગાન ગાનાર, તેના થકી નિરોધ પામનાર ઉચ્ચ કોટીના ભગવદીયોને જ આવી કૃપા પ્રાપ્ત થાય.

तस्मात् सर्वं परित्यज्य निरुद्धैः सर्वदा गुणाः ॥

सदानन्दपरैर् गेयाः सच्चिदानन्दता ततः ॥९॥

તે માટે બધાનો સારી રીતે ત્યાગ કરીને સદાનંદ (શ્રી કૃષ્ણમાં) નિરૂદ્ધ થઈને હંમેશા ગુણગાન કરવું. તે ગાવાથી જીવમાં પણ સચ્ચિદાનંદતા પ્રગટ થાય છે.

ઉપરનાં શ્લોકમાં બતાવેલ ફળ પ્રાપ્તિ માટે એટલે કે પ્રભુ રોમ-રોમથી જીવને પ્લાવિત કરે તે માટે અહંતા-મમતા, ઈન્દ્રિયોનું બહિર્ગમન બધેથી જ મનને પાછું વાળીને, પ્રભુમાં નિરૂદ્ધ કરીને સદા પ્રભુની દિવ્ય લીલાઓના રસિકજનો સાથે ગુણગાન ગાવા. કારણકે નિરૂદ્ધ થયા પછી પણ તે સ્થિતિમાં ફરી કોઈ બાધા ન થાય તે માટે રસિકજનો સાથે સર્વદા, હંમેશા ગુણગાન ગાયા કરવાથી તે બધાનો ભય રહેતો નથી. અને ચીર સમય સુધી આવા નિરૂદ્ધ થયા પછી ગુણગાન કરતા રહેવાથી તેની દરેક ઈન્દ્રિયોમાં પણ પ્રભુનો આવેશ બની રહે છે. અને તેથી તેના હૃદયમાં પ્રભુનાં સચ્ચિદાનંદ રૂપ પ્રગટ થવાથી તે જીવ પણ સચ્ચિદાનંદ રૂપ થઈ જાય છે. ભગવદીયો સાથે આવી આનંદમય લીલાઓના ગુણગાન ગાવાથી તેના હૃદયમાં બિરાજતું સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ પ્રગટ થઈને તે નિરૂદ્ધ થયેલ જીવને ચિર સમય સુધી નિરોધદશાનો આનંદ આપી શકે છે.

અહં નિરુદ્ધો રોધેન નિરોધપદવીં ગતઃ ॥

નિરુદ્ધાનાં તુ રોધાય નિરોધં વર્ણયામિ તે ॥૧૦॥

હું નિરૂદ્ધ થયેલાઓનાં માર્ગમાં અંગિકૃત છું. તેથી નિરૂદ્ધની પદવીને પ્રાપ્ત થયો છું. નિરૂદ્ધમાર્ગીઓને નિરોધ સિદ્ધ થાય તે માટે નિરોધનું વર્ણન કરૂં છું.

અહિં શ્રી મહાપ્રભુજી જાહેર કરી રહ્યાં છે કે પ્રભુએ મારો નિરૂદ્ધમાર્ગમાં અંગિકાર કર્યો છે. સઘળી ઈન્દ્રિયોનો રોધ કરીને

અટકાવીને નિરોધની પદવીને પ્રાપ્ત થયો છું. પોતાનાં ઉદાહરણ દ્વારા આપ આજ્ઞા કરી રહ્યાં છે કે પ્રભુ કૃપાથી આપે આ પ્રાપ્તિ કરી છે તેથી આપ નિજજનોને પણ નિરોધની પ્રાપ્તિ કરાવી શકે છે અન્યો કોઈ નું સામર્થ્ય નથી એવું જણાય છે.

हरिणा ये विनिर्मुक्ताः ते मग्ना भवसागरे ॥
ये निरुद्धास् तएवात्र मोदमायान्त्यहर्निशम् ॥११॥

હવે નિરોધ પ્રાપ્તિ પછીના ફળ પ્રાપ્તિ અને તેના ઉપાય આપ બતાવી રહ્યાં છે.

હરિએ જેને બિલકુલ ત્યજી દિધા છે તેઓ ભવસાગરમાં ડૂબે છે. અને જે અહીં નિરૂદ્ધ થયેલા ભક્તો છે તેઓ દિવસ-રાત્રી આનંદમાં મગ્ન રહે છે.

“હરિ” કે જે નિરૂદ્ધ અવસ્થામાં આવતા દરેક અંતરાયોને હરવા માટે સામર્થ્યવાન છે, છતાં પણ જેનું વરણ પ્રભુએ નથી કર્યું તેને તો બિલકુલ વિમુખ જ થવા દે છે. પુ,પ્ર. મર્યાદા ગ્રંથમાં આપ આજ્ઞા કરે છે કે પ્રવાહી જીવો તો જન્મ-મરણના ચક્રમાં, ભવસાગરમાં આવાગમન જ કર્યા કરે છે. કારણકે પ્રભુએ જ તે જીવનું વરણ મર્યાદા કે પુષ્ટિફળ આપવા માટે નથી કર્યું. અને જે પુષ્ટિ જીવો છે તેને સ્વાનંદનું દાન કરવાની ઈચ્છાથી અંગિકૃત કરે છે. અને તે જીવો પ્રભુમાં નિરૂદ્ધ થઈને દિવસ-રાત્ર અંદર અને બહાર રસમાં પૂર્ણ થઈને આનંદના સમુદ્રમાં ડૂબ્યો રહે છે. હરિની કૃપા હોવાથી તેઓને આ સ્વરૂપાનંદના દાનનો આનંદ અખંડ મળતો રહે છે.

संसारवेशदुष्टानाम् इन्द्रियाणां हिताय वै ॥
कृष्णस्य सर्ववस्तूनि भूम्न ईशस्य योजयेत् ॥१२॥

સંસારનાં આવેશથી દુષ્ટ થયેલી ઈન્દ્રિયોના હિત માટે સર્વ વસ્તુઓની ભૂમ્ન એવા શ્રી કૃષ્ણ સાથે સંબંધ કરાવીને શ્રી કૃષ્ણમાં વિનિયોગ કરાવવો.

શ્લોક ૧૧માં જણાવેલ તે પ્રમાણે જીવ નિરૂદ્ધ થઈને દિવસ-રાત્ર પ્રભુના સ્વરૂપાનંદમાં ડૂબ્યો રહે છે. પરંતુ આ ફળની પ્રાપ્તિ માટે જે વિશેષરૂપે બાધક થઈ શકે તે મુખ્ય વસ્તુ ઈન્દ્રિયો છે. જે સંસારના આવેશથી દુષ્ટ થઈ શકે છે. આ ઈન્દ્રિયોને આપણે “આત્મનિવેદન” વખતે સમર્પિત કરી છે તે સમયથી આપણે દરેક ઈન્દ્રિયોને પ્રભુમાં યોજવા માટે વચનબદ્ધ થયેલ છીએ. છતાં પણ તે રીતે ન કરતા આપણી ઈન્દ્રિયો સંસારમાં યોજાય ત્યારે વિષયાભોગ આદિને કારણે અહંતા-મમતાત્મક આવેશથી તે ઈન્દ્રિયો દુષ્ટ થાય છે. આવી ઈન્દ્રિયોના હિત માટે આપ આજ્ઞા કરે છે કે તેમને ભૂમ્નમાં યોજો.

ભૂમ્ન શ્રી કૃષ્ણનું જ એક નામ છે. ભૂમ્ન એટલે વ્યાપક, સુખરૂપ અને સર્વના નિયંતા. અહીં શ્રી મહાપ્રભુજીએ ભૂમ્ન શબ્દ વાપર્યો છે કારણકે લૌકિક-વૈદિકમાં અનિવાર્યપણે ઈન્દ્રિયોને યોજવી પડે તેવા સમયે શ્રી કૃષ્ણનાં ભૂમ્ન, વ્યાપક સ્વરૂપનું અનુસંધાન રાખવું કે સર્વ લૌકિક-વૈદિક કાર્યો છેલ્લે તો શ્રી કૃષ્ણ સાથે જ જોડાય છે. વળી ઈન્દ્રિયોને નિર્ગુણ પ્રભુમાં જોડવાથી તે સુખરૂપ થઈ શકે. બીજા બધા દેવતા સાત્ત્વિક-રાજસ-તામસ ગુણોવાળા હોવાથી તેઓનું સુખ ચિર સમયસુધી ન હોઈ શકે. માટે ભૂમ્ન પ્રભુમાં ઈન્દ્રિયો જોડવાની આજ્ઞા કરે છે અને તેનું ઉત્તમ ફળ આપવાવાળા, નિયંતા પણ ભૂમ્ન એવા શ્રી કૃષ્ણ સ્વયં જ છે માટે સર્વ રીતે હિત માટે ભૂમ્ન પ્રભુમાં ઈન્દ્રિયો જોડવી. શ્રી કૃષ્ણનું એક

નામ ઋષિકેશ છે એટલે ઈન્દ્રિયોઓનાં સ્વામી. વળી સેવક-સ્વામીના સંબંધે પણ સેવક દરેક ઈન્દ્રિયોથી પણ સ્વામીની સેવા કરવા બંધાયેલો જ છે.

શ્રી મહાપ્રભુજીએ પુષ્ટિમાર્ગની મુખ્ય પ્રણાલી સેવા અને સ્મરણ ક્યાં છે તેનાથી સર્વેઈન્દ્રિયો, બાહ્ય અને આંતરીક ઈન્દ્રિયો મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત વિગેરે પ્રભુમાં જોડાઈ રહે છે. આ રીતે કરવાથી સંસારવેશ ઈન્દ્રિયો દુષ્ટ નહીં થાય અને નિરૂદ્ધ રૂપ થવાની સિદ્ધિમાં અંતરાયરૂપ નહીં થાય. વળી વેણુગીતમાં જેમ ગોપીજનોએ “અક્ષણ્વતાં ફલમિદં” દરેક ઈન્દ્રિયોને પ્રભુમાં જ યોજવી તે જ ઈન્દ્રિયોનું મુખ્ય ફળ છે એમ કહ્યું છે તે રીતે.

गुणेष्वविष्ट-चित्तानां सर्वदा मुरवैरिणः ॥

સંસાર-વિરહ-ક્લેશૌ ન સ્યાતાં હરિવત્ સુખમ્ ॥૧૩॥

મુરારિ ભગવાનનાં ગુણગાનમાં નિરંતર આવિષ્ટ ચિત્તવાળાઓને સંસારનાં વિરહ-ક્લેશો નથી થતા (તેને) હરિની જેમ સુખ થાય છે.

નિરોધ અવસ્થામાં બાધક વિશેષ કરીને ચિત્ત છે, ચેતનાઓથી સંસારમાં જોડાઈ જવાની શક્યતા હોવાથી તેના ઉપાયો દર્શાવતા આપ આજ્ઞા કરે છે કે ચિત્તને પ્રભુના ગુણ-ગાનમાં આવિષ્ટ રાખવું. ચિત્તમાં ભગવદ્ આવેશ રહેવાથી તે સાંસારિક વિરહ-ક્લેષ વિગેરે લૌકિક વિષયોમાં તે નહીં જાય. અહિં મુરારિના ગુણગાનની આજ્ઞા છે. મુરારિ એટલે જળમાં રહેલ મુર રાક્ષસના વેરી અને મનુષ્યના દેહમાં પંચતત્વ માં જલતત્વ વિશેષ પ્રમાણમાં હોય છે. અને તે દેહમાં અહંતા-મમતા મુર દૈત્ય

જેવા છે. તેથી સર્વદા મુરારિમાં ચિત્ત રાખવાથી તે જ સંસારનાં ક્લેશથી, અહંતા-મમતા થી ચિત્તનું રક્ષણ કરશે. અને તેવા જીવોના હૃદયમાંથી સંસારના વિરહ-ક્લેશ સહજે છૂટી જાય છે. અને તે ગુણાવિષ્ટ ચિત્ત થવાથી તે જીવને હરિ જેવું સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. કારણકે સાંસારિક દુઃખ-ક્લેશ છુટી ગયા પછી દેહાધ્યાસ, ઈન્દ્રિયાધ્યાસથી પર થઈને તે આત્માનંદના સુખમાં રહેલ હોવાથી ચિર સમય સુધી તે જીવ હરિની જેમ સુખમાં રહે છે. કારણકે હરિ આત્માનંદના સુખમાં બાધક થતા દેહાધ્યાસ આદિ અન્તરાયોને હરવાવાળા છે.

**તદા ભવેદ્ દયાલુમ્ અન્યથા ક્રૂરતા મતા ॥
બાધશંકાપિ નાસ્ત્યત્ર તદધ્યાસોઽપિ સિધ્યતિ ॥૧૪॥**

(જ્યારે ગુણગાન સિદ્ધ થાય) ત્યારે (પ્રભુ) દયાળુ થયા કહેવાય. એવું ન હોય તો તેની ક્રૂરતા મનાય. પરંતુ આમાં બાધા થવાની શંકા પણ રહેતી નથી. (કારણકે) નિરોધ થઈ જવાથી પોતાના દેહાદિકમાં પ્રભુનો જ અધ્યાસ સિદ્ધ થયેલ હોય છે.

પૂર્વોક્ત શ્લોકમાં બતાવેલ પ્રમાણે ચિત્ત ગુણ-ગાનથી આવિષ્ટ થયેલું હોય, વળી અત્યંત વિરહ જન્ય તાપથી, પ્રભુમાં આસક્તિથી બધી ઈન્દ્રિયો પોતાના અધ્યાસથી રહિત હોય. આવા સ્વરૂપાત્મકરૂપે “નિરોધ” સિદ્ધ થાય ત્યારે પ્રભુનું દયાળુ પણું સિદ્ધ થાય છે. નિરોધની વ્યાખ્યા કરે છે કે જગતની, “પ્રપંચ” ની વિસ્મૃતિપૂર્વક ભગવદ આસક્તિ. કારણકે આવી અલૌકિક અવસ્થા પ્રાપ્ત થવાનો યોગ પણ પ્રભુની ઈચ્છા અને કૃપાથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. અને આવા પોતે જ આપેલા ભાવરૂપી નિધિનું રક્ષણ પણ

પ્રભુ જ કરે છે. શાસ્ત્રો પ્રભુને દયાળુ, કૃપાળુ કહે છે અને ઇતિહાસમાં પણ ભક્તો સાથેના અનેક પ્રસંગો પ્રાપ્ત થાય છે, તો નિજજનો પર તો સહજ જ દયા-કૃપા કેમ નહીં કરે? નહીં તો ફૂર મનાય. પણ શાસ્ત્રોનું પ્રમાણ છે કે પ્રભુ ફૂર નથી. આત્મા-પરમાત્માના સંબંધધી પણ બધા પ્રભુના અંશ જ છે. તો ફૂર કોની સાથે થાય ! ગીતામાં પણ કહ્યું છે કે “મારા માટે બધા જીવો સમાન છે.” વળી અતિ કઠિન સાધનોથી મળતા મોક્ષ પણ આપ અસુરોને આપવાવાળા છે. સંહાર કરવા આવનાર પૂતનાને પણ માતાની ગતિ આપી. આવો ઇતિહાસ અને આજ પર્યંતના ભક્તોના અનુભવો પરથી પ્રભુને દયાળુ જ માની શકાય, ફૂર નહીં જ. તો નિજજનો પર તો વિશેષ દયા વર્ષાવવાવાળા છે. માટે વિશેષ કૃપાનું દાન કરીને, તેમાં પાછું બાધ ન થાય તેની પણ ચિંતા આપ કરે છે. પોતાના જનોના ગુણગાનમાં કાળકર્મ વિગેરેની બાધા પણ આવવા દેતા નથી (હરિરઅત્ર ન શક્નોતિ કર્તુ બાધા -સન્યાસ નિર્ણય) અત્ર એટલે અહીં ભક્તિમાર્ગના શરણાગત જીવો વિશે કહેલ છે. કારણકે જ્ઞાનમાર્ગમાં તો ઘણી કૃપા પ્રાપ્ત થયા પછી પણ શરણાગતીના અભાવે ભ્રષ્ટ થયાંના ઉદાહરણો જોવા મળે છે. પરંતુ પ્રભુ કૃપાથી નિરોધ પ્રાપ્ત કરીને, તે જીવોને જેવી રીતે સંસારમાં રહેલાને દેહ-ઈન્દ્રિયોનો અધ્યાસ થાય છે તેવો અધ્યાસ પુરુષોત્તમમાં સિદ્ધ થાય છે. અને પ્રભુ તે અવસ્થાની રક્ષા પણ કરે છે. ત્યારે એક સમયે જીવ અને પ્રભુ જાણે એક થઈ જાય છે. શ્રીમદ્ ભાગવતમાં દશમ સ્કંધમાં ગોપીજનોની આવી અવસ્થા જોવા મળે છે. (તન્મનાસ્કા

તદ્આલાપા) આવી સ્થિતિમાં તો પ્રભુ પણ બાધા કરે તેવી શંકા નથી.

भगवद्धर्मसामर्थ्याद् विरागो विषये स्थिरः ॥

गुणैर् हरि सुखस्पर्शात् न दुःखं भाति कर्हिचित् ॥१५॥

(હરિનાં ગુણગાન કરવાવાળા ભક્તોમાં) ભગવદ્ધર્મનું સામર્થ્ય પ્રવેશ થવાથી તેને વિષયોથી વૈરાગ્ય થઈ જાય છે. અને તે (ગુણગાન)માં સ્થિર થાય છે. અને હરિના ગુણગાન રૂપિ સાધનથી તેને સુખનો સ્પર્શ થવાથી પછી તેને દુઃખનું ભાન થતું નથી.

પૂર્વોક્ત શ્લોકમાં જણાવ્યું કે જે જીવનો રોમ-રોમમાં પ્રભુ સાથેનો અધ્યાસ સિદ્ધ થયેલો છે. તે જીવમાં ભગવાનના ઐશ્વર્ય, વિર્ય, યશ વિગેરે ષડ્ ધર્મોનો પ્રવેશ થાય છે. દરેક ઈન્દ્રિયોમાં ભગવદ્ સામર્થ્ય હોવાથી તેને સંસારના બધા વિષયોમાંથી વૈરાગ્ય થાય છે. કારણકે પ્રભુને સંસાર વૈરી કહ્યાં છે અને તે નિરુદ્ધ જીવમાં પણ પ્રભુના ગુણો પ્રવેશવાથી તેને પણ હવે સંસારમાંથી વૈરાગ્ય જ થાય અને તે અવસ્થામાં સ્થિર રહે છે. હવે સંસારના કોઈપણ દુઃખ તેને વિક્ષેપ કરી શકતા નથી. તેમ અહિં પણ કહે છે કે ગુણગાનથી પ્રાપ્ત થયેલી આવી શ્રેષ્ઠ અવસ્થામાં તે જીવ સ્થિર થઈને રહે છે. હરિ સર્વે પ્રતિકૂળ સંજોગો હરીને તેની સ્થિર થયેલી અવસ્થાનું રક્ષણ કરે છે. તેથી સંસારનાં દુઃખો તો તેને માટે ગૌણ થઈ ગયા હોય છે. અને જો તેને ભગવદ્ વિરહરૂપી દુઃખ થતું હોય તો તે પણ એક રસ જ છે, આનંદ છે. (વિપ્રયોગ રસ તાપ-ક્લેશાનંદ) આમ હંમેશા તે જીવ સુખના જ સ્પર્શમાં ડૂબેલો રહે છે.

एवं ज्ञात्वा ज्ञानमार्गाद् उत्कर्षो गुणवर्णने ॥
अमत्सरैः अनुद्ध्यैश्च वर्णनीयाः सदा गुणाः ॥१६॥

આવી રીતે જ્ઞાનમાર્ગ કરતા ગુણગાનમાં ઉત્કર્ષ વિશેષ છે એવું જાણીને મત્સર (ઈર્ષ્યા) લોભ આદિથી રહિત થઈને સદા ગુણોનું જ વર્ણન કરવું.

ગુણગાન ગાવાવાળા જીવોનો જ્ઞાનમાર્ગ કરતા પણ વિશેષ ઉત્કર્ષ કહેલ છે. જ્ઞાનમાર્ગમાં દરેક સ્થળે બ્રહ્મનું (પ્રભુનું) દર્શન કરે છે. પોતાના આત્મામાં પણ પરમાત્માના દર્શન કરે છે. છેલ્લે “અહં બ્રહ્માસ્મિ” પોતાને પણ બ્રહ્મ સમાન માનવા લાગે છે. જ્ઞાન-ભક્ત હોય તો પણ વેદોકત રીતથી સકામ ભક્તિ કરે છે. જ્યારે અહીં ઉપર શ્લોકોમાં બતાવ્યા પ્રમાણે પ્રભુનાં લીલાત્મક ગુણગાન ગાતા ગાતા, સર્વ ઈન્દ્રિયોથી પ્રભુ સાથે જોડાતા, નિરોધ પ્રાપ્ત કરીને, સાંસારિક વિષયો, અધ્યાસો, દુઃખ વિગેરેથી પર સર્વદા ચિત્તમાં પ્રભુનો આવેશ રાખી, પ્રભુના ષડ્ ધર્મોનો સ્વયંમાં અનુભવ કરે છે અને સર્વ ઈન્દ્રિયોથી ભગવદ્ રસમાં પ્લાવિત થાય છે. આ ફળ જ્ઞાનમાર્ગમાં પ્રાપ્ત કરવું શક્ય જ નથી. કઠોર સાધના પછી પણ તેમાં મોક્ષ કે અક્ષરધામ સુધીનું જ ફળ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. પરંતુ ભક્તિની આ સર્વોચ્ચ સ્થિતિએ પહોંચ્યા પછી પણ મુખ્ય બે અંતરાયો વિશે મહાપ્રભુજી અહીં સાવધ કરી રહ્યાં છે, ઈર્ષ્યા અને લોભ. આ સ્થિતિએ પહોંચ્યા પછી તો સંસારનાં તુચ્છ પદાર્થો પ્રત્યે ઈર્ષ્યા કે લોભ થવાની શક્યાતાઓ નથી. પરંતુ અલૌકિક જીવનમાં પણ આવા દુષણો આવી શકે છે. જેમ કે સેવાના મનોરથો વિગેરેમાં પણ ચડસા ચડસી, સેવાના વૈભવ વિશેની હરીફાઈ, તે દરેક વિશે પણ ઈર્ષ્યા થઈ શકે. અને તેવા મનોરથો, વૈભવથી

સેવા આદિ માટે ધન પ્રાપ્તિના ઉપાયો, લોભ વિગેરે દુઃખણો આવવાની શક્યતાઓ રહેલ છે. આ સર્વેથી જીવના રાજસ ભાવમાં વૃદ્ધિ થાય અને પોતાના યશ-કીર્તિ તરફ ધ્યાન દોરાય એવી પણ શક્યતાઓ છે. માટે લોભ, ઈર્ષ્યાની સાથે સાથે “ચ” કાર થી આપ ઈત્તર સર્વ દુઃખણો તરફ પણ સાવધાન કરી રહ્યાં છે. કારણકે આ સર્વ થકી ક્રોધ વિગેરે દુઃખણો પણ પ્રવેશી શકે જે સર્વે નિરોધની પ્રાપ્તિ માટે અને પ્રાપ્ત થયેલ નિરોધ અવસ્થા માટે અતિ અડચણ રૂપ છે. માટે “સદા” શબ્દથી નિરંતર હરિનાં ગુણગાનમાં હૃદયથી જોડાઈને રહેવું એવું સૂચન આપ કરી રહ્યાં છે. કારણકે ગુણ અને રૂપ એક હોવાથી ગુણગાન થકી પણ ભગવદ્આનંદનો આસ્વાદ લઈ શકાય.

આમ અહીં વિસ્તાર પૂર્વક પ્રભુ ગુણગાનનું મહાત્મ્ય બતાવી આ શ્લોકથી ગુણગાન વિશે ઉપસંહાર કર્યો.

હરિમૂર્તિઃ સદા ધ્યેયા સંકલ્પાદપિ તત્રહિ ॥
 દર્શનં સ્પર્શનં સ્પર્ષં તથા કૃતિગતી સદા ॥૧૭॥
 શ્રવણં કીર્તનં સ્પર્ષં પુત્રે કૃષ્ણપ્રિયે રતિઃ ॥
 પાયોર્મલાંશત્યાગેન શેષભાવં તનૌ નયેત્ ॥૧૮॥
 યસ્ય વા ભગવત્કાર્યં યદા સ્પર્ષં ન દૃશ્યતે ॥
 તદા વિનિગ્રહસ્તસ્ય કર્તવ્ય ઇતિ નિશ્ચયઃ ॥૧૯॥

સંકલ્પથી ભાવ સાથે બિરાજેલા હરિની મૂર્તિનું સદા ધ્યાન ધરવું. તેના સાક્ષાત દર્શન, સ્પર્શ કરી રહ્યાં છીએ અને તેના થકી (હરિ થકી) આપણી સાથે થતી કૃતિગતી વિગેરે હંમેશા તેમની લીલા છે (એમ માનવું). અથવા આપણી કૃતિગતી, નિત્યસેવા, શ્રવણ-કીર્તન સર્વે કાંઈ ભાવાત્મક થાય તે રીતે કરવું.

પ્રભુનાં અવતાર સમયે પ્રભુએ પોતે જ સાધન કરીને પોતાના જીવોનો નિરોધ સિદ્ધ કર્યો હતો. અત્યારે અન-અવતાર સમયે તે સિદ્ધી મેળવવા અને તે મેળવ્યા પછી પણ તેનું રક્ષણ કરવા આપ અહીં છેલ્લે અતિ સુંદર નિર્દેશ કરી રહ્યાં છે કે ઘરમાં બિરાજતા પ્રભુ-હરિની મૂર્તિ, જેની આપણે સેવા-અર્ચન વિગેરે કરી રહ્યાં છીએ તે સ્વરૂપ સાક્ષાત પ્રભુ જ આપણી સાથે દિવસ-રાત્ર આપણા ઘરમાં બિરાજી રહ્યાં છે. તેવા દ્રઢ સંકલ્પ સાથે તેના અનુસંધાનમાં રહેવું. સેવા સમયે પ્રભુના સાક્ષાત દર્શન, સ્પર્શ, પ્રભુ સાક્ષાત આરોગી રહ્યાં છે, જાગી રહ્યાં છે, પોઢી રહ્યાં છે. આવી ભાવનામાં રહેવું અને અષ્ટયામ સમય-સમય પ્રમાણે પોતાનાં લીલા પરિકર સહિત અનેક લીલાઓ કરી રહ્યાં છે, તેવા અનુસંધાન સાથે રહેવું. અનોસરમાં પણ આ રીતે હૃદયમાં હરિનું, મૂર્તિનું ધ્યાન ધરવાથી તેના સાક્ષાત દર્શન-સ્પર્શ, લીલાઓ આદિની અનુભૂતિ હૃદયમાં થાય તે રીતે કરવું. પ્રભુની કૃતિગતી એટલે દરેક લીલાઓ પણ સાક્ષાત છે, અલૌકિક છે. તેથી આપણી સાથે પણ જે સુખ-દુઃખ વિગેરે અનુભવવામાં આવે છે, તેમાં પણ પ્રભુની કોઈ અલૌકિક લીલા જ છે તેમ માનવું. કારણકે પ્રભુએ સંકલ્પ કરેલો જ છે કે “જે જીવનો હું અંગીકાર કરીશ તેને નહીં છોડું” આ વચન પ્રભુએ શ્રી મહાપ્રભુજીને પણ આપ્યા છે. (રામાનંદ પંડિત) માટે આપણી સાથે પણ બનતી ઘટનાઓ, પ્રભુ પ્રાપ્તીમાં આવરણ તરીકે આવતા કર્મ, મોહ-માયા વિગેરેને હટાવવા માટે જ પ્રભુ લીલા કરી રહ્યાં છે. તેવું આપણે પણ દ્રઢતાપૂર્વક સંકલ્પપૂર્વક સ્વીકારવું, નિબંધમાં પણ આપ આજ્ઞા કરે છે કે “જ્યારે મૂર્તિકાર મૂર્તિ સિદ્ધ કરતો હોય છે ત્યારે જ પ્રભુ

સંકલ્પ કરે છે કે જે જીવ માથે પધારીશ તેનો ઉદ્ધાર કરીશ” પરંતુ તે કૃપા પ્રાપ્ત કરવા જીવ પક્ષે પણ સંકલ્પ પૂર્વક, દ્રઢતા પૂર્વક, દ્રઢ વિશ્વાસ સાથે હરિની મૂર્તિને સાક્ષાત માનીને તેના દર્શન, સ્પર્શ વિગેરેનો આનંદ લેવો અને દરેક લીલાઓ તેની કૃતિગતી, કૃપા સમજીને અલૌકિક આનંદ લેવો આવશ્યક છે કારણકે આ અવસ્થામાં હરિ આ આનંદમાં આવતા આવરણોને હરી લેશે. અને તેથી કરીને આપણી કૃતિગતી પણ લીલાત્મક થઈ શકશે.

શ્રવણ કીર્તન સ્પષ્ટ.... નિરોધ સિદ્ધિ માટેની પ્રક્રિયામાં અને તે સિદ્ધિની પ્રાપ્તિ પછી પણ અતિ આવશ્યક છે કે દરેક ઈન્દ્રિયોને પ્રભુની સેવામાં જોડવી. ઉપર કહ્યું તેમ દર્શન, સ્પર્શ એટલે “નેત્રેન્દ્રિય” અને “સ્પર્શેન્દ્રિયો” થી સાક્ષાત પ્રભુની સેવાનો આનંદ લેવો. અહીં શ્રવણ કીર્તન એટલે કે શ્રવણેન્દ્રિય અને ગુણગાન એટલે જિહ્વેન્દ્રિય દ્વારા કીર્તન વિશે આજ્ઞા કરે છે. કીર્તનના ગુણગાન સમયે જિહ્વેન્દ્રિય ઉપરાંત આંતર ઈન્દ્રિયો મન-બુદ્ધિ, ચિત્ત વિગેરે તે-તે લીલામાં જોડાય છે. ઉપર આજ્ઞા કરી કે સાક્ષાત હરિની મૂર્તિ સાથે સેવામાં જોડવાનું છે તેથી હાથ-પગ વિગેરે દરેક ઈન્દ્રિયો સહજ જ સેવામાં જોડાય. તો હવે શેષ રહેલ બે ઈન્દ્રિયો જનનેન્દ્રિય અને પાચેન્દ્રિય તેને કઈ રીતે કૃતાર્થ કરાય. તેથી આપ અહીં ખુલાસો કરતા કહે છે કે પતિ-પત્ની સંસાર ભોગવતા પણ એવી ઈચ્છા રાખે કે પુત્ર, સંતાન કૃષ્ણની સેવા થકી પ્રિય થાય, અને આગળ પણ ઘરમાં પ્રભુની સેવા ચાલુ રહે. આવા અલૌકિક ભાવથી જો સ્ત્રી સંગ કરે અને તેના થકી થયેલ સંતાનમાં પણ લૌકિક, દેહ સંબંધ નહીં પરંતુ કૃષ્ણની પ્રિતી અર્થે જ તે સંતાનમાં અલૌકિક ભાવ રાખે. આ રીતે ઘરમાં પ્રભુ સુખાર્થેનું જ

અલૌકિક વાતાવરણ ઉભુ થાય તે રીતે સંસાર નિભાવવો. આગળ પાચેન્દ્રિય માટે આપ કહી રહ્યાં છે કે મળ-ત્યાગ દ્વારા શરીરને સ્વસ્થ રાખીને પ્રભુની સેવામાં વિશેષ પહોંચાય. અન્નદ્વારા, મન-બુદ્ધિ, વિર્ય, લોહી, માસ, મજ્જા વિગેરે બને છે અને ચોથો ભાગ દેહ-કચરા રૂપે ત્યાગ કરે છે. અને તે થકી શરીર શુદ્ધ થાય. પછી અન્નનો શેષ ભાગ જે રહે છે તે રસ ભાગથી દેહમાં લોહી, માંસ, હાડ, મજ્જા વિગેરે નવા બને છે. અને દેહમાં નવીનત્વ સર્જાય છે. (શેષભાગ તનૌ નયેત) અને તે નવીન દેહનો સેવાક્રમમાં વિનિયોગ થાય ત્યારે પાચેન્દ્રિય પણ કૃતાર્થ થાય છે. કારણકે આ પ્રક્રિયામાં પાચેન્દ્રિય મુખ્ય ભાગ ભજવે છે. અને જે રીતે અન્નનો શેષ ભાગ પોષણ માટે નાળીઓ થકી સંપૂર્ણ દેહને પહોંચાડે છે તે રીતે નિરોધી ભક્ત દેહ ઈન્દ્રિયોનો ભાવ પ્રભુ સુધી લઈ જાય છે.

"યસ્ય વા ભગવદ્કાર્ય....." (જે ઈન્દ્રિયો) ભગવદ્ કાર્ય માટે સ્પષ્ટ રીતે જોડાતી નથી એવું જણાય ત્યારે તેને વિશેષ રીતે નિગ્રહપૂર્વક (ભગવદ્ કાર્યમાં) નિશ્ચયપૂર્વક જોડવી (જીવનું) તે કર્તવ્ય છે.

જે ઈન્દ્રિય ભગવદ્સેવામાં સ્પષ્ટ રીતે જોડાતી નથી તેવું જણાય તે ઈન્દ્રિય બાહ્ય હોય કે આંતર હોય ત્યારે તે-તે ઈન્દ્રિયોને નિગ્રહ કરીને વિશેષ ઉપાયોથી ધીરે ધીરે અભ્યાસપૂર્વક તેને લૌકિકમાંથી છોડાવવી અને પ્રયોજનપૂર્વક પ્રભુમાં જોડવી. જો વારંવાર પર્યટનમાં જવામાં રૂચિ હોય તો વ્રજ, બેઠકો જેવા સુંદર યાત્રાના સ્થળોએ કે જ્યાં પ્રાકૃતિક સૌંદર્ય પણ છે તે તીર્થોમાં જવું. ખાન-પાનનો શોખ હોય તો પ્રભુને નવીન સુંદર સામગ્રીઓનાં ભોગ ધરવા. સંગીતનો શોખ હોય તો તે કીર્તનો શીખીને પ્રભુને

રીઝવવા અથવા અનુભવીઓની વાણી કીર્તન સાંભળવાનો આનંદ લેવો. આ રીતે ધીરે ધીરે દરેક ઈન્દ્રિયોને આયોજનપૂર્વક પ્રભુ સાથે જોડાવાથી ક્રમશઃ તે લૌકિક રસ પણ અલૌકિકમાં પરિણમશે. આ રીતે જ્ઞાનમાર્ગની જેમ ઈન્દ્રિયોનું દમન કરીને અર્થહીન કરવાને બદલે તેને ભક્તિમાર્ગમાં, દરેક ઈન્દ્રિયોને વિશેષ આયોજનપૂર્વક અલૌકિક રીતે જોડવાથી નિરોધ જેવા સર્વોચ્ચ ફળની પ્રાપ્તિ થઈ શકે જે ફળ હંમેશ માટે આનંદ આપનારૂં છે. અને છેલ્લે સંપૂર્ણ આત્માનંદરૂપી અલૌકિક રસમાં તે જીવ જોડાશે. એમ આપ નિશ્ચયપૂર્વક આજ્ઞા કરી રહ્યાં છે.

નાતઃ પરતરો મન્ત્રો નાતઃ પરતરઃ સ્તવઃ ॥
નાતઃ પરતરા વિદ્યા તીર્થં નાતઃ પરાત્પરમ્ ॥૨૦॥

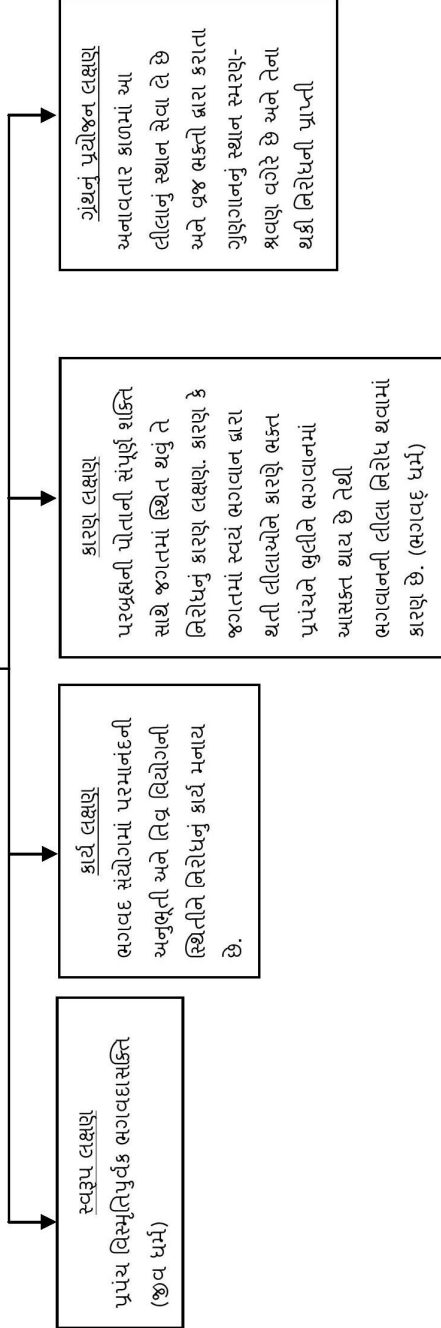
આનાથી પર કોઈ મન્ત્ર નથી, આનાથી પરતઃ કોઈ સ્તવન નથી, તેનાથી પણ ઉત્તમ (પરતરા) કોઈ વિદ્યા નથી અને તેનાથી શ્રેષ્ઠતમ (પરાત્ પરમ) કોઈ તીર્થ નથી.

અહીં ઉપસંહાર કરતા આપ કહે છે કે આ રીતે નિરોધની પ્રાપ્તિથી શ્રેષ્ઠ કંઈ જ નથી. તે માટે આપે આ ગ્રંથમાં પ્રક્રિયા રૂપે બતાવ્યું કે વ્રજ-ભક્તોની ભાવના કરી, સંયોગ-વિપ્રયોગપૂર્વક સુખ-દુઃખનો અનુભવ કરવો, ઉદ્ભવજી જેવા ભગવદીઓ સાથે લીલાઓનું અવગાહન કરી હૃદયમાં ઉત્સવ મનાવવો, મોટાઓની-ઉત્તમ શ્લોકોની કૃપા! પ્રાપ્ત કરી રસમય લીલાઓમાં રત રહેવું, જેનાથી શ્રી શુકદેવજી જેવી આત્માનંદમાં રત રહેનારા જ્ઞાની ભક્તોથી પણ વિશેષ ભજનનાંદ પ્રાપ્ત થશે. તે ગુણગાનથી આર્દ્ર થયેલા હૃદયમાં બિરાજતા રહેલા પ્રભુ બહાર પ્રગટ થાય. સંસાર-આવેશથી દુષ્ટ થયેલી સર્વ ઈન્દ્રિયોને પ્રભુમાં જોડવી. તે માટે

ઘરમાં બિરાજતા પ્રભુની મૂર્તિને સાક્ષાત માની તેની સેવા અને
 ધ્યાનમાં રહેવું. તેવા સંકલ્પ સાથે જીવનમાં જે કંઈપણ બની રહ્યું
 છે તે પ્રભુની જ સંકલ્પ સાથેની કૃપા-લીલા છે તેમ માનીને ચિત્તને
 કયાંય પણ વિક્ષેપિત કર્યા વગર, સંસાર વિસ્મૃતિપૂર્વક,
 આયોજનપૂર્વક, પ્રભુમાં સર્વેન્દ્રિયથી જોડાઈને, અનન્ય આસક્તિથી
 નિરોધ જેવા ઉત્તમ ફળ પ્રાપ્ત કરવાની આજ્ઞા આપ કરી રહ્યાં છે.
 પુષ્ટિ-ભક્તિનું પરમ ફળ જ તે મનાય છે કે અલૌકિક દેહથી ભૂતલ
 ઉપર અને દેહ ત્યાગ કર્યા પછી પણ દિવ્ય ધામમાં પ્રભુની
 સેવામાં જોડાવું. જે ફળ નિરોધ થકી જ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. માટે
 અહીં ઉપસંહારમાં આપ આજ્ઞા કરી રહ્યાં છે કે જો આ રીતે આ
 નિરોધની પ્રાપ્તિ થાય તો તેનાથી શ્રેષ્ઠ કોઈ મંત્ર, સ્તુતિ, વિદ્યા કે
 તીર્થ નથી. કારણકે તે સર્વેથી પાપનો નાશ થાય, પૂણ્યો ભેગા
 થાય, લૌકિક-વૈદિક કામનાપૂર્તિ થાય તેવા અલ્પ ફળ જ પ્રાપ્ત
 થાય છે. પરંતુ આ સર્વથી શ્રેષ્ઠ ફળ, આલોકમાં કે પરલોકમાં પ્રભુ
 સાથે સતત સુખની અનુભૂતિ. આ સર્વશ્રેષ્ઠ ફળ નિરોધથી જ
 પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.

॥ ઈતિ શ્રીવલ્લભાચાર્યપ્રકટિતં નિરોધલક્ષણમ્ સમ્પૂર્ણમ્ ॥

નિરોધલક્ષણમ

॥ સેવાફલમ્ સવિવરણમ્ ॥

સેવાફલ અને તેના વિવરણની રચના વિ.સં. ૧૫૮૨માં આગ્રામાં શ્રી મહાપ્રભુજીએ કરી છે. વિષ્ણુદાસ છીપા નિમિત્તે આ ગ્રંથની રચના થઈ. પરંતુ વિષ્ણુદાસજીને આ ગ્રંથ સમજવો અતિ કઠિન લાગ્યો. તેથી આપે જ આ ગ્રંથનું વિવરણ કર્યું. કારણકે સેવાનું ફળ સમજવું સ્વકીયજનો માટે અતિ આવશ્યક છે. આપે સિદ્ધાંત મુક્તાવલિ, પુષ્ટિ પ્રવાહ મર્યાદા ભેદ, સિદ્ધાંત રહસ્ય, ચતુઃશ્લોકી, સન્યાસનિર્ણય, નિરોધલક્ષણમ્ આ સર્વે ગ્રંથોમાં જે પ્રકારની ભગવદ્ સેવાનો ઉપદેશ કર્યો તે પ્રમાણે સેવા નિભે તો તેની ફલ અવસ્થાનું નિરૂપણ અહીં કરે છે.

આપે તો આપના ગ્રંથોમાં નિષ્કામ ભક્તિનો આગ્રહ રાખ્યો છે, કોઈપણ જાતના ફલની આકાંક્ષા વગરની ભક્તિ. પરંતુ સેવા કરનાર જીવોની, તેની સેવા અનુસાર આલોક અથવા દેહ ત્યાગ પછી શી ગતિ થશે? એ જીજ્ઞાસા તો સહેજ હોય. તે વિશેનું વિવરણ અહીં આપ બતાવી રહ્યાં છે.

આ ગ્રંથમાં “સેવાફલ” ની સાથે જ આપ દ્વારા થયેલ સેવાફલ- વિવરણ પણ વણી લેવામાં આવ્યું છે. આપના ષોડ્શગ્રંથમાં આ એકજ ગ્રંથનું વિવરણ આપે સ્વયં કર્યું છે.

યાદૃશી સેવના પ્રોક્તા તત્સિદ્ધૌ ફલમુચ્યતે ॥
અલૌકિકસ્ય દાને હિ ચાદ્યઃ સિધ્ધેન્ મનોરથઃ ॥૧॥
ફલં વા હ્યધિકારો વા ન કાલોઽત્ર નિયામકઃ

(શ્રી મહાપ્રભુજીએ) જે પ્રકારની સેવા કહેલ છે. તેની સિદ્ધી પછીના ફલ વિશે કહે છે. જ્યારે અલૌકિકનું દાન થાય ત્યાર પછી

આગળ કહેલા મનોરથો સિદ્ધ થાય (તનુનવત્વ, માનસી આદિ). અને તે સેવાનું ફલ અથવા તેનો અધિકાર માટે અહીં કાલ નિયામક નથી.

શ્રી મહાપ્રભુજીએ આપના ગ્રંથોમાં નિજજનોને સેવા- સ્મરણ વિગેરે દ્વારા તેઓનું અલૌકિક જીવન અને તે જીવનમાં ભક્તિમાં આવતા દરેક આવરણો, સંજોગો તે સર્વ વિશે અનેક રીતે સમજાવ્યું. તે સેવા અને સ્મરણનું સ્વરૂપ પણ વિસ્તારપૂર્વક બતાવ્યું. હવે આ ગ્રંથમાં તે આજ્ઞાઓ અનુસાર જીવન પર્યંત રહેનાર જીવોને કેવા ફળની પ્રાપ્તિ થાય, તેમની શી ગતી થાય તે વિશે અહીં બતાવી રહ્યાં છે.

આ ગ્રંથની શરૂઆતમાં “યાદશી” એટલે આગળ જે પ્રકારની સેવા અને તેનું ફલ તનુનવત્વ, માનસીની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય. આ અલૌકિક દાનથી જ આગળ દર્શાવેલ સર્વે અલૌકિક મનોરથો એટલે તનુનવત્વથી પ્રભુની સેવા અને વ્યસન દશામાં પ્રભુ સાથેની લીલાઓના રસની પ્રાપ્તિ. આ સર્વે મનોરથો સિદ્ધ થાય છે. પરંતુ તે દાન પ્રભુની ઈચ્છાને આધીન છે કાળને આધીન નહીં. જીવે કેટલા સમય સેવા કરી, કયા કાળે કરી, કયા સ્થળોએ કરી. મ્લેચ્છ દેશોની સેવા પણ પ્રભુએ સ્વીકારી છે. તે સર્વે માટે પ્રભુની ઈચ્છા જ નિયામક છે. તે પ્રમાણે તેનો અધિકાર પણ આપ જ જીવને પ્રદાન કરે છે અને તે પ્રમાણે જીવ ફલ પ્રાપ્ત કરે છે માટે પ્રભુની ઈચ્છાથી જીવ સેવા પહોંચી શકે છે. અને પ્રભુની ઈચ્છા પ્રમાણેનું જ ફલ તે પ્રાપ્ત કરે છે.

“સેવાફલ વિવરણ ગ્રંથ”

આ ગ્રંથમાં આપ અધિકાર ભેદથી ત્રણ પ્રકારનાં જીવો વિશે અને તેના ત્રણ પ્રકારનાં ફલ વિશે વિવરણ કરી રહ્યાં છે.

૧) “પુષ્ટિ-પુષ્ટિ”

૨) “પુષ્ટિ-મર્યાદા”

૩) “પુષ્ટિ-પ્રવાહી” અને તેઓનાં ફલ અનુક્રમે “અલૌકિક સામર્થ્ય”, “સાયુજ્ય” અને “વૈકુંઠ આદિમાં સેવાપયોગી દેહ.”

૧) પુષ્ટિ-પુષ્ટિ :- આ જીવો સતત સંયોગ અને વિપ્રયોગમાં રત રહીને પ્રભુ સાથે અહર્નિશ રસલીલામાં જોડાયેલા રહે છે. સતત ભગવદ્ આવેશ રહેવાથી સર્વાત્માભાવને પ્રાપ્ત કરે છે તેથી સર્વે, સર્વત્ર અને સર્વ કંઈ બધું જ બ્રહ્મ છે તેવો અનુભવ કરે છે. માટે જે કંઈ થઈ રહ્યું છે તે બ્રહ્મની ઈચ્છાથી જ એવું માને છે. જીવ માત્ર તેને આધીન છે અને તે પ્રમાણે જ તેની સાથે સર્વ કંઈ ઘટી રહ્યું છે. આવું અનુભવીને તે જીવની દ્રષ્ટિ લીલામય થઈ જતાં કોઈ પણ કાળમાં, કોઈ પણ સમય-સંજોગોમાં પ્રભુની લીલા જ માણે છે. આવી શ્રેષ્ઠ અવસ્થાએ પહોંચ્યા પછી વ્યસન દશામાં મસ્ત રહીને પ્રભુ સાથે વાર્તાલાપ, ગાન, નૃત્ય, હાસ્ય, રૂદન વિગેરે ચેષ્ટાઓ કરે છે. આ જીવો આ લોકમાં પણ તનુનવત્વ પ્રાપ્ત કરીને આ દેહથી જ ભૂતલ પર પ્રભુ સાથે દિવ્ય લીલાનો આનંદ માણી શકે છે. આ અલૌકિક સામર્થ્ય થકી સેવામાં પણ ક્યારેય તેને બાધ આવી શકતા નથી. કાળ-કર્મ જીવનાં અને પ્રભુનાં વચમાં નથી આવી શકતા (શેઠ પુરુષોત્તમદાસજી). અને દેહ ત્યાગ કર્યા પછી પણ તે અલૌકિક દેહથી પુર્ણ પુરુષોત્તમની સેવા પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

“અલૌકિક સામર્થ્ય” વિશે કોઈ ટીકાકારે એવો પણ મત આપ્યો છે કે સર્વાત્માભાવથી થવાવાળું ભજનાનંદ અને તેના અનુભવની યોગ્યતાનું સામર્થ્ય તેને અલૌકિક સામર્થ્ય કહેવાય છે. વળી કોઈ ટીકાકાર એમ પણ કહી રહ્યાં છે કે પ્રભુના દિવ્ય સંયોગનું સુખ અને વિપ્રયોગ અનુભવને, સહી શકવાનું સામર્થ્ય ને અલૌકિક સામર્થ્ય કહે છે કારણકે સંપૂર્ણ સામર્થ્ય વિના પ્રભુ સાથેના સંયોગ સુખનો અનુભવ અને વિપ્રયોગનો અનુભવ સહન કરવું શક્ય નથી કારણકે સંપૂર્ણ અલૌકિક સામર્થ્ય વગર પ્રભુની સાથે સંયોગના સુખનું અનુભવ અને વિપ્રયોગનાં દુઃખને જીવ સહન ન કરી શકે.

૨) પુષ્ટિ-મર્યાદા:- પુષ્ટિમર્યાદા જીવોનું સેવાનું ફળ “સાયુજ્ય” કહેલ છે. આ જીવોનું સાયુજ્ય શ્રી પુરૂષોત્તમમાં થાય છે. જ્ઞાનમાર્ગીયઓની જેમ અક્ષરમાં નહીં કારણકે આ કેવલ મર્યાદા ભક્તો નથી પરંતુ પુષ્ટિમર્યાદા ભક્તો છે. જ્ઞાનમાર્ગમાં જીવો અક્ષર બ્રહ્મમાં લીન થઈને સાયુજ્ય પ્રાપ્ત કરે છે. અને પુષ્ટિમર્યાદા જીવો શ્રી પુરૂષોત્તમમાં સાયુજ્ય પ્રાપ્ત કરે છે. આ પુષ્ટિમર્યાદા જીવોને ભગવાન ક્યારેક ક્યારેક પોતાનામાંથી બહાર પ્રગટ કરીને તેઓને ભજનાનંદના અનુભવનું ફળ આપે છે. જેવી રીતે રાસપૂર્વે આંતઃગૃહગતા ગોપીજનોએ સાયુજ્ય પ્રાપ્ત કર્યું પરંતુ તેઓને પણ પ્રભુએ ક્યારેક બહાર પ્રગટ કરી રાસનું ફળ આપેલ અને પાછા પોતાનામાં સમાવી લીધા. આ ફળમાં જીવ પરતંત્ર છે અને બ્રહ્મ સ્વતંત્ર છે કારણકે જ્યારે પ્રભુની ઈચ્છા હોય ત્યારે જ તે સાયુજ્ય પામેલ જીવોને પ્રગટ કરી રમણ કરે છે. જ્યારે પુષ્ટિ-પુષ્ટિ જીવોની ઈચ્છા પ્રમાણે તેઓના મનોરથ પ્રભુ

પુરા કરે છે. માટે પુષ્ટિ-પુષ્ટિ લીલામાં જીવ સ્વતંત્ર છે અને બ્રહ્મ તેઓનાં પ્રેમને વશ સ્વચ્છાએ પરતંત્ર રહે છે.

૩) પુષ્ટિ-પ્રવાહી - આ જીવો વૈકુંઠ આદિમાં “સેવોપયોગી દેહ” ની પ્રાપ્તિ કરે છે. આ જીવો વ્યાપી વૈકુંઠમાં (ગોલોક ધામમાં) પ્રવેશ તો પામે છે પરંતુ ક્યારેક પશુ-પક્ષી, વનસ્પતી, ગુલ્મલતા, ઔષધિ કોઈપણ સ્વરૂપે ત્યાં સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે. જો કે ત્યાં બધું જ સ્વરૂપાત્મક હોવાથી બધાની સેવા પહોંચે છે. પક્ષીઓનો કલરવ ઉદિપન-રસવર્ધક સામગ્રી તરીકે, હરિયાળી લતા-પતા વિગેરે નિકુંજ વિહાર અર્થે, પુષ્પ ગુલ્મલતા વિગેરેની સેવા પ્રભુનાં શ્રંગાર માળા આદિમાં અને ફળ આદિ સ્વરૂપે પ્રભુની સામગ્રી તરીકે તેઓ નો અંગિકાર થાય છે. આ રીતે ત્યાં બધું જ ભાવાત્મક અને કલાત્મક છે. પરંતુ અલૌકિક સર્વેન્દ્રિયોથી પ્રભુની સેવામાં જોડાવાનું ફલ પુષ્ટિ-પુષ્ટિ જીવોને જ પ્રાપ્ત થાય છે તે અહીં નથી.

उद्वेगः प्रतिबन्धो वा भोगो वा स्यात्तु बाधकम् ॥२॥

ઉદ્વેગ અથવા પ્રતિબંધ અથવા ભોગ બાધક થાય છે. ત્રણ ફલ બતાવ્યા બાદ અહીં સેવામાં આવતા ત્રણ પ્રતિબંધો વિશે બનાવેલ છે. ઉદ્વેગ, પ્રતિબંધ અને ભોગ આ ત્રણ બાધક થાય છે.

સેવામાં આવતું પહેલું બાધક ઉદ્વેગ.

૧) ઉદ્વેગ: સેવાનું સ્વરૂપલક્ષણ જ ચિત્તનું સેવામાં પરોવવું કહેલ છે. તો મનમાં જો લૌકિક-અલૌકિક કોઈ પણ ઉદ્વેગ રહેતો હોય તો સેવામાં ચિત્ત ન ચોટવું સહેજ છે તો પછી ફળ ક્યાંથી પ્રાપ્ત થાય. માટે જ નવરત્ન ગ્રંથમાં પણ આપે ઉદ્વેગના નિવારણ

માટેનાં ઉપાયો દર્શાવ્યા છે. વળી પોતાના અતંઃકરણના પ્રબોધ નિમિત્તે પણ પોતાના જીવોને પ્રાયશ્ચિત વિગેરેથી વિશ્લેષિત થયા વગર સ્વકર્તવ્યમાં જોડાવાનો સંદેશ આપ્યો છે. પૂર્ણાનંદ પ્રભુની સેવામાં તે અગણિતાનંદ પ્રભુને હૃદયમાં ધરીને આનંદપૂર્વક જોડાવું જરૂરી છે. તે માટે ઉદ્વેગ જરૂર બાધક થઈ શકે તેના માટે આપ અહીં સ્વકીયજનોને સાવચેત કરી રહ્યાં છે.

૨) પ્રતિબંધ: સેવામાં બીજું બાધક પ્રતિબંધ થઈ શકે છે. આ પ્રતિબંધ બે પ્રકારનાં હોય. એક સાધારણ પ્રતિબંધ જેવા કે લૌકિક અને વૈદિક પ્રતિબંધ અને બીજો પ્રતિબંધ ભગવદ્ કૃત. સાધારણ પ્રતિબંધ તો બુદ્ધિપૂર્વક નિવારી શકાય દા.ત. સેવા સમયે કોઈ લૌકિક કાર્ય આવ્યા કરે અથવા લૌકિક વ્યવહારો, તો આવા પ્રકારના પ્રતિબંધો નિયમપૂર્વક, આયોજનપૂર્વક અને બુદ્ધિપૂર્વક નિવારી શકાય. તે રીતે વૈદિક કાર્યો જેવા કે જનોઈ, પુત્રવિવાહ, ગ્રહણ વખતેના દાન-પુણ્ય આ સર્વે પણ સેવા પછીના સમયે કરવાનો આગ્રહ રાખવાથી તે સાધારણ પ્રતિબંધ દૂર થઈ શકે. બીજો પ્રતિબંધ ભગવદ્ કૃત પ્રતિબંધ. સૂતક, પિંડરૂ, માંદગી જેવી શારીરિક અક્ષમતાઓ. આવા સંજોગોમાં ભગવદ્ ઈચ્છા માની મનને તો સ્વસ્થતાપૂર્વક પ્રભુમાં જ જોડી રાખવું અને ઔષધી વિગેરે ઉપાયોથી પણ રોગાદીક નિવારણ ન થાય ત્યારે, અસાધ્ય રોગ આવી પડે ત્યારે ભગવાન હમણા ફળ આપવા માગતા નથી, આપણા ભીતર આસુરાવેશ છે તેવું સ્વીકારી લેવું. આવા સમયમાં મનથી સ્વસ્થ ન રહિયે તો ચિત્ત પણ પ્રભુમાં જોડાઈ શકતું નથી. જે ફળ પ્રાપ્તિ માટે બાધક થઈ શકે છે.

૩) ભોગ: ભોગ પણ બે પ્રકારનાં છે. લૌકિક અને અલૌકિક ભોગ જે બાધક થઈ શકે છે. જો સેવા કરતા-કરતા ખાન-પાન વિગેરે અન્ય ભોગ તરફ મન ખેચાતું હોય, અને સેવામાં વિક્ષેપ થતો હોય ત્યારે સંયમપૂર્વક મન, ઈન્દ્રિયોને રોકવા. અને ધીરે ધીરે તે ભોગ પ્રભુમાં જોડવા પ્રયાસ કરવો. રસવૃત્તિ એટલે કે ખાન-પાનનો શોખ હોય તો વિવિધ સામગ્રીઓ કરી પ્રભુને સમર્પિત કરીને લેવું. પ્રભુને વસ્ત્રાભૂષણ વિગેરે અંગિકાર કરાવીને પ્રસાદી રૂપે ગ્રહણ કરવા. આ રીતે દરેક લૌકિક ભોગ અલૌકિકમાં પરિવર્તિત કરવાથી ઉત્તમતાને પ્રાપ્ત કરે છે. દુષણ ભૂષણ બની શકે છે. આમ લૌકિક ભોગ જો પ્રભુમાં જોડાયા વગર હોય તો તેવો ભોગ સર્વથા ત્યાજ્ય છે. અને અલૌકિક ભોગ તો પ્રભુને સંલગ્ન થવાથી દરેક રીતે અલૌકિક સામર્થ્ય આપવાવાળું બની રહે છે. આ પ્રક્રિયાથી ધીરે ધીરે ભોગમાંથી જ વૃત્તિ નિવૃત્ત થઈ શકે કારણકે તે વૃત્તિઓ નિર્ગુણ પ્રભુમાં જોડાય છે. આમ ફળ પ્રાપ્તિ માટે દરેક ભોગનું નિવારણ કરવું જરૂરી છે. લૌકિક ભોગ જો ધીરે ધીરે અલૌકિકમાં ન પરિણમે તો તે લૌકિક ભોગ સર્વથા ફળમાં બાધક થઈ શકે માટે તે સર્વથા ત્યાજ્ય જ છે.

અકર્તવ્યં ભગવતઃ સર્વથા ચેદ્ ગતિર્નહિ ॥
યથા વા તત્ત્વનિર્ધારો વિવેકઃ સાધનં મતમ્ ॥૩॥

જો ભગવાનને ફલદાન ન કરવું હોય (અકર્તવ્યં) તો તેની તો કોઈ જ ગતિ નથી (ઉપાય નથી) અથવા જે રીતે તત્ત્વનો નિર્ણય થાય (મહાત્મ્યનો) તે પ્રકારે વિવેક રાખવો. તે જ એક સાધન માનેલ છે.

ક્યારેક ભગવદ્ કૃપાવાળા જીવથી પણ કોઈ સામાન્ય જીવનો દ્વેષ કરવા જેવો મહાન અપરાધ થાય, અપમાન થાય. આવા અનેક પ્રકારના દોષો જીવથી થઈ શકે. આવા કોઈ અપરાધને કારણે ભગવાન સેવામાં પ્રતિબંધ કરે ત્યારે ભગવદ્ ઈચ્છા જાણવી. આપણા કોઈપણ દોષને કારણે ભગવાન જ્યારે બાધક આપે ત્યારે હવે “હમણા કોઈ બીજી ગતિ નથી”. એવું સ્વીકારી લેવું. કારણકે પ્રભુ જ પરમતત્ત્વ છે અને સર્વ કંઈ તેમની ઈચ્છાથી જ થઈ રહ્યું છે તેઓ જે કંઈપણ કરે છે, તે જીવનું હિત જ કરે છે એવું સ્વીકારી લેવું. આવા સમયે ધીરજ છોડી જો અન્ય કોઈ દેવતાથી ફળ મળશે એવા કોઈ વિચારો આવે તો તેની નિવૃત્તિ કરવી. “વ્યાસસૂત્ર” જેવા અનેક શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે કે સર્વ ફળ ભગવાન દ્વારા જ મળે છે. અલૌકિક ફળ આપવું ફક્ત પ્રભુને જ આધીન છે. આ રીતે વિવેક પૂર્વક તત્ત્વનો નિર્ધાર કરવો, તે જ એક સાધન તેવા સંજોગોમાં છે. વળી શાસ્ત્રો કહે છે કે “ભક્તિ દૈવીજીવો જ કરી શકે”. વળી જીવ તરફનો તત્ત્વનો નિર્ણય જોઈએ તો જીવમાં જો ક્યારેક થોડા સમય પૂરતો આસુરાવેશ આવે તો તેટલા સમય પૂરતા સેવા કે ભક્તિ ન થઈ શકે. તે આસુરાવેશનું નિવારણ થતાં પાછો જીવ ભક્તિમાં જોડાય શકે. આવા જીવો “આવેશી આસુરી” જીવો કહેવાય અને “સહજ આસુરી” તો સૃષ્ટિનાં પ્રારંભથી જ પ્રભુની ઈચ્છાથી પ્રગટ થયેલા છે. તેથી તે જીવોનો આસુરાવેશ સૃષ્ટિના અંત સુધી રહે પરંતુ આવેશ આસુરી જીવો અપરાધમાંથી મુક્ત થતાં, આસુરાવેશ તેનામાં નથી રહેતો. આ સર્વે પ્રભુની ઈચ્છાથી જ થાય છે માટે પ્રભુ ને જ સર્વોપરી તત્ત્વ માની વિવેક રાખવો અને તે વિવેક જ શોક નિવારવાનું સાધન છે.

બાધકાનાં પરિત્યાગો ભોગે ડપ્પેકં તથા પરમ્ ॥
નિષ્પ્રત્યૂહં મહાન્ ભોગઃ પ્રથમે વિશતે સદા ॥૪॥

(સેવાના ફલની પ્રાપ્તિ અર્થે) બાધકોનો પરિત્યાગ કરવાનો છે. તેમાં પહેલાનો ત્યાગ કરવાનો છે, બીજાની નહીં કારણકે તે અલૌકિક ભોગ તો નિર્વિઘ્ન છે (નિષ્પ્રત્યૂહં). કારણકે તે ભોગ મહાન છે. ત્યારે પહેલો ભોગ વિશેષ કરીને સદા બાધક ગણાય છે (લૌકિક ભોગ).

સેવાના ફલની પ્રાપ્તિ અર્થે લૌકિક ભોગ (પહેલો) બાધક હોવાથી ત્યાજ્ય છે. અને અલૌકિક ભોગ તો ફલરૂપ થઈ શકે છે કારણકે તે નિવેદન કરેલ હોવાથી અને અધરામૃત, પ્રસાદી રૂપે ગ્રહણ કરવાથી અલૌકિક સામર્થ્ય પ્રદાન કરી અલૌકિક ફલ પ્રાપ્ત કરાવનાર છે. માટે અલૌકિક ભોગ ત્યાજ્ય નથી. જ્યારે લૌકિક ભોગથી તો દેહ, અંતઃકરણ સર્વે કાંઈ દુષિત અને લૌકિક જ થવાનું છે. તો તેનાથી અલૌકિક ફળ મળવાની તો શક્યતા જ ન રહે માટે તેનો તો બિલકુલ ત્યાગ જ જરૂરી છે.

સવિઘ્નોઽલ્પો ઘાતકઃ સ્યાદ્ બલાદ્ એતૌ સદા મતૌ ॥

દ્વિતીયે સર્વથા ચિન્તા ત્યાજ્યા સંસારનિશ્ચયાત્ ॥૫॥

(લૌકિક ભોગ તો) વિઘ્નસહિત, અલ્પ અને (ભગવદ્ ભાવનો) ખૂબ જ ઘાતક હોય છે એવું મનાય છે અને દ્વિતીય પ્રતિબંધ (ભગવદ્કૃત પ્રતિબંધ) માં સંસાર જ (જીવ માટે પ્રભુએ) નિશ્ચિત કરેલો છે, માટે ચિંતા સર્વથા ત્યાજવી.

લૌકિક ભોગમાં જો ચિત્તવૃત્તિ જતી હોય ત્યારે વિવેકપૂર્વક વિચાર કરવો કે તેનું સુખ અલ્પ જ છે કારણકે તે સુખ દેહ સાથે લાગેલા છે. તો દેહનું સામર્થ્ય પણ અલ્પ અને દેહનો સમય કાળ

પણ અલ્પ. માટે તે સુખો તો ચીર સમય સુધી પ્રાપ્ત થઈ શકવાના નથી. વળી તે સવિધ છે. ખાન-પાનના શોખ હોય તો તે ભોજન વિગેરે અલ્પ સુખ આપીને, વળી ઉદર પીડા જેવા અનેક ઉત્પાતો ઉત્પન્ન કરી શકે છે. તેવી જ રીતે બીજી ઈન્દ્રિયો પણ ક્ષણિક સુખ પછી શારીરિક રોગાદિ આપવાવાળા થઈ શકે છે. માટે આ સર્વે ઈન્દ્રિયોનાં સુખ ઘાતક પણ થઈ શકે છે. અલૌકિકમાં પણ ભગવદ્ સેવા તો લીલાત્મક ભાવથી કરવાની આજ્ઞા છે. તો તે લીલા ભાવાવેશ માટે પણ આવા લૌકિક ભોગના વિચારો ઘાતક છે. માટે આ પ્રથમ લૌકિક ભોગનો બળપૂર્વક ત્યાગ કરવો. અને બીજો ભગવદ્કૃત પ્રતિબંધ વખતે જ્ઞાનપૂર્વક વિચારીને કે પ્રભુ હમણાં સંસાર આપવા જ માગે છે. આપણી માટે તે જ નિશ્ચય પ્રભુએ કરેલો છે. તેથી તેની ચિંતા પણ ત્યજવી.

સર્વ નિર્ણય ગ્રંથ (૨૪૭) માં શ્રી મહાપ્રભુજીએ ભગવદ્ સેવા કયા સંજોગોમાં ન કરવી તે વિશે દર્શાવેલ છે.

૧. આસુરાવેશને લીધે ઈન્દ્રિયો ભગવદ્ સેવામાં પ્રવૃત્ત ન થતી હોય ત્યારે હઠ પૂર્વક સેવામાં ન લગાડવી.

૨. વૃદ્ધાવસ્થામાં અથવા શારીરિક વ્યાધિઓ સમયે શારીરિક શક્તિ ક્ષીણ થઈ હોય, તો આવા સંજોગોમાં સેવા ન કરવી.

૩. પારિવારીક, સામાજીક કે રાજનૈતિક દૃષ્ટિએ આપણે જેને આધીન હોઈએ અને સેવા કરતા હોઈએ તેમાં વિવશ થવું પડતું હોય તો સેવા છોડવી (ભગવદ્ ઈચ્છા જ માનીને).

૪. સેવા કરતાં હોવા છતાં ચિત્તમાં વ્યગ્રતા અથવા અન્ય આસક્તિ રહ્યાં કરતી હોય ત્યારે ક્ષણમાં ભગવદ્ સેવાને યોગ્ય ભાવના ન થતી હોય તો સેવા છોડવી.

પ. પરિવારના સભ્યો ભગવદ્ સેવા માટે ભાવના રહિત હોય તો, પ્રતિકૂળ હોય તો, એમને આપણી સેવા પીડાજનક લાગતી હોય ત્યારે.

આવા સંજોગોમાં આપશ્રી સ્પષ્ટ આજ્ઞા કરે છે કે ત્યારે ભગવદ્ ઈચ્છા સમજી સેવા છોડી કથા-કીર્તન વિગેરેથી નિર્વાહ કરવો. મહાત્મ્ય જ્ઞાનપૂર્વક, પ્રપત્તિમાર્ગમાં રહેવું. અને તે પણ ન બને તો આ જન્મમાં પ્રભુ આપણને સંસાર આવેશથી છૂટકારો આપવા ઈચ્છતા નથી એવું સ્વીકારી લેવું.

નત્વાદ્યે દાતૃતા નાસ્તિ તૃતીયે બાધકં ગૃહમ્ ॥

(જો આધિદૈવિક સેવા ન થઈ શકતી હોય તો) ભગવાન (આધફલ) પહેલું ફલ આપવા ઈચ્છતા નથી (અલૌકિક સામર્થ્ય). કારણકે તેમાં તૃતીય બાધક ઘર છે (જે લૌકિક ભોગમાં લઈ જનાર છે.)

“આદ્યે” એટલે પહેલું ફળ અલૌકિક સામર્થ્ય. તે ફળ જો ન મળતું હોય તો તેનું કારણ સમજી લેવું કે આપણું ધ્યાન “તૃતીય બાધક” એટલે કે “ગૃહમાં” આસક્ત છે અને તેથી જ સેવા પણ લીલા ભાવના સહિતની આધિદૈવિક ન થતાં ક્રિયાત્મક જ થઈ રહી છે. એટલે કે સેવામાં જરૂરી પોતાનું સ્વરૂપ, પ્રભુના સ્વરૂપનું અનુસંધાન નથી રહેતું અથવા વ્રજભક્તોની ભાવનાપૂર્વકની સેવા નથી થઈ રહી. કારણકે વ્રજાધિશની સેવા વખતે વ્રજની દિવ્ય લીલાઓ, વ્રજભક્તોની લીલાઓ વિગેરે ભાવનાઓ સાથે જોડાવું જરૂરી છે. સેવા વખતે લૌકિક વિચારો ચાલે છે માટે પ્રભુ પણ ફલદાન નથી કરી રહ્યાં આવું સમજવું જરૂરી છે. અને તેના

નિવારણ માટે જો ગૃહ બાધક હોય તો આપે આજ્ઞા કરી છે કે “ગૃહમ સર્વાત્મના ત્યાજ્ય” ઘરનો ત્યાગ જ ઉપાય છે. તેથી કરીને ઘરની આસક્તિ, પરિવારજનોની આસક્તિ વિગેરે સંસારની સર્વે અહંતા-મમતા છૂટી જાય ત્યારે સેવા આધિદૈવિક થઈ શકે. અને ત્યારેજ આપની આજ્ઞા પ્રમાણે સેવા સ્વરૂપ-ભાવના, ભાવ-ભાવના, લીલા-ભાવના સહીતની થાય આવી આધીદૈવિક સેવા જ ફલિત થઈ શકે.

अवश्येयं सदा भाव्या सर्वम् अन्यन् मनोभ्रमः ॥६॥

(ભગવાન) અવશ્ય ફલદાન કરશે જ એવું હંમેશા ભાવન કરવું. એના સિવાય બીજો બધો મનનો ભ્રમ જ છે.

પુષ્ટિજીવો આત્મનિવેદન થકી સર્વ સમર્પણ કરીને નિષ્કામ ભક્તિથી પ્રભુ સાથે જોડાયેલા છે. ગીતા-ભાગવત્ આદિમાં પ્રભુએ અનેક વાર કહ્યું છે કે આવા “શરણાગત ભક્તો મને અતિ પ્રિય છે” અને તેનાં પ્રમાણો પણ અનેક મળે છે. અનેક અવતારો ધારણ કરીને અવતાર લીલામાં આવા ભક્તોના બધા મનોરથો પૂર્ણ કર્યા છે. તો આપણને પણ તે પ્રમાણે ફલ આપશે જ તેવું ભાવન કરીને હંમેશા આશ્વસ્ત રહેવું. તે સિવાય ફલમાં ક્યારેક વિલંબ થાય અથવા કોઈ એવા પ્રતિકૂળ સંજોગો ઉભા થાય ત્યારે પ્રભુની કૃપા કે પ્રભુની આપણા તરફનો પ્રેમ વિગેરેમાં શંકા થાય કે એવા અન્ય વિચારો આવે તો તે મનનો ભ્રમ જ છે. પ્રભુના સામર્થ્યમાં શંકા તુલ્ય છે. જે વસ્તુ હોય તેનાથી ભિન્ન દેખાય કે સમજાય તેને ભ્રમ કહેવાય માટે આવા વિપરીત વિચારોને મનનો ભ્રમ સમજીને તેનો ત્યાગ કરવો. ક્યારેક સેવા કરતા કરતા કંઈક અનુભૂતિઓ થવામાં વિલંબ વિગેરેથી પ્રભુ તરફ અન્યથા વિચારો જીવને આવે તો તે

સર્વે મનનો ભ્રમ જ માની દયાળુ પ્રભુની કૃપા પર જ વિશ્વાસ રાખવો. વળી ઉપર જણાવેલ ત્રણ ફળ અને ત્રણ પ્રતિબંધો સિવાયના બીજા ફળ અને બીજા પ્રતિબંધની કલ્પના કરવી મનની ભ્રાંતી જ છે.

તદીયૈરપિ તત્કાર્યં પુષ્ટૌ નૈવ વિલમ્બયેત્ ॥
ગુણક્ષોભેઽપિ દ્રષ્ટવ્યમ્ એતદેવેતિ મે મતિઃ ॥૭॥
કુસૃષ્ટિરત્ર વા કાચિદ્ ઉત્પદ્યેત સ વૈ ભ્રમઃ ॥

ભગવદીઓએ પણ તે કાર્ય કરવું (આશ્વસ્ત રહેવું) કૃપા કરવામાં પ્રભુ વિલંબ નહીં જ કરે. તામસ આદિ ગુણોને કારણે જો ક્ષોભિત થવાય તો પણ અને ફલમાં વિલંબ દેખાય તો પણ પ્રભુ સારું જ કરશે એવી મારી મતિ, માનવું છે. અહીંયા જો કોઈપણ પ્રકારની કુશંકાઓ (કુસૃષ્ટિર્) ઉત્પન્ન થાય તો તે બધું ભ્રમ જ છે.

ભગવદીઓએ ઉપર બતાવેલા ત્રણ પ્રકારનાં ફલ વિશે મનન કરીને પ્રભુ આપણી ઉપર પણ આવી કૃપા કરશે જ, કૃપામાં વિલંબ નહીં કરે તેમ માનીને નિશ્ચિત રહેવું. ક્યારેક ફળમાં વિલંબ થાય ત્યારે તામસ્ વિગેરે ગુણોને કારણે અધિરાઈ, અસંતોષ જેવા ક્ષોભ ઉત્પન્ન થાય. આવી બધી કોઈપણ પ્રકારની શંકા-કુશંકાઓ થાય તો આ બધું આપણી પ્રકૃતિને કારણે ઉત્પન્ન થયેલો ભ્રમ જ હોય છે. પ્રભુ દેશે જ (એત દેવેતિ), કૃપા કરશે જ એવું માનવું, વિશ્વાસ રાખવો. એવી મારી મતી છે. એવી આજ્ઞા શ્રી મહાપ્રભુજી કરી રહ્યાં છે.

ધિર્ધ સમય સુધી સેવા વિગેરેથી જોડાયા પછી પણ ફળ કે અનુભૂતિમાં વિલંબ થાય ત્યારે પ્રભુની કૃપા, મહાત્મ્ય વિગેરે ગુણોને વિસરી જઈ, તેના સામર્થ્યમાં શંકા કે ફળ માટેની

અધીરાઈ અનુભવવામાં આવે તે સર્વે તામસ ગુણોને કારણે થતી અનુભૂતીઓ છે. આવા સમયે બીજા દેવી-દેવતાઓ તરફના અન્યાશ્રયના ભાવો પણ જાગે. આ સર્વે શંકા-કુશંકા-અધીરાઈથી જીવમાં કુસૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય જે ઉપર દર્શાવેલા સેવાના દિવ્ય ફળથી જીવને વંચિત કરી શકે માટે તેના થી બચવાની આપ આજ્ઞા કરી રહ્યાં છે.

॥ ઈતિ શ્રીવલ્લભાચાર્યવિરચિતં સેવાફલં સમ્પૂર્ણમ્ ॥

આ રીતે શ્રી વલ્લભાચાર્ય “યમુનાષ્ટક” થી ષોડ્ષ ગ્રંથની શરૂઆત કરી કે જેમાં તનુનવત્વનું ફળ દર્શાવ્યું અને છેલ્લે “સેવાફળ” માં તે જ તનુનવત્વનું ફળ પુષ્ટિ જીવોને દર્શાવી રહ્યાં છે.

સેવાફલમ્

